АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА
3—4
1994

Редакцията на „Археология“ приема за обсъждане материалите, представени **на български език** в 2 екз. (*текст и научен апарат*) на машина (страница от 30 реда по 66 удара) с качествени за отпечатване *образи, списък на образите* (2 екз.) и *резюме* (3 екз.). Преводи на материалите от чужд на български език и преписване на машина редакцията не извършва.

La rédaction d'Археология accepte les matériaux pour être examinés, présentés **en langue bulgare** en 2 ex. (*texte et appareil* scientifique) dactylographiés (page de 30 lignes — 66 frappes), accompagnés de *figures* propres à être imprimées, *liste des figures* (2 ex.) et *résumé* (3 ex.). La traduction en bulgare et les textes dactylographiés doivent être assurés par l'auteur.

На корицата

Деспотица Анна Мара от стенописите на Лесновския манастир, 1349 г.

Снимка Марио Филипов

Sur la couverture

La femme du despote, Anna Mara, des fresques du monastere de Lesnovo, 1349

Photo Mario Filipov

© Археологически институт и музей при БАН
1994

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ
II
cd. 431 267 III
1995-10-30

ISSN 0324-1203

АРХЕОЛОГИЯ

ОРГАН НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Год. XXXVI
3—4
1994

Тракийски могилни гробници при Панагюрище

НИКОЛА ТЕОДОСИЕВ

През 1976 — 1978 г. в околностите на гр. Панагюрище бяха проучени девет тракийски могили, две от които предоставиха нови интересни данни за гробничната архитектура[1].

Седем от проучените могили се намираха на около 4,5 км северно от Панагюрище в м. Мулей (обр. 1), която представлява мочурливи ливади, разположени под силен наклон. Могила № 4 бе насипана върху стръмен склон. Височината ѝ бе 3 м от запад и 8 м от изток, а диаметърът — 21 м. Насипът, както и този на останалите шест могили, се състоеше от еднородна песъчлива почва с отделни камъни и без видима стратиграфия. На върха на могилата и в геометричния център, на дълбочина 0,1 м бяха разкрити покривните плочи на гробница № 1. Гробницата бе ориентирана североизток — югозапад, с вход на югозапад (обр. 2). Съоръжението се състоеше от правоъгълна камера с размери 2,2 × 1,45 м, малко преддверие, оформено от четири вертикално поставени каменни плочи (две от които подпорни), имащо дължина 0,5 м и ширина 1,1 м, и коридор със запазена дължина 2,8 м и ширина 0,8 м (обр. 3, 4). Подът на гробницата бе от трамбована почва. Градежът на стените бе твърде примитивен и се състоеше от един ред недобре подредени необработени и малко обработени камъни без спойка, с размери 0,2 — 0,5 × 0,1 — 0,2 м (обр. 3). Гробната камера бе покрита с четири големи дебели каменни плочи със средна дължина 1,35 м. Тяхната тежест се поемаше от стреховидно издадени навътре каменни клинове и от седем масивни вертикално поставени подпорни каменни плочи, изпълняващи ролята на пиластри (обр. 5). По три подпорни плочи бяха долепени до двете надлъжни стени, а една плоча бе опряна до североизточната къса стена на гробната камера (обр. 3). Освен седемте подпорни, имаше още две вертикално поставени плочи — по една до двете надлъжни стени, за оформяне на преддверието (обр. 8). В коридора на 0,2 м дълбочина под пода бяха открити фрагменти от дебелостенен глинен съд с биконична форма и равно дъно, грубо изработен на ръка от червеникава глина с много примеси. Фрагменти от подобен съд бяха намерени и пред коридора, на дълбочина 1,5 м. Двата съда нямат никакви по-типични белези и не могат да бъдат надеждно датирани. Други находки не бяха открити в гробницата и тя, най-вероятно, е била ограбена още в миналото, стига, разбира се, да не е била само символична, т. е. без човешко погребение, което пък се подкрепя от липсата на остеологичен материал.

Единствено примитивният градеж на описаната гробница не е сигурен показател, за да бъде дадена една ранна датировка — примерно VI — V в. пр. Хр. Вече са известни подобни примитивни съоръжения от едно доста по-късно време — например правоъгълната гробница в Малката могила при гр. Шипка от втората половина на IV в. пр. Хр.[2], а също и куполната гробница при гр. Каварна от IV — III в. пр. Хр.[3] В случая обаче има някои съпътстващи белези, които представляват сравнително надежден показател за датиране на интересуващото ни гробнично съоръжение. Това са големите подпорни каменни плочи, играещи ролята на пиластри. Подобно архитектурно решение не е засвидетелствано сред досега обнародваните тракийски гробници. Тази конструктивна особеност според мен ни отвежда директно към архитектурните белези на долмените от XII — VI в. пр. Хр., разпространени в Югоизточна Тракия, но срещани още в Родопите и Средна гора. Влиянието на мегалитната архитектура в случая е очевидно и гробница № 1 може да бъде разгледана като един преходен тип между долмените и градените правоъгълни гробници, съчетаващ масивни подпорни каменни плочи с примитивен градеж. Тази гробница сполучливо подкрепя отдавна изложеното становище за генетическата връзка между тракийските долмени и по-късните градени гробници[4], което, разбира се, не изключва и несъмнените влияния на малоазийската гробнична архитектура[5]. Най-вероятната датировка на гробница № 1 е краят на VI — V в. пр. Хр.

Интересен е фактът, че гробница № 1 (а също и гробница № 2 от могила № 1) бе разположена не както е обичайно в подножието, а на самия връх на могилата на една значителна височина над околния терен. Подобно е положението при наскоро откритата гробница от IV — III в. пр. Хр. в могилата Остреница при с. Дерманци[6], а също и при хероона в Пандурската могила при с. Шипка, датиран през елинистическата епоха[7] — и двете оръжия са на върха на могилите. Несъмнено подобни високо разположени в насипа гробници и хероони са били свързани с орфическите обреди, при които царят-бог се е възкачил по Свещената планина, т. е. по могилата, за да се слее на върха с доктриналния си баща — соларния Бог[8]. Тъй като поради неголемите размери и примитивния си градеж е много малко вероятно гробница № 1 да е била ползвана многократно като светилище-херон, то в случая тя по-скоро е носила идеята за утробата (пещерата) на Великата богиня

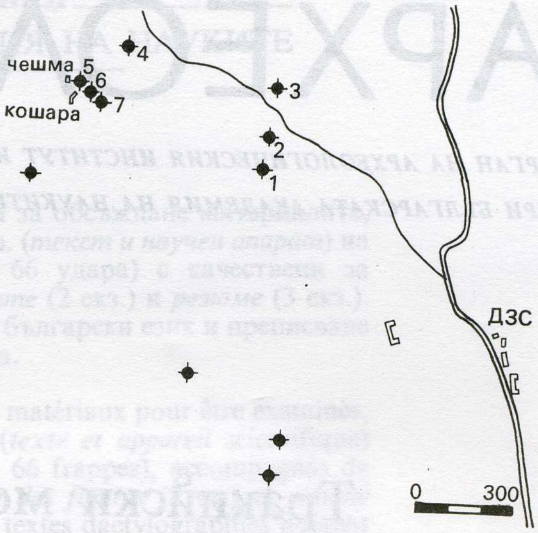

1

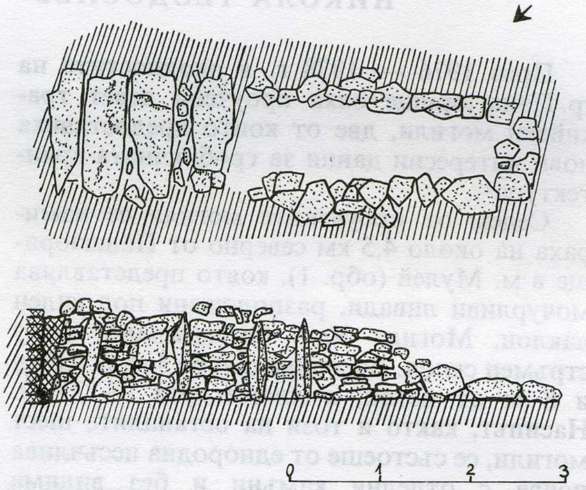

3

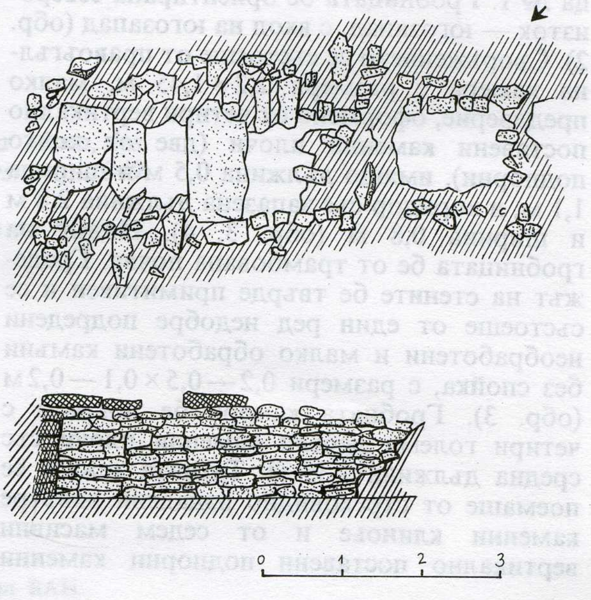

7

- *Обр. 1. План на м. Мулей с разположение на могилите. Fig. 1. Plan du lieu-dit „Mulej“ avec l'emplacement des tumuli*
- *Обр. 2. Входът на гробница № 1. Fig. 2. L'entrée du sépulcre No 1*
- *Обр. 3. Поглед отгоре и разрез на гробница № 1. Fig. 3. Vue d'en haut et coupe du sépulcre No 1*
- *Обр. 4. Северозападната стена на коридора на гробница № 1. Fig. 4. Le mur du nord-ouest du corridor du sépulcre No 1*
- *Обр. 5. Подпорни каменни плочи, долепени до северозападната стена на камерата на гробница № 1. Fig. 5. Dalles de soutènement en pierre appuyées au mur nord-ouest de la chambre du sépulcre No 1*
- *Обр. 6. Входът на гробница № 2. Fig. 6. L'entrée du sépulcre No 2*
- *Обр. 7. Поглед отгоре и разрез на гробница № 2. Fig 7. Vue d'en haut et coupe du sépulcre No 2*

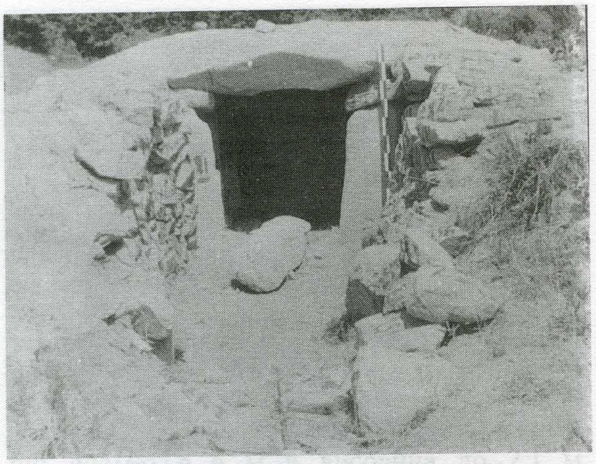
2

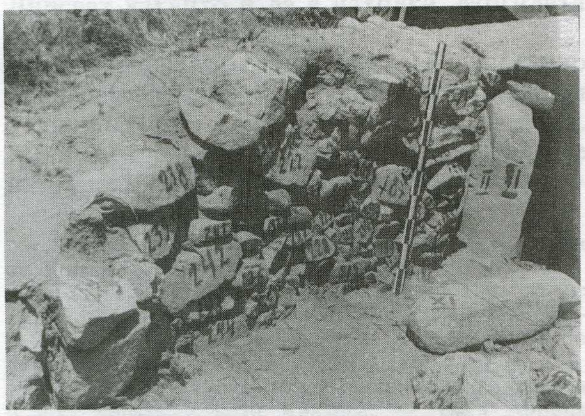
4

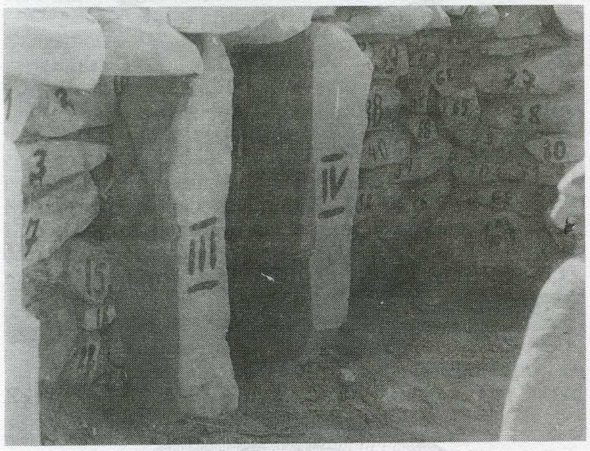
5

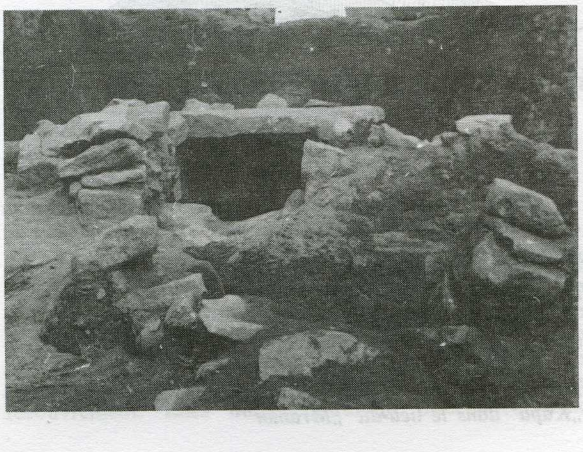
6

(Свещената планина), в която циклично се е скривало (умирало) залязващото на югозапад Слънце. Както вече споменах, напълно възможно е това съоръжение да е представлявало един символичен гроб на Бога, където да не е бил полаган тракийски аристократ.

Могила № 1 имаше височина 7,2 м и диаметър 40 м. Подобно на могила № 4 почти на върха и към центъра, на 0,2 м под повърхността бяха разкрити покривните плочи на гробница № 2. Съоръжението имаше ориентация североизток — югозапад с вход, насочен на югозапад (обр. 6). Гробницата бе с правоъгълен план (обр. 7), със запазена дължина 3,8 м, ширина 1,25 м и височина 1,2 м. Подът бе от трамбована почва. Градежът на съоръжението бе значително по-грижлив от този на гробница № 1. Той се състоеше от един ред подредени на редове грубо одялани камъни без спойка и с размери 0,2 — 0,5 × 0,1 — 0,2 м (обр. 7, 8). Горният ред от градежа на стените се издаваше стреховидно навътре и върху него лежеше покривът, състоящ се от пет напречно разположени каменни плочи със средна дължина 1,45 м (при разкриването първата и третата плоча бяха намерени строшени на пода на гробницата, което подсказва, че евентуалните грабители са проникнали през покрива). Пред камерата бяха открити няколко групи от подредени камъни, които може би са останки от много разрушено неголямо преддверие или коридор. В гробницата бяха намерени единствено два нехарактерни фрагмента от лошо изпечен глинен съд, работен на ръка. Остеологичен материал липсва. Като се вземе предвид попрецизният градеж на описаното съоръжение, то несъмнено е било построено няколко десетилетия по-късно от гробница № 1, но пак в рамките на V в. пр. Хр.

В западния сектор на могила № 1 на 1,5 м височина над околния терен бе открита бронзова гривна, напълно изолирана в насипа. Тя е изработена от обла тел с дебелина 0,4 см, представлява отворена халка, завършваща с две змийски глави и с диаметър около 7 см (обр. 9). Главите са оформени чрез приплесване на телата и са с триъгълна форма (обр. 10). Една линия в пунктир минава по периферията им. Подобна линия разделя симетрично на две и предната част от змийските глави. Очите са обозначени със соларен знак — кръг с точка в центъра. Вероятно бронзовият накит е попаднал случайно при натрупването на могилата, но не е изключено гривната да е била положена нарочно в недрата на Свещената планина като знак, изобразяващ върховния Бог в неговия офиоморфен лик на дракон. Подобни гривни — отворена халка, завършваща с две змийски глави, са известни в изобилие от Югозападна Тракия, където те се датират през края на VI — IV в. пр. Хр.[9] Една такава сребърна гривна от края на IV — началото на III в. пр. Хр. е открита и в могилен гроб при Кабиле[10]. Все пак абсолютно точен аналог на накита от Панагюрище аз не успях да открия. Като се вземе предвид очевидният геометризъм в декорацията на интересуващата ни гривна, а също и изобразените соларни знаци, които се срещат върху бронзови предмети от VIII — VI в. пр. Хр.[11], смятам, че най-вероятната датировка е първата половина на V в. пр. Хр. Това в общи линии съвпада и с времето, когато е била построена гробница № 2.

Останалите пет могили, проучени в м. Мулей (обр. 1), бяха символични, т. е. без човешки погребения. В насипите им се откриха единствено малки нехарактерни фрагменти от грубо изработени на ръка глинени съдове. Могилите имаха следните размери: № 2 — височина 4,8 м, диаметър 28 м; № 3 — височина 2,8 м, диаметър 21 м; № 5 — височина 1,9 м, диаметър 27 м; № 6 — височина 1,6 м, диаметър 31 м, в периферията на могилата от изток, запад и юг бе разкрит ограден зид от един ред големи необработени камъни, който е маркирал свещеното пространство и го е сакрализирал; № 7 — височина 2,9 м, диаметър 25 м, в центъра на могилата на ниво на околния терен бе открито струпване от големи необработени камъни, което очевидно е обозначавало сакралния център на могилната площадка.

Проблемът за тракийските могили, в които липсват човешки погребения, е вече подробно разглеждан[12]. Тези не-надгробни могили, които съставляват около 30 — 40% от досега проучените, са били натрупвани при различни поводи — природни бедствия, военни победи и т. н., а също и религиозните празници, свързани с цикличната смърт на урано-хтоничния Бог, когато „празната" могила е била символичен божи гроб. Вече са регистрирани и някои случаи, когато при погребението на един тракийски династ са били насипвани няколко могили, като естествено само една от тях е била надгробна (с човешки гроб)[13]. Като се погледне разположението на могилите в м. Мулей (обр.1), може да се предположи, че могилите № 2 и № 3 образуват единен ритуален комплекс с могила № 1 с гробница № 2 в нея. Трите могили са били натрупани на по стотина метра една от друга по оста север-юг. Подобно е положението и с могили № 5, № 6 и № 7, които са разположени през 30 — 40 м по оста северозапад-югоизток и може

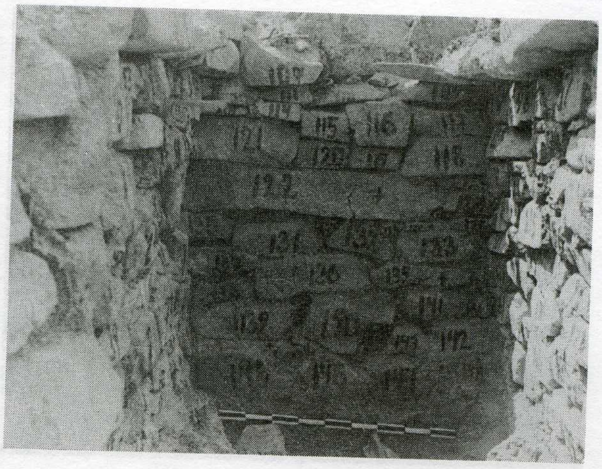

8

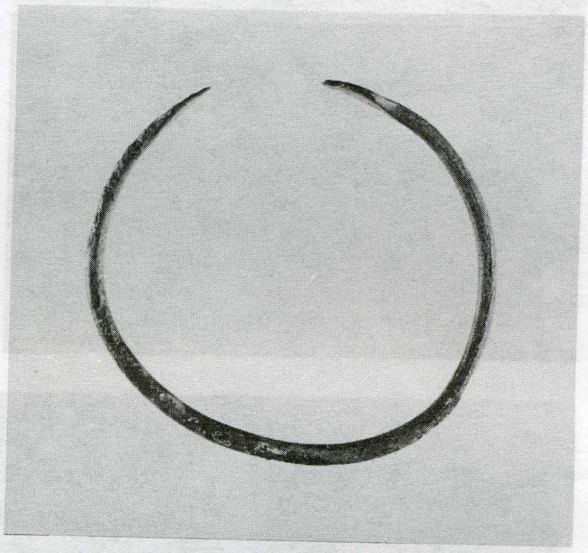

9

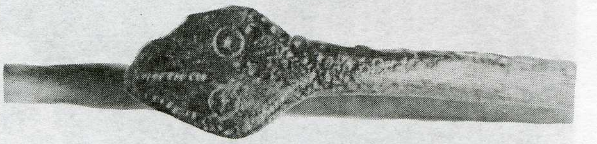

10

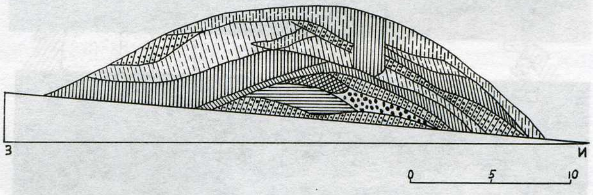

11

● *Обр. 8. Североизточната къса стена на камерата на гробница № 2. Fig. 8. Le court mur nord-est de la chambre du sépulcre No 2*

● *Обр. 9. Бронзова гривна от могила № 1. Fig. 9. Bracelet en bronze du sépulcre No 1*

● *Обр. 10. Бронзова гривна (детайл). Fig 10. Bracelet en bronze (détail)*

● *Обр. 11. Стратиграфски разрез на могилата Купа в м. Мрамор. Fig. 11. Coupe stratigraphique du tumulus „Kŭpa" dans le lieu-dit „Mramor"* би са свързани с могила № 4 с гробница № 1 на върха ѝ.

В източния край на Панагюрище, вляво от пътя за гр. Стрелча в м. Св. Петка бе проучена една могила, насипана върху силно наклонено на юг възвишение. Тя имаше запазена височина 4 м и диаметър 34 м. През 30-те години на нашия век върхът на могилата е бил отрязан и там е бил построен малък параклис, в който в момента на проучването бе почти изцяло разрушен. Могилният насип се състоеше от еднородна почва без видима стратиграфия. В центъра на могилата, на нивото на околния терен бе открито струпване от ломени камъни, имащо диаметър 6 м и височина до 2,1 м. Липсват каквито и да е находки. Могилата очевидно е символична.

Последната могила, която бе частично проучена, се намира в м. Мрамор в южния край на Панагюрище, по пътя за с. Бъта. Могилата е известна с името Купа и е натрупана върху силно наклонен на югоизток терен. Височината ѝ е 6 м, а диаметърът — 33 м. През 1903 г. в тази могила било разкопано богато царско погребение от втората половина на IV в. пр. Хр., съдържащо множество предмети от злато, сребро, бронз, желязо и глина[14]. За съжаление обстоятелствата около намирането са твърде неясни, а информацията е оскъдна. През 1977 г. бе проучена изцяло южната половина на могилата, без обаче да бъдат открити каквито и да е находки или обредни съоръжения. Стратиграфията на могилния насип (обр. 11) дава добра представа, как е било извършено натрупването. В източната половина на могилата се очертава стар изкоп, който може би е бил направен от иманярите през 1903 г. Въпреки че в южната половина на могилата Купа не бе намерено абсолютно нищо, напълно допустимо е при едни бъдещи проучвания останалата неразкопана част да поднесе изненади.

---

[1] Археологическите проучвания бяха ръководени от Петър Теодосиев от АИМ — БАН.

[2] G. Kitov, N. Theodossiev. New Data on the Thracian Archeology and Religion from Tumuli near Shipka-Sheinovo in Kazanlak District. — (in) Studia in honorem Alexandri Fol. S, 1994 (in print).

[3] Г. Китов. Куполните гробници на нос Калиакра и нос Чиракман край Каварна. — Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 116—121.

[4] В. Миков. Произход на надгробните могили в България. — ГНМ, VII, 1942, 15—31; Произход на куполните гробници в Тракия. — ИАИ, XIX, 1955 (Сб. Г. Кацаров, ч. II), 15—48.

[5] И. Венедиков. Тракийските долмени. Долмените в Кавказ и гробниците в Мала Азия; Скалните гробници в Тракия и микенските гробници; Могилните гробници в Тракия. — В: Тракийски паметници. Т. I. Мегалитите в Тракия. С., 1976, 76—127; Т. Стоянов. Гробничната архитектура в Североизточна Тракия в светлината на контактите с Мала Азия (VI—III в. пр. н. е.).— Terra Antiqua Balcanica, IV, 1990, 122—133.

[6] Проучвания на Г. Китов, Н. Теодосиев, М. Цачева и М. Кръстева.

[7] Проучвания на Б. Лилова.

[8] Подробно вж.: Н. Теодосиев. Хиерон орос. — Култура, 1990, 6, 58—76; N. Theodossiev. The Sacred Mountain of the Ancient Thracian. — (in) Studia in honorem Alexandri Fol. S, 1994 (in print), idem in PACT — Network, 1994 (in print).

[9] И. Микулчик. Једна хелинистичка некропола из околине Битоља. — Старинар, XV—XVI, 1964—1965, 227—243; Накит класичног доба из Демир Капије. — Старинар, XXI, 1970, 135—138; Б. Китаноски. Некрополата Калдрма кај Прилеп. — Macedoniae Acta Archeologica, I, 1975, 89—132; D. Robinson. Excavations at Olynthus. Vol. X. Metal and Minor Miscellaneous Finds. Baltimore, 1941, 68-74; M. Garašanin. Bracelets à extrêmités en têtes de serpents de la Macédoine. — Artibus Asiae, XV/3, 1952, 268-276; I. Mikulčić. Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza. Skopje, 1966, 33, 42, 57; Σίνδος. Κατάλογος της έκεσηζ. Α ήνα, 1985, 40, 293, 298.

[10] Л. Гетов. Могилен некропол от елинистическата епоха при Кабиле. — В: Кабиле. Т. II. С., 1991, 168—197.

[11] Вж. напр.: И. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, 359—360.

[12] Н. Теодосиев. Цит. съч.; N. Theodossiev. Op. cit.

[13] G. Kitov, N. Theodossiev. Op. cit.

[14] Б. Филов. Паметници на тракийското изкуство. — ИБАД, VI, 1916—1918, 14—29.

Tumuli thraces près de Panagjurište

N. THEODOSSIEV

(Résumé)

En 1976—1978 dans les environs de la ville de Panagjurište ont été fouillés neuf tumuli thraces. Le tumulus No 4 a révélé le sépulcre No 1. C'est une installation rectangulaire de construction primitive. Une particularité importante sont les dalles de pierre de soutènement, ou pilastres, qui supportaient les dalles de recouvrement. Elles nous conduisent directement aux caractéristiques architecturales des dolmens des XIIe—VIe siècles av. J.-C. La combinaison de procédés typiques de l'architecture mégalithique et l'application d'une construction primitive, permettent de considérer le sépulcre No 1 comme un type transitoire entre les dolmens thraces et les constructions rectangulaires tombales plus tardives. Ceci vient appuyer la thèse formulée depuis longtemps du lien

génétique entre les dolmens et les tumuli, ce qui n'exclut pas non plus les influences de l'architecture tombale de l'Asie mineure. Le sépulcre No 1 est daté de la fin des VIe—Ve siècles av. J.-C. Le tumulus No 1 a révélé le sépulcre No 2. D'une construction plus soignée que celle du sépulcre No 1, il est daté de quelques décennies plus tard, mais toujours dans les limites du Ve siècle av. J.-C. Il est intéressant de noter que les deux sépulcres sont construits non comme de coutume au pied, mais au sommet même des tumuli. Les deux installations étaient sans doute liées aux cérémonies orphiques où le roi-dieu s'élevait sur la Montagne sacrée (le tumulus) pour s'unir au sommet au Dieu solaire. Dans le talus du tumulus No 1, on a découvert un bracelet de bronze se terminant par deux têtes de serpents. L'objet date de la première moitié du Ve siècle av. J.-C. Six des tumuli fouillés dont cinq dans le lieu-dit „Mulej" et un dans le lieu-dit „Sainte-Petka", étaient symboliques (sans inhumation humaine). On a fouillé en partie un tumulus dans le lieu-dit „Mramor". Les fouilles n'ont pas révélé d'objets, mais on sait qu'en 1903 des chercheurs de trésors avaient mis au jour un riche enterrement royal de la deuxième moitié du IVe siècle av. J.-C. Les objets trouvés sont conservés au Musée d'archéologie à Sofia.

Нумизматични данни за спортни състезания в римска Тракия

ЛЮДМИЛ ВАГАЛИНСКИ

Студията на Т. Герасимов[1] е все още най-задълбочената българска публикация върху спорта в антична Тракия. Основен изворов материал на автора са медальоните и монетите на Филипопол. Натрупаните научни познания през тези тридесет и четири години дават възможност за някои допълнения и поправки при тяхното тълкуване, както и за изграждане на една по-цялостна представа за спорта в римска Тракия[2], основана на нумизматични данни от различни градове.

Медальонът от римската императорска епоха може да се определи като монета, толкова рядка и художествено изработена, че я прави неподходяща за редовна циркулация. Общо взето, медальонът се отличава от монетата с по-голям диаметър, дебелина на ядрото и тегло. От времето на Хадриан до управлението на Александър Север вкл., централното изображение на медальона е обградено с релефен пръстен. От Хадриан до Галиен медальоните имат тегло между 30 — 80 г и най-често около 50 г. Поначало в римското императорско монетосечене няма строго разграничение между монета и медальон, поради което съществуват „гранични" екземпляри: монети-медальони, псевдомедальони[3]. Н. Мушмов[4] включва към медальоните всички монети с по-голямо тегло от 16 г, а според К. Колев това са „монетовидни паметници с около 40 мм в диаметър"[5]. Първото определение включва и монетите-медальони, а второто е изведено въз основа само на филипополските екземпляри. Независимо от това приемам идентификацията на публикуващия автор, защото тя не е от съществено значение за настоящата тема. Липсва единомислие сред нумизматите и относно поводите за раздаване на медальони[6]. Разпространено е схващането, че са подарявани лично от императора на ограничен кръг от видни хора при тържествени поводи. Възможно е в отделни случаи бронзовите медальони да са използвани и като разплащателно средство[7].

Засега от разглежданата територия са известни медальони единствено на *Филипопол*. Всичките са бронзови и са сечени при Каракала и Елагабал. В случая са интересни онези надписи и изображения върху тях, които ги свързват с провежданите в града Питийски игри.

От надписа върху медальоните, сечени при Каракала[8], се разбира, че игрите се наричат Александрия Пития, т.е. са учредени в чест на Александър Велики, а програмата им копира тази на Питийските игри в Делфи — вторият по значение панелински празник. Според Херодиан (165 — 255 г.) при пътуването си в Тракия Каракала възстановява в редица градове Питийски игри в чест на прославения македонски владетел[9]. Подобни прояви имат и други императори. Гордиан III например основава в столицата на македонския койнон Бероя (дн. Верия, Гърция) игрите Александрея Олимпия[10]. При Каракала обаче се забелязва разцъфтяване на най-различни типове агони в източните провинции[11]. Смята се, че въпросните игри във Филипопол са проведени в 214 г., когато на път за Мала Азия императорът посещава града, себеизживявайки се като Александър Македонски[12]. Според надписите върху реверса на медальоните организатор на игрите е тракийският койнон, което обяснява епиграфски регистрирания международен престиж на филипополските Пития[13]. Не по-малко информативни са и изображенията върху реверса. Понякога това е четирикрака маса с корона и палмови клончета или пет топки отгоре ѝ, а под нея — палмово(и) клонче(та), амфора, пет топки (обр. 2/5)[14]. В различни варианти същата композиция имат „спортните" монети на много други градове от източните провинции[15]. В българската научна литература масата е получила епитета „агонска". Върху и под нея се изобразяват наградите за победителите. Една от тях е сферична корона. Нейното правилно разпознаване дължим на Х. Дресел[16]. Преди него изображението се определя като кошница[16а] или като урна[17]. Странно е, че и в съвременни нумизматични изследвания тя все още се идентифицира като „призова урна"[18]. Най-често срещаме изображението ѝ върху монети от императорската епоха. Има овално-сферична форма и е куха. Често е украсена с преплетени — вероятно метални — нишки (обр. 2/6). Големината ѝ предполага, че е правена от лека материя — най-вероятно тънка метална пластина, която според Л. Робер[19] може да бъде в отделни случаи златна или сребърна. Такава корона носи на главата си атлет, изобразен върху монета на град в Еолида, Мала Азия, от времето на Гордиан III[20]. Според сцената, представена върху калъп за украса на правоъгълна глинена лампа от началото на Принципата, тези корони се връчват и на победителите колесничари в цирка[21]. Любопитно е, че с тях се награждават и агонотети, както показват изображения върху надписи от периода 81 — 118 г., открити в околностите на Бизантион[22]. Най-вероятно този приз е непознат в републиканския период. След публикацията на Т. Герасимов[23] в българската научна литература тази награда се обозначава с латинския израз „corona donatica". От една страна, неговото използване е удобно като разграничител от останалите призове, но, от друга, няма податки, че древните наричат така точно този вид венци. В този си смисъл изразът не се използва в чуждата научна литература. Изобразяването само на една корона върху

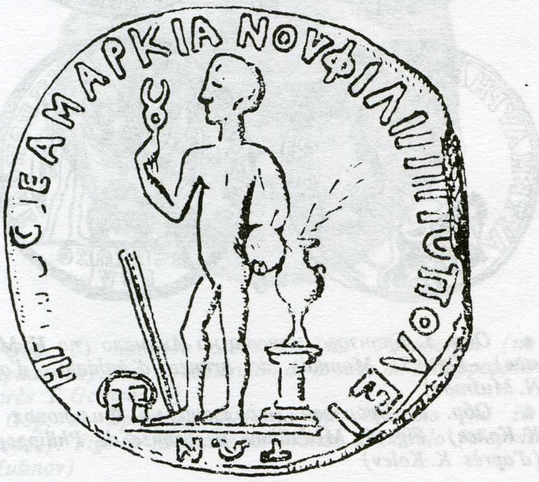
1

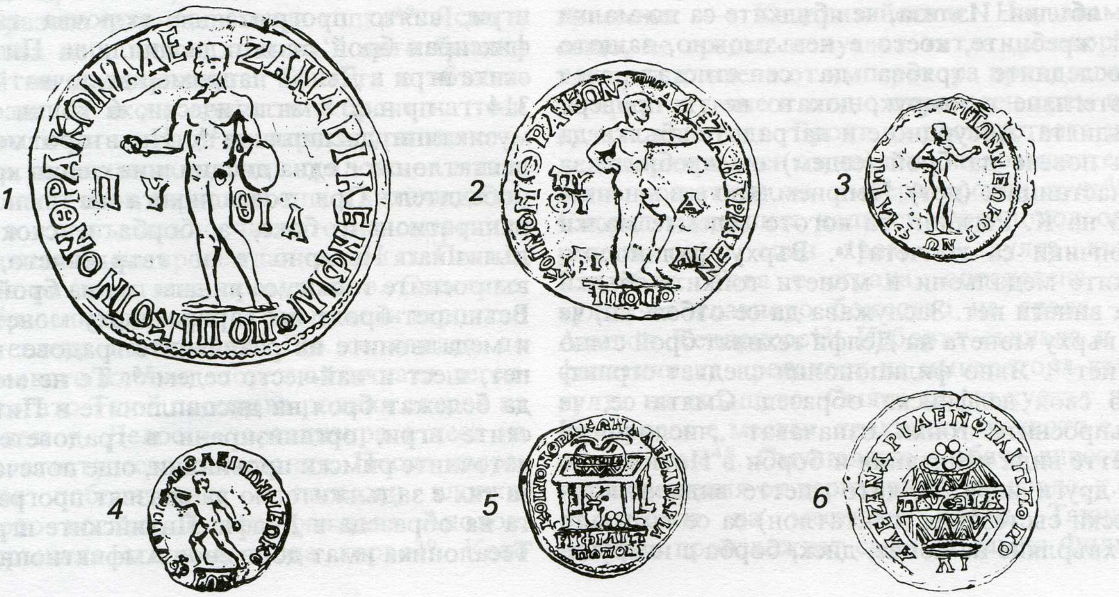

2

- *Обр. 1. Бронзова монета на Филипопол (по Т. Герасимов). Fig. 1. Monnaie de bronze de Philippopolis (d'après T. Gerasimov)*
- *Обр. 2. Бронзови монети и медальони на Филипопол (по Д. Цончев). Fig. 2. Monnaies et médaillons de bronze de Philippopolis (d'après D. Čončev)*

филипополските медальони показва, че в града е провеждан само един спортен конкурс, чието пълно име е Александрия Пития. Понякога над короната са изобразени пет топки. У нас[24] те продължават да бъдат идентифицирани като „лозинки“, т.е. белязани топчета за теглене на жребий и определяне на двойките противници, въпреки че Луи Робер[25] много аргументирано (според мен) доказа, че това са ябълки, давани като символична награда на всички игри, копиращи делфийските Пития. Няма да повтарям неговите доводи, но ще разгледам контрадоказателствата на Т. Герасимов. Едното от тях е, че „има случаи, в които са представени корони върху агонска маса или само корони с надпис Пития върху тях, без да са изобразени петте топки“, което опровергавало Л. Робер, според когото „петте топки-ябълки се явяват редовно върху монетните типове само когато има означение, че игрите са Пития“[26]. Преди всичко е изменен смисълът на твърдението на Л. Робер, което гласи, че „топките липсват върху монети, върху които пише друго освен Пития“[27]. С други думи, няма нищо смущаващо, че по монети с подобно изображение, макар и рядко, липсва изписано „Пития“. Като примери за подобни изключения Т. Герасимов посочва монети на Никея (във Витиния, Мала Азия) и Табе (в Кария, Мала Азия)[28]. И двата града обаче са секли такива агонски монети и с надпис „Пития“[29], т.е. въпросните монети без надпис също са отсечени във връзка с Питийски игри в тези градове. Вторият контрадовод е монета, сечена в Томи при Елагабал[30]. Върху нейния реверс, под агонската маса са изобразени познатите пет топки, наредени пирамидално, а зад тях и седем по-малки топчици в редица[31]. Според Т. Герасимов първите са жребии, а вторите — ябълки. Излиза, че ябълките са по-малки от жребиите, което е невъзможно, защото последните трябва да се стискат след изтегляне в юмрук, докато не ги провери съдията. Абсурдно е и наградите-ябълки да са повече на брой (седем) от жребиите за участниците (пет). Неприемливо е и мнението на К. Реглинг, за когото седемте малки топчици са колчета[31a]. Върху филипополските медальони и монети топките-ябълки са винаги пет. Заслужава да се отбележи, че и върху монета на Делфи техният брой също е пет[32]. Явно филипополци следват стриктно своя делфийски образец. Смята се, че въпросните топки означават „числото на петте вида изпитания и борби в Питийските и други игри“[33], като „петте вида атлетически състезания (пентатлон) са се състояли в хвърляне на копие, диск, борба с юмруци, панкратион и бягане“. Преди всичко искам да отбележа, че в античността няма известни игри, чиято програма да включва такъв фиксиран брой от пет дисциплини. Питийските игри в Делфи например включват към 314 г. пр.н.е. 8 атлетически, 6 конни и 4 музикални дисциплини[34]. На второ място пентатлонът е една дисциплина с един краен победител. При това никога не включва панкратион и бокс, а борба и скок на дължина. Невярно е и твърдението, че въпросните топки „са винаги пет на брой“[35]. Всъщност броят им варира върху монетите и медальоните на различните градове: три, пет, шест и най-често седем[36]. Те не могат да бележат броя на дисциплините в Питийските игри, организирани в градовете на източните римски провинции, още повече, че за тях е задължително да спазват програмата на образеца в Делфи. Питийските игри в Тесалоника имат дори своя Амфиктиония[37].

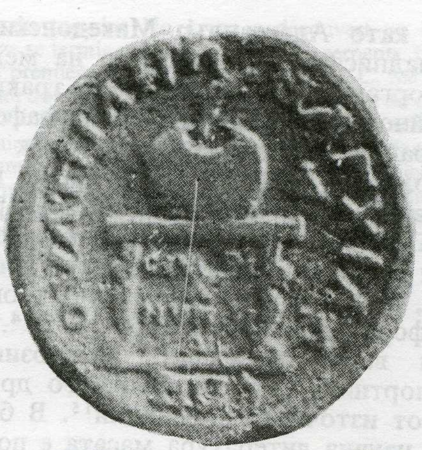

3

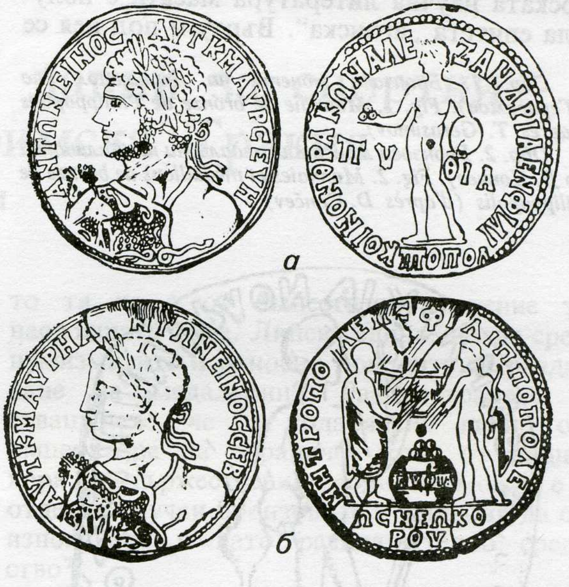

4

● *Обр. 3. Бронзова монета на Анхиало (по Н. Мушмов). Fig. 3. Monnaie de bronze d'Anhialo (d'après N. Mušmov)*

● *Обр. 4. Бронзови медальони на Филипопол (по К. Колев). Fig. 4. Médaillons de bronze de Philippopolis (d'après K. Kolev)*

5

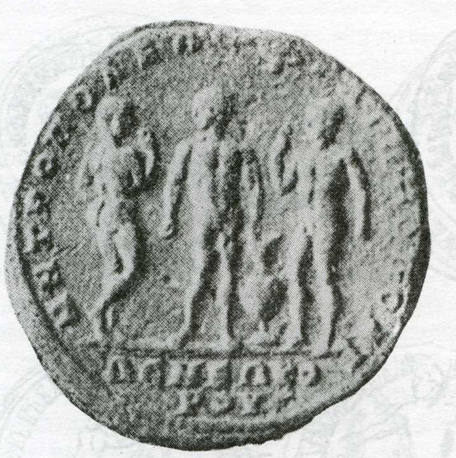

6

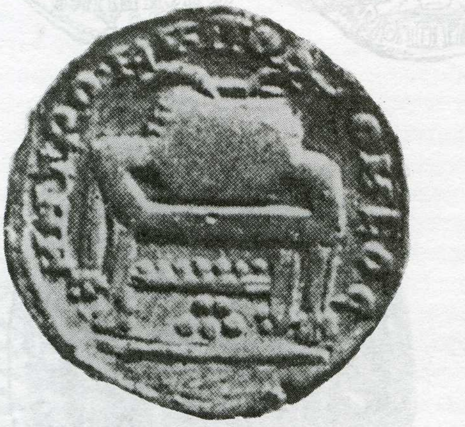

● *Обр. 5. Бронзов медальон на Филипопол (по Т. Герасимов). Fig. 5. Médaillon de bronze de Philippopolis (d'après T. Gerasimov)*

● *Обр. 6. Бронзова монета на Анхиало (по Н. Мушмов). Fig. 6. Monnaie de bronze d'Anhialo (d'après N. Mušmov)*

Ще добавя, че върху медальон на Перинт, сечен при Гета, под агонската маса е изобразена една-единствена топка[38]. Ясно е, че това не е нито „лозинка“, нито бележи брой на дисциплините. Топката е ябълка-награда. И ако е допустимо броят на тези символични награди да варира при монетите на различните източни градове — митовете имат свои варианти още в античността, — то е невъзможно числото на спортните дисциплини на провежданите в тях Питийски игри да е така променливо. Съдовете, изобразени под масата, са служели вероятно за теглене на жребий. Що се отнася до палмовото клонче според античната легенда, когато Тезей посещава родния остров на Аполон — Делос — организира в чест на бога атлетически състезания. После награждава победителите с палмови клонки, защото когато Латона раждала Аполон, прегръщала ствол на това дърво[39]. Като символ на победата палмовото клонче получава широко разпространение през императорската епоха, когато с него масово се изобразяват атлети, гладиатори, императори и др. Така анализираната композиция от изображения е един от двата основни типа агонистични монети от Северите насетне[40]. Друго интересно изображение върху реверса на филипополските медальони от Каракалово време е дисколболът (обр. 2/1; 4 а)[41]. Твърди се, че трите топки, които той държи, го характеризират като „три пъти победител в изпитанието хвърляне на диск“[42]. Вече споменах, че мятането на диск не е самостоятелна дисциплина, а част от пентатлона. С други думи, изобразен е крайният победител в античния петобой. Методът на определяне на първенеца в пентатлона обяснява защо го наричат „трикратен победител“[43] и защо държи три топки. Последните в случая са също несъмнено ябълки, а не както се твърди[44], „лозинки“ — победителите се представят (и награждават) с ябълки, а не с жребии и е безсмислено пентатлонист три пъти да тегли жребий, когато това е необходимо само за една от неговите дисциплини — борбата. Изображението на дискобол потвърждава епиграфските данни за присъствието на пентатлона в програмата на филипополските Питии.

Надписите върху реверса на филипополските медальони, сечени при Елагабал[45] (обр. 4 б), сочат, че организатор на игрите е вече не тракийският койнон, а самата управа на града, която очевидно продължава да провежда празника със свои средства. Предполагам, че определянето на съюзната каса за финансиращ източник е наложено от личното посещение на Каракала в седалището на койнона. Вероятно Александрийските игри надминават по блясък своя приемник — Кендризийските. Научаваме също, че градът получава титла „неокор“, т.е. предоставена от императора привилегия за практикуване в точно определен храм на кулата към него. Броят на неокорствата на даден град зависи от числото на храмовете в него, посветени на императорския култ[46]. Според монетните надписи Филипопол определя само един храм на култа към Елагабал. Това е сграда, определена за култа на главното божество на града — Аполон Кендрисос[47]. Изборът съвпада и с фанатичната преданост на императора към култа на слънцето. Смята се, че култът на Кендрисос е местен, тракийски, каквото е и самото име[48]. Смущаваща е обаче липсата на посвещения от територията на града, т.е. от страна на местните траки. Такива надписи произхождат само от самия Фили-

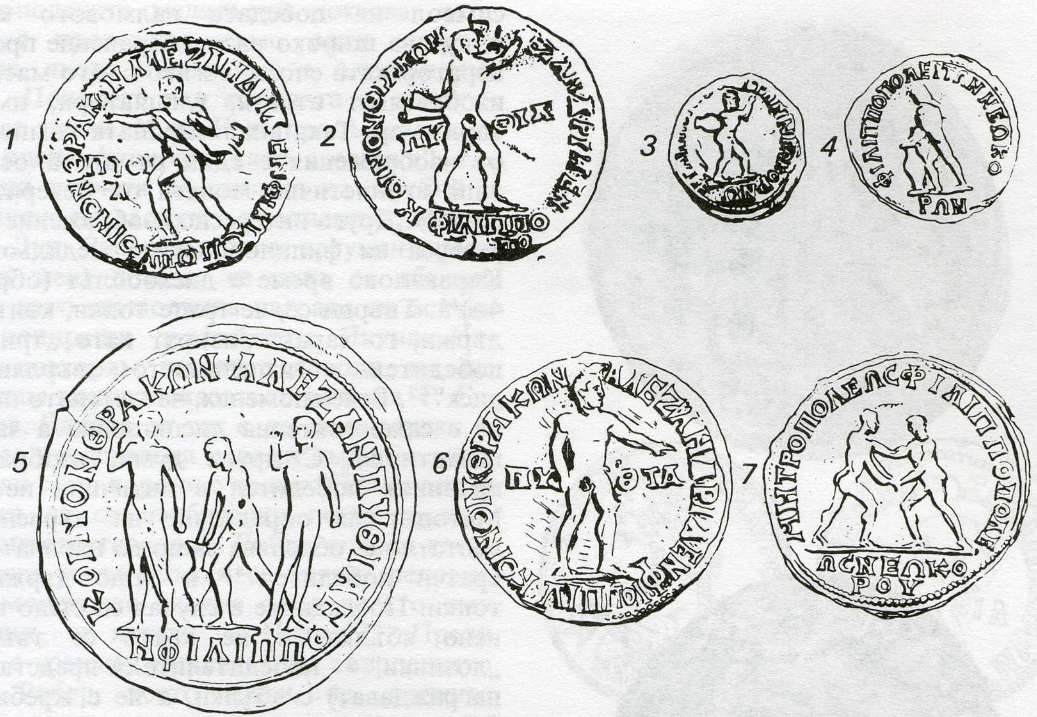

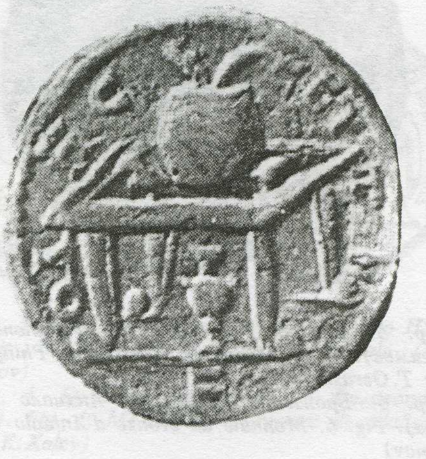

● *Обр. 7. Бронзови монети и медальони на Филипопол (по Д. Цончев). Fig. 7. Monnaies et médaillons de bronze de Philippopolis (d'après D. Concev)*

● *Обр. 8. Бронзова монета на Одесос (по Н. Мушмов). Fig. 8. Monnaie de bronze d'Anhialo (d'après N. Mušmov)*

попол, чието население по това време е етнически разнородно. Интересно е, че Кендрисос е споменат и в надписи от Панония. Унгарските учени го причисляват към „по-второстепенни източни богове" като Сирийската богиня, Ариман, Ваал и др.[49] „С окончание -исос са образувани много местни имена в Стара Гърция и Мала Азия", като „местните названия на -иссос в Гърция се свързват с предгръцкото население на тази страна"[50]. Така или иначе игрите са преименувани от Александрия в Кендрисея — масова практика в източните градове през елинистическата и императорската епоха е свързването на изопанелински игри с култа на местно божество. Без съмнение промяната е разрешена лично от поласкания Елагабал. Според надписите върху реверса игрите си остават Питийски, т.е. без изменения в своята програма. Смята се, че първите Кендрисея са проведени в 218 г.[51] Сред релефните изображения върху реверса на медальоните, отсечени във връзка с тези игри, отново се среща традиционната композиция от агонска маса, сферична корона, палмово клонче, пет ябълки и амфоровиден съд[52]. Върху опакото на някои екземпляри е представена друга сцена: Елагабал и Аполон (гол, в лявата ръка лък и прехвърлена мантия) прави един срещу друг, държат заедно модел на храм; долу сферична корона и пет топки със или без агонска маса (обр. 4 б)[53]. Композицията има свое подобие в бронзов медальон, сечен при Каракала в Бизантион[54]. Иконографията на изображения Аполон го определя като Питиос, т.е. липсват някакви специфични за Аполон Кендрисос атрибути. Върху реверса на друг медальон са представени трима голи атлети, прави, крайните с вдигнати десници, докато средният бърка с лява ръка в амфора (обр. 5)[55]. Същата сцена откриваме върху филипополски медальон, отсечен при Каракала, както и върху агонистични монети на редица градове в източните римски провинции (обр. 7/5)[56]. Представено е тегленето на жребий от атлетите за определяне на двойките противници. Групата се състои винаги от трима състезатели. Третият е т.нар. ἔφεδρος, т.е. спортист, оставащ без противник в първия кръг, ако участниците в дисциплината са нечетен брой. Естествено

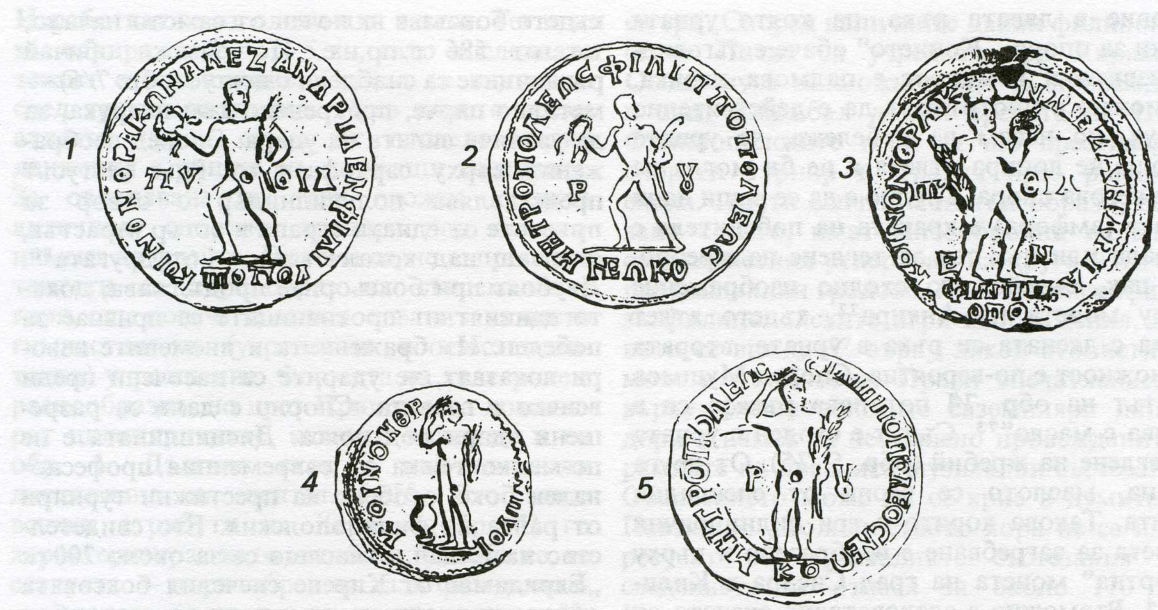

9

10

● *Обр. 9. Бронзови монети и медальони на Филипопол (по Д. Цончев). Fig. 9. Monnaies et médaillons de bronze de Philippopolis (d'après D. Končev)*

● *Обр. 10. Бронзова монета на Филипопол (по Н. Мушмов). Fig. 10. Monnaie de bronze de Philippopolis (d'après N. Muštov)*

ефедросът е със свежи сили в следващите кръгове от турнира, затова някои победители отбелязват изрично, че са спечелили без такова преимущество[57]. Ефедрос е вероятно и бездействащият ефеб, изобразен върху мраморна плоча от Одесос[58].

Надписите върху „спортните" монети на Филипопол, сечени при Каракала и Елагабал, не дават нищо ново в сравнение с погоре разгледаните медальони. За сметка на това техните реверсни изображения са много по-разнообразни. Разгледаната сферична корона е с палмови клончета или пет ябълки (обр. 2/6)[59]. Изобразявана е често върху агонистични монети на източни градове през Принципата[60]. Представянето само на една корона означава, че във Филипопол е провеждан само един спортен празник по това време. Броят на короните може да достигне дори пет, т.е. пет турнира се организират в този град — в случая Аназарбус (в Киликия, Мала Азия)[61]. Сравнително често[62] виждаме двойки борци като представената на обр. 7/7[63]. Същото монетно изображение е известно още в класическата епоха, съдейки по монети на Аспендос от V — IV в. пр.н.е.[64] Сцената потвърждава епиграфските данни[65], че филипополските игри включват дисциплината борба, въведена в Делфи още през 586 г. пр.н.е. Разпространен нумизматичен тип е и победителят, слагащ на главата си венец със своята дясна ръка и държащ в лявата палмово клонче (обр. 9/4, 5)[66]. В същата поза са представени атлет и гладиатор върху своите надгробни плочи[67]. Последното илюстрира някои външни прилики между тези две социални групи през императорската епоха. Иконографски към същия популярен кръг от монетни изображения на спортни победители принадлежи и релефът на обр. 9/1 — 3 и обр. 10 — гол атлет в ход държи венец и палмово клонче[68]. Един от запазените екземпляри (обр. 10) е особено интересен, защото ясно виждам типичната за професионалните атлети прическа cirrus in vertice. Явно участниците във филипополските игри са професионални атлети. Разглежданият релеф има аналогии в монетосеченето на някои градове в източните римски провинции[69]. Усложнен вариант на обр. 9/5 е обр. 9/4 — прав атлет, гол, с дясна ръка полага на главата си венец, а в лявата държи палмово клонче, вляво до краката му стои амфора[70]. Изказано е мнение[71], че е изобразена статуя с копие в лявата ръка, на която урната служи за опора. „Копието“ обаче е дъговидно извито и всъщност е палмова клонка. Възможно е прототипът да е действително статуя, но искам да отбележа, че урната въобще не допира атлета и не би могла да бъде негова опора. Трудно е да се реши дали урната (амфора) в краката на победителя е награда или пък съд за теглене на жребий. Все пак, съдейки по сходно изображение върху монета на Анкира[72], където атлет бърка с дясната си ръка в урната, втората възможност е по-вероятна. Според Мушмов атлетът на обр. 7/4 потопява ръката си в „делва с масло“[73]. Съдът е сходен с урната за теглене на жребий (обр. 5; 7/5). От друга страна, маслото се черпи от специални корита. Такова корито с три цилиндрични канчета за загребване е изобразено и върху „спортна“ монета на град Сиедра в Киликия[74]. Възможно е следователно сцената от обр. 7/4 също да представя теглене на жребий. Съществуват аналогии сред монетния репертоар на други балкански градове[75]. Лавровият венец е също често изображение върху агонистични монети[76]. Заедно с палмовото клонче той е най-разпространената символична награда през императорската епоха. Изображението на замахващ копиехвъргач (обр. 2/4) е определено[77] погрешно като „вървящ борец, държащ пръчка“. Същата поза заема и „гол атлет, с разкрачени крака, обърнат наляво с изпъната напред дясна ръка“[77a], изобразен върху монети, отсечени в Бизия при Филип Младши. Смятам, че и той е копиехвъргач, въпреки че копието му не е различимо. С оглед на разгледаните по-горе данни за провеждане на състезания по пентатлон в рамките на филипополските Пития е очаквано изображение и на една от неговите съставни дисциплини — хвърляне на копие. Копията за хвърляне на разстояние са с тъп връх като атлетическото е по-леко от бойните и ловните. И трите вида обаче се хвърлят с помощта на кожена примка (amentum, ἀγκύλη), в която се мушка показалецът или показалецът и средният пръст. При полета на копието примката се изхлузва. Нейната употреба не само увеличава разстоянието и скоростта на полета, но и придава въртеливо движение, а с това и по-голяма устойчивост на копието. Нараства възможността за неговото забиване. Хвърлянето се извършва след кратко засилване. Липсват сведения за постигнатите резултати от античните атлети[78]. Филипополските монети, сечени при Каракала и Елагабал, представят и голи атлети с кожени ръкавици до и над лактите (обр. 2/2)[79]. И в този случай стриктно се спазва програмата на делфийския първообраз, където боксът е включен от самото начало, т.е. от 586 г. пр.н.е. По римски обичай ръкавиците са снабдени с цестус (обр. 7/6) — метално парче, прикрепено към юмрука, за да увеличи силата на удара. Според изображения върху саркофази от Рим цестусът представлява полуцилиндър с отвор за пръстите от едната страна и остър израстък, стърчащ над кокалчетата — от другата[80]. Двубоят при боксьорите продължава, докато единият от противниците се признае за победен. Изображенията и писмените извори показват, че ударите са насочени преди всичко в главата. Спорно е дали са разрешени удари под пояса. Дисциплината е не по-малко тежка от съвременния професионален бокс, особено на престижни турнири от ранга на филипополския. Ето свидетелство на Елиан, отнасящо се за около 200 г.: „Евридамас от Кирене спечелил боксовата среща, въпреки че противникът му избил зъбите. За да не му позволи да се радва, той ги глътнал.“[81] И този монетен образ на Филипопол има своите аналогии в иконографския репертоар на монетосеченето на някои източни градове[82]. Фигурата на Хелиос (обр. 7/1—3) е идентифицирана от Т. Герасимов, който поправя съмнителното определяне на Н. Мушмов[83]. Същият сюжет откриваме и върху монети на Каракала, поради което появата му не би могла да е свързана с Елагабаловата преданост към култа на бога на слънцето. Вероятно е резултат от синкретизиране на култовете на Хелиос и Аполон или пък е просто разнообразяване на монетния репертоар на града. Ако се вземат предвид изображенията на Дионис и Хермес по „спортни“ монети на Филипопол от Каракалово време[84] — богове, също без пряко отношение към Питийските игри — то по-правдоподобна изглежда втората хипотеза.

Още три изображения върху монети на Филипопол се свързват с провеждане на спортни игри в града. Мушмов определя фигурата върху реверса на монета от времето на Елагабал като „атлет, гол, прав, на дясното рамо носи палмово клонче, протегната лява ръка“[85]. Смущаваща е липсата на каквито и да са паралели. Отсъствието на илюстрация не ми позволява да взема достатъчно аргументирано становище. Втората монета (обр. 1) е от времето на Комод[86]. На нея Хермес е представен като атлет: гол, държи кадуцей и диск; предметите пред краката му са определени като „две копия“ и „една двойка металически валяци, свързани с тясно ремъче“[87]; зад бога — ара със съд, съдържащ палмово клонче. Въпросните „валяци“ са всъщност халтери — тежести, използвани от древните гърци при скок на дължина.

Изработват се от олово или камък. Теглото им варира от 1 до 4,5 кг, като последната тежест е изключение. Скокът се извършва след кратко засилване. През цялото време атлетът прави серия от последователни движения с ръцете си, държащи халтерите. За овладяване на тази сложна техника античният спортист тренира под акомпанимент на флейта. Приема се, че въпросните тежести са първообраз на съвременните гири, още повече че са използвани и за чисто гимнастически (укрепващи и възстановителни) упражнения. Формата на халтерите е разнообразна, но през Принципата доминират цилиндричните, каквито виждаме и на обр. 1. Дългият скок е най-типичната дисциплина на пентатлона[88]. Ето защо всички атрибути на Хермес (обр. 1) го характеризират като петобоец. Твърди се, че статуята — първообраз на тази филипополска монета — стои в стадиона на града[89], т.е. монетното изображение се използва за датиране на това спортно съоръжение и за доказване провеждането на атлетически състезания по това време. Изображението на Хермес-дискобол се среща и върху монети на *Пауталия* от времето на Антоний Пий и на Луций Вер[90]. Тези монетни образи не са придружени от „спортен“ надпис, разкриващ връзката им с атлетически празник. Такъв липсва и при аналогични нумизматични изображения на някои малоазийски градове[91]. Предполагаемото наличие на съответни статуарни копия в тези градове не е достатъчно основание за утвърждаване на спортни игри и съоръжения в тях. По същия начин стои въпросът и с монетните изображения на Херакъл от Филипопол и *Сердика*[92], които също се тълкуват[93] като доказателство за наличие на стадион и атлетически агони. Подобни монетни образи са известни и от други градове през Принципата и дори от елинистическата епоха[94]. В нито един случай придружаващите ги надписи не са свързани със спортни празници.

Надписите и изображенията по агонистичните монети и медальони на Филипопол потвърждават и допълват епиграфските данни за спортната програма на местните игри. При тях точно се възпроизвежда образецът — Питийските игри в Делфи. Това предполага, че освен засвидетелстваните досега четири дисциплини (панкратион, пентатлон, борба, бокс) във филипополския турнир трябва да присъства и бягането в трите му дистанции: стадион, диалос, долихос. Участващите атлети са професионалисти. Смята се[95], че категориите са две: младежи и мъже. Но още от самото си начало игрите в Делфи включват и категория „момчета“[96]. Следователно най-вероятно категориите във Филипополските игри са три. Според наличните данни филипополските Питии са учредени при Каракала. Съществува възможност да са провеждани и след Елагабал докъм средата на III в. Филипополските игри са най-престижният спортен турнир в Тракия през римската епоха. Почти всички монетни образи, свързани с него, имат многобройни паралели сред монетния репертоар на други източнопровинциални градове. Липсват специфични за филипополските игри изображения, каквито се виждат[97] върху някои агонистични монети от Изтока. Прави впечатление, че върху филипополските екземпляри липсва дори и намек за несъмнено провежданите в рамките на празника музикални състезания. Обяснението може би се крие в думите на Павзаний: „Болшинството хора не се интересуват от музикалните състезания“ — сведението се отнася за около 170 г.[98] Изказано е мнение, че на победителите във филипополските Питийски игри освен символични (лавров венец, палмово клонче, ябълки, сферична корона) са раздавани и стойностни награди — торбичка с пари и съд с маслинено масло[99]. Такова пряко комерсиализиране на турнира е невъзможно не толкова поради липсата на подобни изображения върху филипополските монети (амфорите са по-скоро съдове за теглене на жребий), но преди всичко поради самия статут на игрите — „свещени, изеластични, вселенски“, копие на втория по значение панелински празник[100].

Монети, свързани с проведени местни игри, са известни и от *Анхиало* (дн. Поморие)[101]. Според надписите им в периода 193/197 — 217 г. тук са провеждани игри, посветени на Септимий Север и местните нимфи. Наричат се Северия Нюмфа. Липсват други сведения за тях. Спортни празници в чест на този император са организирани и в други източни градове[102]. В два от тях състезанията са „свещени и вселенски“, вкл. „Питийски“. В последния случай се предполага, че епитетът Северия е прибавен допълнително към съществуващи изопитийски игри. Трудно е да се каже такъв ли е случаят и с игрите в Анхиало. Нищо определено не може да се твърди и за техния статут, т.е. символични или парични са наградите. Култът на нимфите е свързан с известните минерални извори на Анхиало. Подобни игри Нюмфа се организират в илирийска Аполония още през елинистическата епоха[103]. И ако за последните се знае със сигурност поне, че включват дисциплината панкратион, то за програмата на тези в Анхиало може само да се гадае. Смята се, че анхиалските Северия Нюмфа са проведени не във връзка с посещения на Септимий Север, Каракала и Гета в града, а по повод на известни привилегии, дарени на градската управа от Септимий Север[104]. Монетните изображения са шаблонни: традиционната агонска маса с наградите — сферична корона и палмово клонче (обр. 3). По-специално внимание заслужава двойката сферични корони, представена върху някои екземпляри[105]. Вече бе споменато, че броят на короните, изобразени върху монета на даден град, съответства на броя на турнирите, провеждани в него. Би следвало, че в Анхиало са организирани два турнира — Северия и Нюмфа. От друга страна обаче, същите две наименования стоят под маса само с една корона[106]. Допускането за две състезания отпада напълно, когато вземем предвид, че такъв прецедент е вече известен — монета на град Анкира (дн. Анкара)[107]. Вероятно след двадесетгодишно прекъсване в Анхиало отново са организирани игри този път при управлението на Гордиан III[108]. След Каракала той е следващият император, при чието управление се организират спортни състезания в редица източнопровинциални градове. Монетните надписи не разкриват името на тези игри в Анхиало. Твърде възможно е то да е променено. Монетните изображения са общоприетите за източнопровинциалния репертоар (обр. 6, 11, 12). Върху обр. 12 отново разпознавам cirrus in vertice — характерната за атлетите професионалисти прическа. Естествено за епохата такива са участниците и в този местен турнир. Предполагам, че игрите в Анхиало нямат широка популярност. Те не са споменати в нито един надпис. Вероятно са с парични награди. Такива неголеми, местни игри започват да се създават през елинистическата епоха. Тъй като наградите им са в пари ги наричат ἀργυρῖται (сребърни), χρηματῖται (парични), θεματικοί (от θέματα, парична награда) и др. Тези агони не са разгласявани, нито копират програмата на четирите панелински игри. Организаторите решават дали състезанията ще бъдат отворени само за местните граждани или в тях ще се допускат и чужденци[109]. Абсурдно е описанието на анхиалска монета, сечена при Гордиан III: „Атина, гола, права, с разтворени ръце, гледа наляво, долу вляво палма, а отдясно — урна за игри.“[110] Приемам, че е изобразен атлет. Съдейки по останалите описания на автора, предполагам, че въпросната „урна“ е всъщност сферична корона. Състезанията в Анхиало са поредното доказателство за стопанския разцвет на разглежданата територия през първата половина на III в.

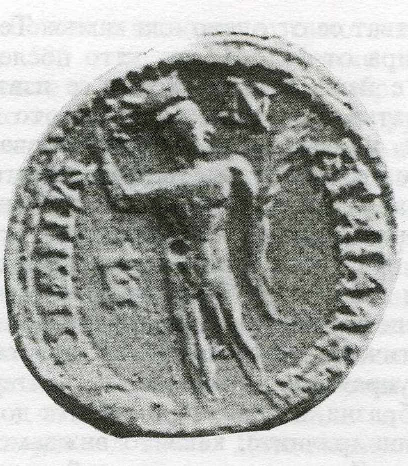

11

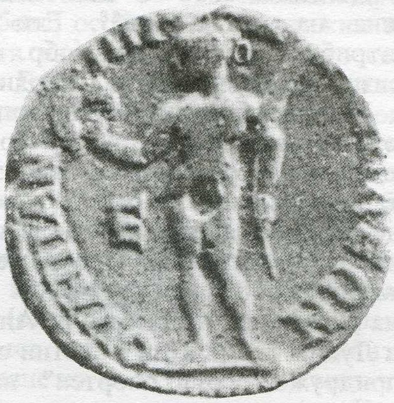

12

● Обр. 11. Бронзова монета на Анхиало (по Н. Мушмов). Fig. 11. Monnaie de bronze d'Anhialo (d'après N. Muštmov)

● Обр. 12. Бронзова монета на Анхиало (по Н. Мушмов). Fig. 12. Monnaie de bronze d'Anhialo (d'après N. Muštmov)

Всички известни агонистични монети на *Одесос* са отсечени при управлението на Гордиан III, и то вероятно в началните години от неговия принципат[111]. Също както в Анхиало по това време са организирани атлетически състезания в града, повод за което според Б. Пик е вероятно лично посещение на Гордиан III. Изображенията върху реверса на въпросните „спортни“ монети на Одесос са шаблони (обр. 8, 13) — лавров венец, маса с награди, призова корона. Техните надписи обаче повдигат някои въпроси. Повтаряйки някои западноевропейски учени, Мушмов отбелязва три различни наименования на игри, изписани върху сферичната призова корона: Александрея, Хелия и Дарзалея (обр. 13). Допустимо е, че и трите се отнасят към един и същ турнир. За съжаление трите имена не се срещат взаимносвързани. Наименованието Александрея показва, че игрите са посветени на Александър Велики. Вече бе посочено, че така се наричат и Питийските игри във Филипопол при управлението на Каракала. Самият Гордиан III учредява още един празник в чест на прославения македонски пълководец в столицата на македонския койнон Бероя (дн. Верия, Гърция). Пълното му име е Александрея Олимпия, т.е. е

13

● *Обр. 13. Бронзова монета на Одесос (по Н. Мушмов). Fig. 13. Monnaie de bronze d'Odessos (d'après N. Muštov)*

организиран по олимпийски образец[112]. Смята се, че личното посещение на Гордиан III в Бероя през 242 г. е повод за организирането на турнира, който се запазва и при Филип Араб[113]. Наименованието Хелия подсказва, че игрите са провеждани в чест на Хелиос. Известни агони в чест на бога на слънцето се провеждат на о. Родос — четиригодишни („големи“) и ежегодни („малки“). Според надпис от острова възможно е Големите Хелии да са изолимпийски агон[114]. По всяка вероятност Хелия са провеждани и в Атина[115], а така също и във Филаделфия[116]. Твърди се, че върху монета на Одесос се чете „Хелия Пития“[117]. Ако това е вярно, то одесоските Хелия са организирани по подобие на Питийските игри в Делхи, т.е. имат висок статут. От своя страна последното означава, че градът по това време има необходимите средства, за да си позволи лукса да провежда толкова скъп празник, за който при това се изисква предварително императорско разрешение. При това положение е твърде възможно именно одесоските Хелия да са онези „големи петгодишни (т.е. през четири години — б. м.) игри“, чиито агонотет е одесецът Клавдий Аквила[118], а не както се смята [119] игрите Дарзалея. Делфийските игри са най-масово копираният панелински празник през елинистическата и римската императорска епоха. При наличието на надпис „Хелия Пития“ одесоският агон ще бъде един от над четиридесетте известни питийски подобия в източнопровинциалните градове. Струва си да отбележа, че една четвърт от тях се провеждат на Балканите, а над половината от последните — в Тракия. От друга страна, е известен и синкретизмът на култовете на Хелиос и Аполон. В българската научна литература е изказано становище единствено за наименованието Дарзалея — произходът на въпросните игри по времето на Гордиан III е потърсен в подобни местни състезания от елинистическата епоха[120]. Трябва да се подчертае обаче, че въпросните сребърни одесоски тетрадрахми от средата на II в. пр.н.е. не са категорично свидетелство за провеждани игри в града в чест на Великия бог. Такива не са регистрирани засега и в около четиристотингодишния интервал до Гордиановите празници. Сигурно е само, че последните са именувани и проведени в чест на старо, местно божество — Дарзалас. По подобен начин стои въпросът с неокорската титла на Одесос, която според някои[121] автори градът получава от Гордиан III при негово лично посещение. Поради липсата на изрични свидетелства както тя, така и евентуалната ѝ връзка с игрите Дарзалея остават хипотетични, бих казал съмнителни — странно е, че неокоратът не е споменат в нито един лапидарен или нумизматичен надпис. Липсват данни за статута и програмата на празника Дарзалея. В този смисъл е интересно изображението върху една от „спортните“ одесоски монети (обр. 8), където призовата корона с две палмови клонки стои между две торбички с пари[122]. Такива са отбелязани и върху нумизматични паметници на други източни градове[123]. Наличието на парични суми между предварителните традиционни символични награди безпогрешно определя одесоския агон като „тематичен“, т.е. с по-нисък статут и авторитет от „свещените, изеластични, вселенски игри“, каквито са например филипополските Пития. Без съмнение одесоските организатори се стремят да привлекат известни атлети със своите парични награди. Практиката е широко разпространена и се прилага или при нови, търсещи популярност турнири, или спрямо западащи такива. В нашия случай е по-вероятна първата възможност с оглед на липсата на по-ранни данни за подобни игри в Одесос. През IV в. уредниците на Олимпийските игри в сирийска Антиохия примамват атлети от целия Изток с щедрите си обещания за парични награди.

А около 100 г. в град Пруса (Мала Азия) общественик буквално купува участието на известен олимпийски шампион в местно състезание[124]. С кой от трите (?) празника в Одесос трябва да се свърже въпросната монета (обр. 8) и дали липсата на името на турнира върху нея не подсказва, че празникът е само един от времето на Гордиан III, е невъзможно да се реши засега аргументирано. Освен ако не приемем безрезервно становището на Б. Пик[124a], според когото разчитанията Хелия и Александрея са „ненадеждни“, защото и в двата случая се отнасяло до лошо запазени монети. С други думи, и той смята, че в Одесос по времето на Гордиан III се провеждат само едни игри, чието име Дарзалея показва сливането на местно тракийско божество с Великия бог на полиса. Единствено ново нумизматично изследване на одесоските монети от този период би разрешило противоречието. Провежданите в Одесос състезания илюстрират стопанския възход на града през първата половина на III в., потвърждават епиграфските данни, очертаващи полиса като водещ спортен център през II — III в. в изследвания ареал и особено сред западночерноморските градове.

Буди любопитство описанието на реверса на монета на *Марцианопол* (дн. Девня) от времето на Септимий Север: „юноша, гол, прав, държи клонче и копие.“[125] Липсва илюстрация и съответен надпис, но може да се предположи, че е изобразен победител в пентатлон. Това би означавало, че и в града на Марциана са организирани спортни игри.

Аналогичен е проблемът с изображение върху монета на *Никополис ад Иструм*, датирана в 217 — 218 г.: „фигура, гола, права (борец?), държи палма.“[126] Ако описанието на Мушмов е вярно, то монетата ще стане единственото засега свидетелство, че градът организира атлетически състезания.

---

[1] Т. Герасимов. Бележки върху Питийските, Александрийските и Кендризийските игри във Филипопол. — В: Изследвания в чест на академик Д. Дечев. С., 1958, 289—304.

[2] Вниманието ми е фокусирано върху територията на съвременна България. Всички фотоснимки са дело на Красимир Георгиев — фотограф в АИМ.

[3] J. Toynbee. Roman Medallions. New York, 1986, 17—18.

[4] Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. — ГНБП, 1924, 195.

[5] К. Колев. Монетите като извор за историята на Пловдив. — В: Археологически проучвания за историята на Пловдив и Пловдивския край. Пловдив, 1966, 68.

[6] C. Clay. Roman Imperial Medallions: the Date and Purpose of their Issue. — In: Proceedings of the VIII International Congress of Numismatics. New York, 1973. Paris — Bale, 1976, 254.

[7] К. Колев. Колективна находка на монети и медальони от Пловдив. — ИАИ, 33, 1972, 201; J. Toynbee. Op. cit., 21.

[8] Й. Юрукова. Антични и ранновизантийски монети. — В: Перник I. С., 1981, 223, табл. II, 14/№ 15; К. Колев. Два новопостъпили медальона в Пловдивския музей. — Археология, 1967, № 3, обр. 2а, № 1; Т. Герасимов. Няколко монети и медальони от Филипопол. — ГПНБМ, 1931—1934, № 10; Н. Мушмов. Цит. съч., № 364—381.

[9] D. Tsontchev. Contribution à l'histoire du stade antique de Philippopolis. Sofia, 1947, 12.

[10] L. Moretti. Iscrizioni agonistiche greche. Roma, 1953, 265.

[11] L. Robert. Hellenica. Recueil d'épigraphie de numismatique et d'antiquités grecques. XI—XII. Paris, 1960, 362.

[12] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 291.

[13] Л. Вагалински. Организатори на спортни игри в римска Тракия. — В: I Международен симпозиум в памет на Й. Иванов. Кюстендил, 1992 (под печат).

[14] Й. Юрукова. Цит. съч.; Н. Мушмов. Цит. съч., № 372—375, 378.

[15] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, № 2828, 2829, 2856—2858, 2880 (Анхиало), № 1668 (Одесос); L. Robert. Op. cit., tab. 34/7 (Анкира); D. Sear. Greek Imperial Coins and their Values. The Local Coinage of the Roman Empire. London, 1982, n. 2578 (Тралес), № 2718 (Перинт), № 2998 (Сарди), № 3245 (Лаодикея ад Ликум), № 3637 (Бероя), № 3660 (Неоцезарея), № 3698 (Афродизия), № 4622 (Дамаск); B. Schröder. Der Sport im Altertum. Berlin, 1927, Taf. 13/5 (Сидон); E. Gardiner. Athletics of the Ancient World. Oxford, 1955, fig. 35 (Делфи).

[16] B. Pick. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. B. I, 2. Dacien und Moesien. Die Münzen von Odessos. Berlin, 1910, n. 2370.

[16a] Т. Герасимов. „Corona donatica“ върху един списък на ефеби от Одесос. — ИБАИ, XIII, 1939, 332.

[17] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров...; Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив...

[18] D. Sear. Op. cit.

[19] L. Robert. Op. cit., 599.

[20] D. Sear. Op. cit., n. 3683.

[21] H. Walters. Catalogue of the Greek and Roman Lamps in the British Museum. London, 1914, n. 1398.

[22] За агонотета вж. Л. Вагалински...

[23] Т. Герасимов. „Corona“. ...

[24] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 294—295; К. Колев. Цит. съч., 43.

[25] L. Robert. Op. cit., VII, 92—104.

[26] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 294.

[27] L. Robert. Op. cit., VII, 98.

[28] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 294, бел. 6—7.

[29] W. Roscher. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. III, S. 3391/93 und 3394/134.

[30] Т. Герасимов. Бележки. Цит. съч., 294.

[31] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския..., табл. IX/19. Същото изображение има и монета на Анхиало — вж. тук обр. 6.

[31a] K. Regling. Die antiken Münzen Nord-Griechenlands. B. I. 2. Dacien und Moesien. Abt. 2. Die Münzen von Tomis. Berlin, 1910, n. 3108, Taf. XXI, 31.

[32] E. Gardiner. Op. cit., fig. 35.

[33] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 295.

[34] S. Miller. Arete. Chicago, 1979, 103.

[35] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 294.

[36] L. Robert. Op. cit., VII, 104.

[37] Ibid., 97.

[38] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския..., № 4584.

[39] В. Брабич, Г. Плетнева. Зрелища древнего мира. Л., 1971, 22.

[40] L. Robert. Op. cit., vol. VII, 92.

[41] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 295, обр. 2; Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив..., № 370, табл. IX.

[42] Т. Герасимов. Бележки..., 295.

[43] Л. Вагалински. Цит. съч.

[44] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 295.

[45] К. Колев. Цит. съч., № 2, обр. 2б; Н. Мушмов. Цит. съч. Античните монети на Пловдив, № 469—475; Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, с. 299, № 2, табл. II/3, с. 300, № 1, табл. II/7; Н. Мушмов. Античните монети на Балканския..., № 5415.

[46] Г. Цветаева. Боспор и Рим. М., 1979, 131.

[47] З. Гочева. Религиозният живот във Филипопол през римската епоха. — В: Сто години Народен археологически музей Пловдив. II, 1985, 106.

[48] В. Бешевлиев. Две бележки. — ГНАМ, VIII, 1992, 401; Z. Gočeva. Epigraphische Zeugnisse zu den Gladiatorenkämpfen in der Provinz Thrakien. — Das Altertum, 27, 1981, 2, 90; Z. Gočeva. Epigraphische Zeugnisse über Gladiatoren in Philippopolis. — In: Spartacus. Symposium rebus Spartaci gestis dedicatum 2050 A. Blagoevgrad, 1977. Sofia, 1981, 189; Z. Gočeva. Gladiatorenkämpfe in Thrakien. — Klio, 63, 1981, 2, 498.

[49] A. Lengyel, G. Radan (Editors). The Archaeology of Roman Pannonia. The University Press of Kentucky. Budapest, 1980, 186.

[50] В. Бешевлиев. Цит. съч.

[51] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 298.

[52] Н. Мушмов. Антични монети на Пловдив..., № 475; Н. Мушмов. Античните монети на Балканския..., № 5415.

[53] К. Колев. Цит. съч., № 2, обр. 2б; Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 299, № 2, табл. II/3.

[54] D. Sear. Op. cit., n. 2481.

[55] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 300, № 1, табл. II/7.

[56] D. Sear. Op. cit., n. 3763 (Простана); B. Schröder. Op. cit., Taf. 13/3; Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив..., № 371, табл. IX; А. Гилевич. Монета Византия с агонистическим сюжетом. — В: Херсонес Таврический. Ремесло и культура. Киев, 1974, Бизантион, 33 (Анкира и Никея).

[57] E. Gardiner. Op. cit., 181.

[58] М. Мирчев. Гръцки епиграфски паметници от Черноморското крайбрежие и вътрешността. — ИВАД, VIII, 1951, 37; Г. Тончева. Физическата култура и игрите в Одесос през римското владичество. — В: III научна сесия на ВИФ. С.,1957, 199—202, рис. 2.

[59] Н. Мушмов. Антични монети на Пловдив..., № 512—515, 417, 418; Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 297, № 3, 4, табл. I/11.

[60] B. Schröder. Op. cit., Taf. 13/3 (Малос); D. Sear. Op. cit., n. 3616 (Сиедра), n. 3805 (Тесалоника), n. 4452 (Метрополис), n. 4419 (Бизантион); L. Robert. Op. cit., vol. XI—XII, tab. 34/3, 5, 6, 16; K. Regling. Op. cit., n. 2923—2924, 3108a, 3278—3279, 3356 (Томи); Н. Мушмов. Античните монети на Балканския. Цит. съч., 1650, 1651, 1674, 1675, табл. IV/24 (Одесос).

[61] D. Sear. Op. cit., n. 4201.

[62] Ibid., n. 1047 (Аспендос), n. 4619 (Сиедра); Н. Мушмов. Античните монети на Балканския. Цит. съч., № 6875.

[63] Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. Цит. съч., № 481.

[64] E. Gardiner. Op. cit., fig. 35/ g, h.

[65] G. Mihailov. Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae. III, 1961, n. 891.

[66] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския..., № 2919, табл. XX/15 (Анхиало), № 4490, 4536, 4672 (Перинт) и др.; Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив... № 480, табл. XII, № 520.

[67] S. Reinach. Répertoire de reliefs grecs et romains. Tome III, 1912, fig. 372/1, 227/4.

[68] Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. ... № 478, табл. XII, № 517, № 390, IX, № 391, табл. X.

[69] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския... № 6564, 6565 (Стоби).

[70] Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. ... № 424, табл. X.

[71] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 297, № 6, обр. 4.

[72] L. Robert. Op. cit., XI—XII, tab. 34/2.

[73] Н. Мушмов. Антични монети на Пловдив. ... № 521.

[74] D. Sear. Op. cit., n. 4207.

[75] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския... № 4601, 4671 (Перинт).

[76] Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. ... № 399, табл. X; E. Gardiner. Op. cit., fig. 35 (Делфи); B. Schröder. Op. cit., Taf. 13/1, 4 (Хиерополис); D. Sear. Op. cit., n. 1365, 1528 (Епир), n. 4155 (Бостра); B. Pick. Op. cit., S. 528. Amn. 5, n. 2373, 2374 (Одесос).

[77] Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. ... № 518.

[77a] J. Jurukova. Die Münzprägung von Bizye. Berlin, 1981, n. 159B, 160B, Taf. 26/159, 160.

[78] E. Gardiner. Op. cit., 167—176; H. Harris. Sport in Greece and Rome. London, 1972, 36—37.

[79] D. Tsontchev. Op. cit., 39, tab. 51/3; Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив... № 388, табл. IX и № 392, табл. X; Т. Герасимов. Бележки. Цит. съч., 296, № 3, обр. 3 и № 2, т. I/10.

[80] L'archeologia racconta lo sport nell'antichita. Cantini Editore. Firenze, 1988, n. 21, 32; E. Gardiner. Op. cit., fig. 177.

[81] S. Miller. Op. cit., n. 52.

[82] D. Sear. Op. cit., XVII (Ефес).

[83] Т. Герасимов. Цит. съч., Бележки, 295; Н. Мушмов. Античните монети на Пловдив. Цит. съч., № 519, табл. X, № 387, табл. VII, № 389, табл. IX.

[84] Н. Мушмов пак там, № 393—397, табл. X.

[85] Пак там, № 522.

[86] Пак там, № 169.

[87] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 290, обр. 1.

[88] E. Gardiner. Op. cit., 144—153.

[89] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 289; К. Колев. Монетите. Цит. съч., 76.

[90] L. Ruzicka. Die Münzen von Pautalia. —ИБАИ, VII, No 15, 166.

[91] Ibid. S. 26 (Амастрис и Клавдиополис); D. Sear. Op. cit., n. 4385 (Адана).

[92] Т. Герасимов. Няколко. Цит. съч., № 12; Н. Мушмов. Монетите и монетарниците на Сердика. С., 1926, № 27.

[93] Т. Герасимов. Няколко. Цит. съч., 128, бел. 1.

[94] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския. Цит. съч.: Томи (II—I в. пр. н. е. — № 1752, 1754; Септимий Север — 1898; Гета — 2027), Одесос (Хадриан — 1573, 1574; Антоний Пий — 1580; Марк Аврелий — 1585; Комод — 1593; Септимий Север — 1605; Каракала — 1616; Елагабал — 1625; Гордиан III — 1652), Дионисопол (Комод — 88; Септимий Север — 92, 93; Александър Север — 108; Гордиан III — 132), Калатис (Септимий Север — 282; Гордиан III — 332), Марцианопол (Септимий Север — 398; Макрин — 578, 581; Север Александър — 733; Гордиан III — 820), Никополис ад Иструм (Септимий Север — 1009, 1011, 1013, 1015; Каракала — 1131, 1132, 1134) и др.

[95] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 296.

[96] S. Miller. Op. cit., 103—104.

[97] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския. Цит. съч., № 6757, 6838, 6841, Кабир, Тесалоника; D. Sear. Op. cit.: n. 3683, Киме, Еолида, атлет със сферична корона на главата влиза в храм; № 4120, Перге, Памфилия, ковчеже; № 4202, Августа, Киликия, корито за масло с три кančета за загребване; № 4622, Дамаск, агонска маса с глава на овен; E. Gardiner. Op. cit., fig. 35, Делфи, врана върху агонска маса; B. Schröder. Op. cit., Taf. 13/5, Сидон, Финикия, колесница на Астарта.

[98] S. Miller. Op. cit., n. 46.

[99] Т. Герасимов. Цит. съч. Бележки, 296.

[100] За този статут вж.: Л. Вагалински. Цит. съч.

[101] Н. Мушмов. Антични монети на Балканския. Цит. съч., № 2479, 2828, 2829, 2858, 2880, 2918—2920, 2928.

[102] L. Moretti. Op. cit.: № 85, Цезарея на Стратон, „Северея Пития вселенска“; № 81, Кастабала, „Северея“; № 90, Никея, „свещена и вселенска Северея филаделфия голяма“; № 90, с. 241, Никомедия, „Северея“.

[103] Ibidem, n. 51.

[104] G. Mihailov. Septimius Severus in Moesia Inferior and Thrace. — In: Acta antiqua philippopolitana. Serdicae, 1963, 117.

[105] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския. Цит. съч., № 2479, 2828, 2856, 2857.

[106] Пак там, № 2829, 2858, 2880.

[107] L. Robert. Op. cit., XI—XII, p. 364.

[108] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския. Цит. съч., № 2918, 2919, 2920, 2928.

[109] H. Pleket. Games, Prizes, Athletes and Ideology. Some Aspects of the History of Sport in the Greco'Roman World. — Arena/Stadoin. Köln, 1975/1976, 56—57.

[110] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския. Цит. съч., № 2918.

[111] B. Pick. Op. cit., S. 528, Anm. 6, n. 2368, 2370—2374; Н. Мушмов. Пак там, № 1650, 1651, 1668, 1674, 1675.

[112] L. Moretti. Op. cit., 265.

[113] D. Sear. Op. cit., n.n. 4805, 4814.

[114] H. Pleket. Games. Op. cit., p. 68. note 77.

[115] P. Nilsson. Griechische Feste von religiöser Bedeutung. Leipzig, 1906, 427.

[116] Ε' Αλμπανίδηζ, Σ. Γιατσηζ. Αθλητιέζ αναφορέζ στιζ επιγραφέζ τηζ αρχαιαζ Θσάκηζ. — In: Acta of the 2nd International Symposium on Thracian Studies. Komotini, 1992, note 83 (in the press).

[117] W. Roscher. Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie. 3 Band. Leipzig, 3391, n. 95.

[118] G. Mihailov. Inscriptiones. Op. cit. I, 1970, n. 63 bis.

[119] М. Мирчев. Епиграфски паметници от Черноморието. — ИНМВ, IV, 1968, 149.

[120] Т. Герасимов. Култовата статуя на Великия бог Дарзалас в Одесос. — ИВАД, VIII, 1951, 65, 66, 71.

[121] Пак там, 71.

[122] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския... № 1668, табл. IX/18; B. Pick. Op. cit., n. 2368, Taf. V, 4.

[123] D. Sear. Op. cit.: Сарди, Лидия (№ 2998, 3593), Афродизия, Кария (№ 3698), Перге, Памфилия (№ 4120, 4379) и др.

[124] H. Pleket. Games. Op. cit., 64—65.

[124a] B. Pick. Op. cit., n. 2371, 2372, Anm. 2372* u. 2372**, 528.

[125] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския... № 400.

[126] Пак там, № 1281.

Données numismatiques pour des compétitions sportives en Thrace romaine

L. VAGALINSKI

(Résumé)

L'étude concerne le territoire de la Bulgarie actuelle. A une analyse critique sont soumises des monnaies et des médaillons en bronze de Philippopolis (battues sous Caracalla et Elagabal), des monnaies en bronze d'Anhialo (Septime Sévère, Geta, Caracalla, Gordien III) et d'Odessos (Gordien III). Plusieurs compléments et corrections sont apportées aux interprétation proposées à ce jour, qui éclaircissent le caractère, le programme et les participants aux tournois locaux: Alexandrée et Kendrysée Pythie à Philippopolis; Sévérée Nymphe à Anhialo sous les Sévères; Alexandrée, Héliée, Darzalée à Odessos. Le plus haut statut avaient les jeux isopythiques ayant lieu à Philippopolis, organisés successivement par le koïnon thrace et la municipalité de la ville. Ils copiaient strictement le modèle de Delphes. Une inscription lapidaire laisse supposer que ce tournoi avait été organisé après Elagabal, jusqu'à vers le milieu du IIIe s. Moins prestigieux et populaires étaient les jeux d'Anhialo et d'Odessos: les renseignements dont nous disposons à leur sujet sont moins nombreux. Restent discutables les questions liées aux trois noms donnés aux jeux organisés à Odessos où les prix comprenaient également des sommes d'argent. Les participants aux tournois thraces étaient des athlètes professionnels comme l'indiquent leurs coiffures spécifiques. Les représentations numismatiques suivent le standard, sans s'écarter du répertoire admis généralement par les villes des provinces orientales.

Sont également analysées des images monétaires de Philippopolis, Pautalia, Anhialo, Odessos, Nikopolis ad Istrum, Martianopolis, interprétées par certains auteurs comme indicatif de compétitions sportives organisées dans ces villes.

Les tournois attestés par la numismatique sont une illustration de l'essor économique de la Thrace pendant la première moitié du IIIe s.

Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в.

НИКОЛАЙ ОВЧАРОВ

Този въпрос вече е достатъчно изследван в науката. Поради това няма да се спираме подробно на трудовете по него. През последното десетилетие и в българската научна литература се появиха две публикации върху проблема, където се прави историографски обзор. Едната е посветена на мраморен релеф от Мелник, свързан с издигането на деспот Алексий Слав в началото на XIII в.[1] Във втората работа вниманието отново се насочва към известния капител на цар Михаил Шишман (1323—1330)[2]. Тъй като този паметник ще има пряко отношение към нашата статия, ще отбележим, че там са скулптирани двуглав орел в хералдична поза, други два с преплетени шии, грифон и два монограма на цар Михаил Шишман.

Преди няколко години проф. Дж. Стричевич изнесе в София интересна лекция по темата. Той се обяви против прякото свързване на хералдичния двуглав орел с определени династии — Комнини или Палеолози. Наистина изображението е символ на императорската и царската власт. Обаче през XIV в. то често се появява по дрехите на висши сановници — деспоти, кесари, севастократори[3]. Характерен е случаят от 1340 г., когато наред с деспотската титла на благородника Андреа Музаки се дава и правото да носи хералдичния двуглав орел[4].

Авторът на лекцията разреши това противоречие основно чрез анализа на два средновековни български паметника — Лондонското евангелие (1356) и фрагмента от саркофага на цар Иван Александър (1331—1371)[5]. Направена бе важната констатация, че при царските изображения двуглавите орли се намират само върху обувките и по пурпурните възглавнички под краката. За разлика от владетеля неговият зет деспот Константин е облечен в дреха, изпъстрена с хералдичните двуглави орли. Царят е стъпил и е над символа, олицетворяващ абсолютната земна власт, а деспотът е натоварен с функцията да я упражнява. На практика така са отразени дълбоките изменения в православните общества през XIV в. Някогашната пълна императорска власт е само спомен. Балканските владетели все по-често са принудени да я делят със своите първенци, което се отразява и върху политическата карта. Такова е положението във всички православни държави — например и в двете миниатюри от Теологичните съчинения на Йоан Кантакузин (1371—1375) императорът е стъпил върху възглавница с изобразени двуглави орли[6].

В настоящата статия ще подкрепим тези наблюдения с два дискутирани и слабо известни на българските археолози примера от Вардарска Македония. Наскоро излязлата монография на Е. Манева за средновековните накити от района предоставя общо пет екземпляра с изобразен двуглав орел. Четири от тях са пръстени, а единият е масивна златна обеца. Прави впечатление, че три от пръстените са сребърни (два са служели и за печати). Всички паметници са от XIV в. и са свързани със значителни средновековни центрове — Прилеп, Просек, Гюрище (предполагаем главен град на великия деспот Йоан Оливер) и Лесновският манастир[7].

В публикацията си Б. Алексова убедително доказва, че златната обеца от гроб в местността Гюрище до днешния гр. Свети Николе е принадлежала на Мария Палеолог, съпруга на крал Стефан Дечански (1321—1331). От двете страни на накита са изпълнени симетричните изображения на двуглав орел и монограма на кралицата. Характерно е, че те са в отделни окръжности, които се сплитат в долния край на обецата. Несъмнено майсторът е акцентирал на тясната връзка между хералдичния знак и името на владетелката (обр. 1—3).

Въпреки различията в материала за нас това е убедителна аналогия на споменатия капител от Велико Търново. Основна там е предната страна, където централно е разположен хералдичният двуглав орел. На двете страници са монограмите на цар Михаил Шишман. Заедно с тях са скулптирани грифон (личен герб или пазител на трона) и два едноглави орела с преплетени шии. Изказана е хипотеза, че орлите с преплетени шии са израз на желанието на българския цар да се доближи и изравни с византийския василевс[8]. Тази хипотеза до голяма степен е изградена от старата идея, че двуглавият орел е собствен герб на Палеологовата династия. Получава се изобразителното решение: монограми на цар Михаил Шишман и евентуален герб на видинските Шишмановци (грифон) + двуглав орел като герб на Палеолозите = два орела с преплетени шии или равенство на държавите.

Всъщност композицията на два едноглави орела с преплетени шии е разширен вариант на хералдичния двуглав орел. Най-простото, но засега най-убедително тълкуване на последния мотив е съчетанието на светската и духовната власт под скиптъра на православния владетел. Цезаропапистката идея за доминация на императора над църквата остава винаги първостепенна във византийската общност. Ето защо в миниатюрите двуглавият орел е в краката на владетеля. Същевременно обаче се подчертава тясната връзка между неговото име (т. е. личност) и принадлежащата му изконно абсолютна власт. В капитела от Велико Търново и златната обеца от Гюрище това е постигнато чрез непосредственото съединяване на монограма с изображението на двуглав орел.

Достигаме до въпроса за представянето на двуглавия орел като символ на владетелско достойнство при висшите сановници от XIV в. Както се каза, тогава мотивът често украсява техните дрехи. Примерите от ктиторските портрети са многобройни и от всички балкански държави — неидентифицираните дарители от църкви на Трапезица, деспот Михаил и жена му в църквата при Долна Каменица, великият примикюрий Йоан от иконата „Христос Пантократор" в Ермитажа (1363), кесарят Новак и кесарица Калина от Мали град на Преспанското езеро (1369), деспот Стефан Лазаревич от Ресава (1406—1418) и редица др. (обр. 4). За нашето изследване са особено важни хералдичните двуглави орли по дрехите на ктиторите на църквата „Св. Архангел Михаил" в Лесновския манастир — великият деспот Йоан Оливер и жена му Анна Мара (1349)[9]. Необходимо е да се подчертае, че тук (подобно на случая с кесарица Калина от Преспа) мотивът се прехвърля и върху облеклото на съответната съпруга.

Именно с изображенията от Лесновския манастир е свързан вторият проучван паметник. Това е масивен сребърен пръстен-печат с представен хералдичен двуглав орел (обр. 5). Откритият в гроб № 2 до северната апсида на църквата накит вече бе обект на подробно изследване. Д. Барджиева изказа смелата хипотеза, че той е принадлежал на

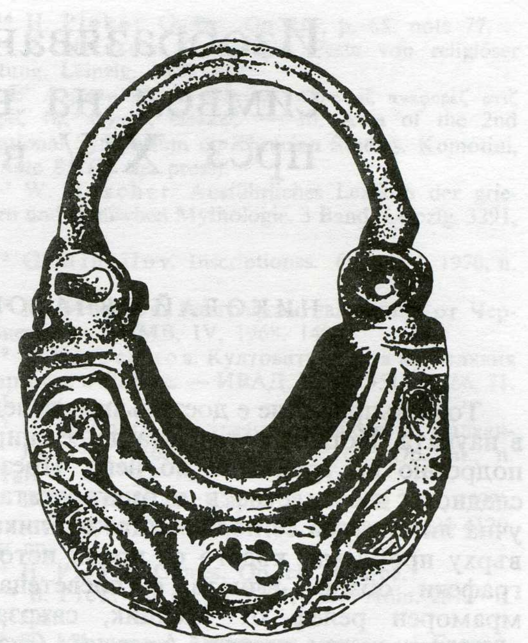
1

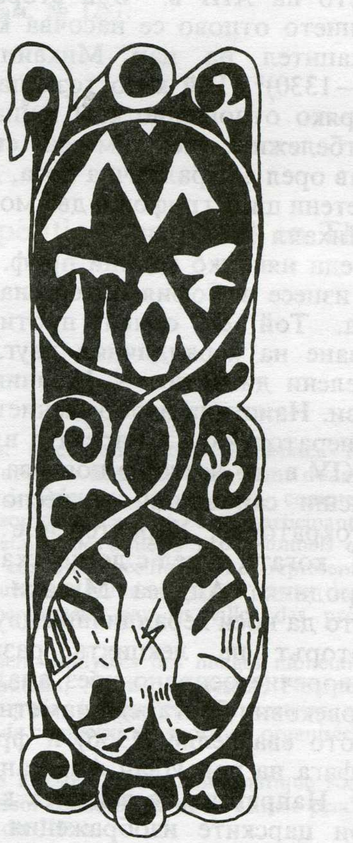
3

● *Обр. 1. Златна обеца от Гюрище. Fig. 1. Boucle d'oreilles en or de Gjurište*

● *Обр. 2. Изображенията върху златната обеца от Гюрище. Fig. 2. Les représentations sur la boucle d'oreilles en or de Gjurište*

● *Обр. 3. Графична разгвка на изображенията върху златната обеца от Гюрище. Fig. 3. Déploiement graphique des représentations sur la boucle d'oreilles en or de Gjurište*

● *Обр. 4. Кесарят новак от стенописи в Мали град на Преспанското езеро (1369). Fig. 4. Le césar novice des fresques de Mali grad sur le lac de Prespa (1369)*

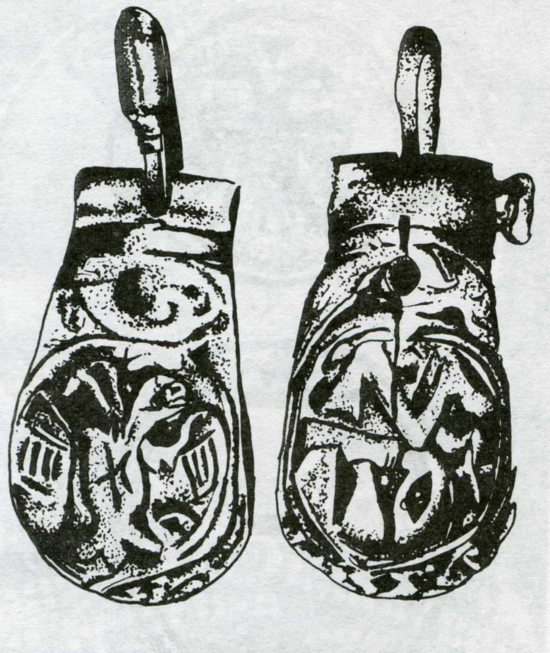

2

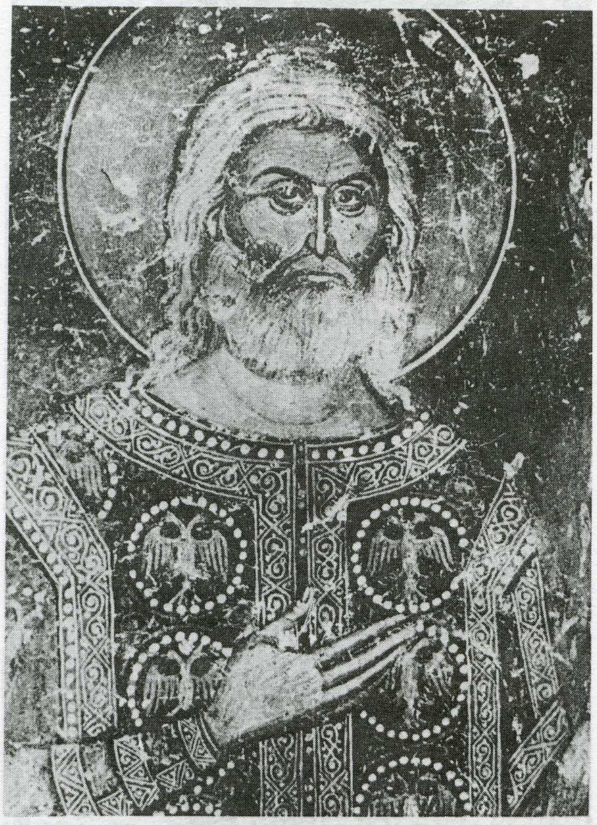

4

самия деспот Йоан Оливер, погребан до храма като монах с името Йоан Калевит[10]. Тезата бе подложена на критика от К. Трайковски. Основни аргументи на автора са слабата проученост на некропола около църквата „Св. Архангел Михаил“ и отсъствието на данни за погребение на духовно лице. Но главният довод е заключението на антрополога — проф. д-р П. Стюарт. Скелетът от гроб № 2 „принадлежи на мъжки индивид от 16 до 18 години“[11].

Очевидно е невъзможно пръстенът да е бил на Йоан Оливер, починал през 50-те години на XIV в. на солидна възраст. Не може обаче да се съгласим с изводите на К. Трайковски, че двуглавият орел е твърде разпространен мотив, който би могъл да се появи върху накит от всеки следващ разкрит гроб. Ако това е така за по-ранни епохи, в XIV в. хералдичният двуглав орел става символ на владетелското достойнство. Видяхме, че той се дава на съответния велможа заедно с титлата. Знакът се поема от съпругата на сановника и от неговите наследници. Не е необходимо да се отбелязва името. Двуглавият орел не е герб, а белег на упражняваната власт.

В изображението на пръстена съществува един детайл, на който предишните изследвачи не са обърнали достатъчно внимание. Между двете глави на орела е представен малък обърнат триъгълник. Същият елемент, но вече оформен като тризъба коронка, се наблюдава по дрехите на ктиторите в църквата. Смисълът е пределно ясен в един каменен релеф от Митрополията в Мистра (XIVв.). Там между двете глави е скулптирана голяма владетелска корона. Самите те пък носят по-малки коронки — символи на светската и духовната власт[12]. Този вариант се запазва и в по-късния руски императорски герб. Но да проследим какво е неговото значение в средата на XIV в. по времето на сръбския цар Стефан Душан (1331—1355) и неговия пръв велможа, великия деспот Йоан Оливер.

В своите спомени византийският император Йоан Кантакузин разказва, че през 1341 г. Йоан Оливер е най-могъщ сред трибалите (сърбите) и в йерархията е непосредствено след владетеля им (обр. 6). Малко по-късно той дори увеличава влиянието си за сметка на Хрельо Охмучевич, заподозрян в измама и отстранен от Стефан Душан. Именията му се простират в Северна и Източна Македония, като центърът е около Овче поле и Злетово. Именно там през 1341 г. Йоан Оливер обновява църквата „Св. Архангел Михаил“ на Лесновския манастир. От ктиторския надпис става ясно, че неговата съпруга е Анна Мара, а синът им се казва Крайко. Също за едно дете се говори в приписката на книжовника Станислав в Миней от 1342 г.[13]

Тогава Йоан Оливер е още велик войвода. Във втория ктиторски надпис от 6.VIII.1349 г. той вече е деспот. Освен Крайко сановникът има и втори син — Дамян. Могъществото на Оливер нараснало значително и той е получил от цар Стефан Душан емблемата на властта — двуглавия орел. Анна Мара пък на два пъти е наречена символично и доста фрапиращо — „Βασσίλείσσα Μᾶρία ἡ λῦβερίνα“. Върхът се очертава в приписка от Парененсис (1353), където великият деспот Йоан Оливер е сложен заедно с двамата православни царе на Балканите Иван Александър и Стефан Душан[14].

Значението на аристократа отлично се вижда в една дарствена грамота на цар Стефан Душан, датирана между 1347—1350 г. По личната молба на деспота Лесновският манастир се превръща в център на епископия, обхващаща земите на Злетовската жупа. Към нея е присъединена и отдавна изоставената област на Морозвиждката епископия, покриваща Кочанския район. Но най-важното е, че в параграф XXVII на Йоан Оливер се дарява изключителното право да определя епископа на Злетово[15]. Практически в ръцете на деспота се събира цялата светска и духовна власт в областта. Изображението на двуглав орел придобива съвсем конкретен и реален смисъл.

Сякаш изплашен от предоставените права, в параграф XXV цар Стефан Душан предупреждава видния сановник. „И светото ми царство отбелязва, ако някога се случи деспот Оливер да съгреши с нещо спрямо царството ми и сръбския престол или след него децата му също съгрешат спрямо царството ми, сами да бъдат наказани...“[16] Пасажът е интересен и с факта, че тогава Йоан Оливер явно вече има и друг наследник, вероятно споменатият в 1349 г. Дамян.

В науката се спори дали преди смъртта си деспотът предприема реални стъпки към отделяне от сръбското царство. Споменаванията за него изчезват около средата на 50-те години, което съвпада с кончината на самия Стефан Душан. В началото на 60-те години започва разпадът на могъщата сръбска държава. За територията на Македония той се характеризира с доста безкомпромисното разширяване на Мрнявчевичите. Към 1365—1366 г. Вълкашин Мрнявчевич е вече сръбски крал и съцар на Душановия наследник, Урош V. Бившите владения на великия деспот Йоан Оливер също са присъединени към Прилепското кралство.

Един документ от 15.VIII.1381 г. позволява да се разбере какво става с неговите наследници. Тогава поредният господар на Северна Македония, Константин Драгаш, дарява земите на Лесновския манастир на Хилендарската обител. Според думите му такова било желанието на Оливеровата съпруга при смъртта ѝ, както и на синовете Крайко и Русин. Наред със старшия син Крайко се появява и Русин, очевидно роден след 1349 г. Не се споменава Дамян, който явно междувременно е починал. Що се отнася до „доброволното“ предаване на

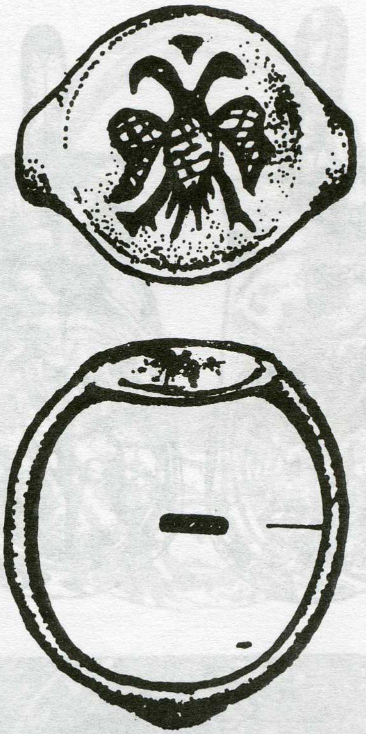

5

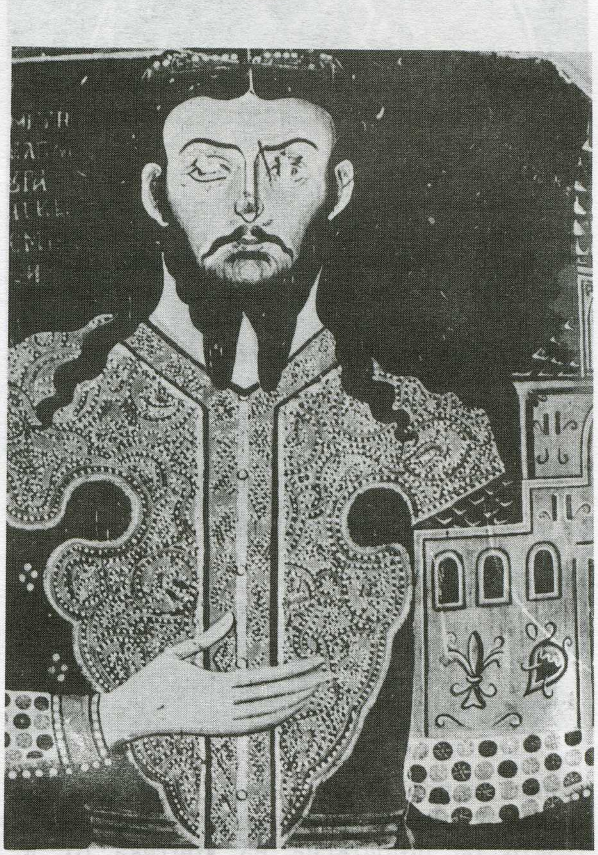

6

● *Обр. 5. Сребърен пръстен от Лесновския манастир. Fig. 5. Bague en argent du monastère de Lesnovo*

● *Обр. 6. Деспот Йоан Оливер от стенописите на Лесновския манастир (1349). Fig. 6. Le despote Jean Oliver des fresques du monastère de Lesnovo (1349)*

● *Обр. 7. Деспотица Анна Мара от стенописите на Лесновския манастир (1349). Fig. 7. La femme du despote, Anna Mara, des fresques du monastère de Lesnovo (1349)*

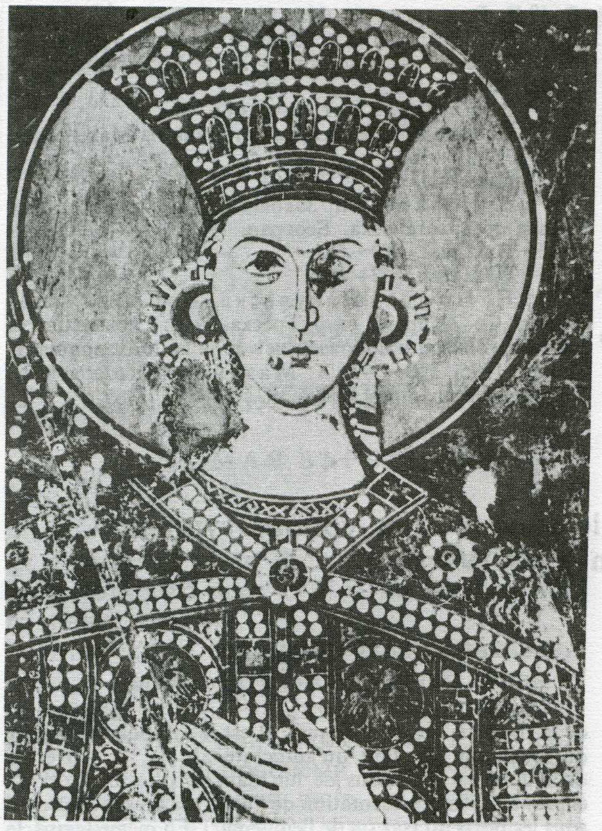

7

земите, имаме всички основания да се усъмним в това. Драгашите подчиняват останалите феодали не по-малко безкомпромисно от Мрнявчевичите. Милостник на посочената грамота е войводата Димитър, за който е известно, че е верен васал на новия владетелски род[17]. Най-вероятно господарят Константин просто потвърждава отстраняването на Оливеровите наследници, станало още при Вълкашин Мрнявчевич.

Нека обобщим изложените археологически и исторически факти. Несъмнено сребърният пръстен от гроб № 2 до северната апсида на църквата „Св. Архангел Михаил“ в Лесновския манастир е принадлежал на личност, пряко свързана с рода на Йоан Оливер. Антропологическата експертиза показва, че това не е самият деспот, жена му Анна Мара и най-възрастният син Крайко. Покойникът едва ли е и Русин, живял по време на пълната власт на Драгашите и вероятно починал след турското завоевание. Разсъжденията насочват към средния син Дамян.

От ктиторските надписи и приписката на Станислав става ясно, че Дамян е роден между 1342 и лятото на 1349 г. Максималната продължителност на неговия живот може да бъде 39 години, тъй като не е отбелязан в грамотата от 1381 г. Но от същия документ се схваща, че тогава липсва даже споменът за него. Може да се предположи, че Дамян е починал далеч преди издаването на този документ.

Наличието на хералдичен двуглав орел върху пръстена-печат говори за пряко отношение към властта. Съмнително е, че след утвърждаването си в 1365—1366 г. крал Вълкашин би позволил това на своите опасни съперници, наследниците на Йоан Оливер. Според антропологическата преценка възрастта на покойника е 16—18 г. Ако той е Дамян, смъртта е настъпила между 1359 и 1366 г., т. е. в периода между кончината на баща му и окончателното утвърждаване на Мрнявчевичите.

Така като най-приемлив вариант се оформя идеята, че в гроб № 2 е погребан средният син на Йоан Оливер, Дамян. След смъртта на деспота наследник вероятно става Крайко. Аналогии с късната история на Мрнявчевичите показват, че и останалите синове се ползват с определени владетелски права. Когато Марко става крал, вторият син на Вълкашин, Андреаш, е престолонаследник (кралевич), а четвъртият, Димитър, „брат и наследник“[18]. В случая от Лесново именно хералдичният двуглав орел върху пръстена показва връзката с властта.

Завършвайки горните бележки, ще споменем един съвсем нов пример от археологическите разкопки през лятото на 1993 г. При проучването на некропола около бившата епископска църква на Морозвиждката епископия, К. Трайковски попадна на интересен гроб. В него се откри сребърна пластина с изображение на хералдичен двуглав орел. Тя е била пришита върху плат, обхващащ плътно главата. Такива женски набори за глава се наблюдават в изображенията на видни аристократки от ктиторските портрети. Стилът и находките насочват към XIII—XIV в. А защо това да не е самата деспотица Анна Мара, отстранена от Злетово и може би завършила живота си в периферията на голямата някога област на своя съпруг, великия деспот Йоан Оливер? (Обр. 7)

---

[1] В. Нешева. Мраморен релеф на двуглав орел от Мелник. — Археология, 1984, № 2—3, с. 117.

[2] Х. Вачев. Опит за тълкуване на изображенията върху един капител от Царевец. — В: Приноси към българската археология. I. С., 1992, 146—151.

[3] A. Solovjev. Les emblèmes héraldiques de Byzance et les Slaves. — Seminarium Kondakovianum, VII, Praha, 1935, 119—164.

[4] Н. Кондаков. Очерки и заметки по истории средневекового искусства. Прага, 1929, с. 119.

[5] А. Джурова. 1000 години българска ръкописна книга. С., 1981, № 179; Кр. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. — ИАИ, XIX, 1955, 339—358.

[6] В. Лазарев. История византийской живописи, II (таблици). М., 1986, № 558, 559.

[7] Е. Манева. Средновековен накит от Македонија. Скопје, 1992, табл. 26, 86. Отделни публикации: Б. Бабиќ. Културно богатство на Прилеп од V—XIX в. Скопје, 1976, с. 37, кат. бр. 39; Б. Радојковић. Накит код Срба од XII до краја XVIII века. Београд, 1969, сл. 96; Д. Барджиева. Прстенот на Јован Оливер — Јован Калевит, ктиторот на црквата во Лесново. — Историја, I. Скопје, 1985, 177—184; B. Aleksova. Prosek-Demir Kapija, slovenska nekropola i slovenske nekropole u Makedonija. I. Skopje — Beograd, 1966, t. XIX, p. 211; Où est enterrée Marie Paléologue. — Arheologia Yugoslavica. III. Beograd, 1960, 124—126.

[8] Х. Вачев. Цит. съч., с. 149.

[9] Св. Мандић. Портрети на фрескама. Београд, 1970, № 20—21, 32—33, 43; Л. Мавродинова. Църквата в Долна Каменица. С., 1969,18—19; Искусство Византии в собраниях СССР. III. М., 1977, № 947.

[10] Д. Барджиева. Цит. съч., 177—184.

[11] К. Трајковски. Дали е откриен гробот на Јован Оливер? — Macedoniae Acta Archaeologica, 9. Skopje, 1988, p. 236.

[12] В. Нешева. Цит. съч., обр. 7.

[13] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, 157—163.

[14] Пак там, 158—159, 163.

[15] С. Новаковић. Законски споменици српских државе средњега века. Београд, 1912, 676—679.

[16] Пак там, 680—681.

[17] Пак там, 453—455.

[18] Н. Нощдал-Никульска. Прилог за манастирот „Св. Андреја“ на р. Треска. — В: Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија. I. Скопје, 1975, 390—391; Х. Матанов. Югозападните български земи през XIV в. С., 1988, с. 115.

La représentation de l'aigle à deux têtes comme symbole de la dignité du souverain au XIVe s.

N. OVČAROV

(Résumé)

L' article proposé considère la question intéressante et discutée de la représentation de l'aigle à deux têtes héraldique au Moyen Age. Sont présentées rapidement les hypothèses formulées à ce jour. Sont faites également des références à des monuments inédits ou peu étudiés du territoire de la Macédoine du Vardar. Il est question de la boucle d'oreilles en or de Marie Paléologue, de Gjurište, de la bague en argent du monastère de Lesnovo et de différents objets trouvés lors des dernières fouilles de Morozvizd.

Nous nous rangeons à l'avis du prof. Dj. Stričević, à savoir qu'au XIVe s. l'aigle à deux têtes n'est pas l'emblème de la dynastie des Paléologues. Il est le symbole de dignité du souverain. En tant qu'autocrate absolu, le souverain orthodoxe est au-dessus de lui (dans la peinture, ceci est exprimé par la représentation de l'aigle sur les chaussures et sous les pieds du tsar ou de l'empereur). En même temps, le souverain peut assigner le symbole à ses hauts dignitaires qui le portent sur leurs vêtements ou sur leurs parures. Un exemple concret et un apport dans notre article est le lien que nous établissons entre la bague en argent du monastère de Lesnovo et le second fils du grand despote Jean Oliver, Damjan.

Материали и съобщения

За тройния съд и двата големи диска от Вълчитрънското съкровище

МАЯ ВЪРБАНОВА

Интересът към Вълчитрънското съкровище, открито през 1924 г., не затихва през годините.

Въпреки че основният въпрос, какъвто е този за датировката може в общи линии да се смята за решен[1] (втората половина на XIV в. пр.н.е. или около 1300 г. пр.н.е.), налице са други проблеми, които то поставя — произхода, пълен ли е комплектът, чия собственост е бил, предназначението на съдовете поотделно и на целия комплект и др. Изказани са редица мнения от различни учени[2].

От всички предмети на Вълчитрънското съкровище най-интересни и загадъчни са: съдът с трите съединени полуяйцевидни форми — изработени от дебел златен лист и електрон, и двата големи диска — изработени от злато и сребро.

Съдът се състои от три еднакви златни, продълговати полуяйцевидни отделни съда, единият край на всеки от които е изострен и леко повдигнат, а противоположният е заоблен. В основата си те са съединени посредством заоблени тръби от електрон така, че се получава скачен троен съд. От заоблената страна на трите отделни съда излизат напред: от средната една по-дълга, слабо закривена нагоре и надебелена в края дъговидна тръба и от двете странични по една куха, по-къса дъговидна тръбичка, затворена в края. Така погледнат в профил, той има форма на силно стилизирани птици. Краищата на двете външни тръбички са съединени с трета — в средата с по една масивна ос.

В основите на кухите тръби има цилиндрични израстъци с по два жлеба. Те са изливани заедно с тръбите, за да бъдат вероятно по-устойчиви.

Отделните съдове, които споменахме по-горе, са така свързани помежду си, че ако се налее течност в един от тях, то тя преминава и в другите два. Течността може да се излее през закривената средна тръба. Изпъкнали ръбове, успоредни на периферията, украсяват и трите части — по четиринадесет ръба и пет полукръга в заоблената част имат крайните, а средната е с тринадесет ръба.

Украса има и върху електроновите тръби и оста, която ги свързва. Оста се състои от две части, всяка от които е с по една четириръбеста призма, двата края на която преминават в среден масивен и два външни по-тесни профилувани пръстена. Четири правоъгълни стени на двете призми са издълбани с по един правоъгълник, запълнен с черна материя — ниело. С ниело са изпълнени и малките равнобедрени триъгълни форми, направени в основите на трите тръби от електрон. Тръбите са запоени към златните съдове със спойка от калай и олово.

Съществуват различни интерпретации за предназначението на тройния съд. Според В. Миков той не е използван за пиене[4], мнение с което сме съгласни и ние. В. Миков свързва предназначението му с това на двойните глинени съдове от т.нар. „инкрустирана керамика“, позната по двата бряга на Дунав от устието на Тиса и Морава до Искър от късната бронзова епоха[5]. Съдът се е използвал, според него, поставен върху триножник, всеки стълбец на който е завършвал с двойно легло.

В своето изследване Л. Огненова-Маринова[6] се спира накратко също на неговото предназначение. Според нея той е служел за изливане на течности през тръбичките в трите отделни части на съда, което позволява да се мисли за изливания при една триада[7]. И ако в действителност, разсъждава авторката, става дума за Дионис и култа към него, то течността е била смесица от вино, мед и мляко, които избликвали от земята и скалите при появата на бога[8].

Напоследък Ив. Венедиков отново се върна към по-цялостно изследване на Вълчитрънското съкровище[9].

Според неговата интерпретация цилиндричните израстъци на всяка от трите дръжки са служели за ос на златни листа или „езици“, на свързани помежду си капаци във формата на протоме на водна птица[10]. Тъй като съдът не може да стои хоризонтално се предполага наличието на подставка. Посочени са много аналогии за идеята, че е възможно подставката да е била във формата на колесница[11]. Ив. Венедиков смята, че съдът не е предназначен за пиене, а за съхранение на течности[12]. Едно от възможните обяснения за триделния съд според него е той да е бил използван на царската трапеза за приготвянето на смесеното питие кикеон (направено от вино, козе сирене и брашно), което се пиело по време на Елевзинските мистерии[13]. Нормално е според автора, ако триделният съд е служел за причастие той да е бил превърнат в култов обект в истинския смисъл на думата.

Има факти, които противоречат на това схващане. Първият е от чисто техническо естество. Предложеният и възстановен капак е невъзможно да се отваря, защото цилиндричните израстъци, разположени в основата на всяка от кухите тръби, не са разположени перпендикулярно спрямо тях, а са косо под ъгъл и не лежат на една ос. По този начин може да се образува „панта“ от златния лист или „език“ със съда в един от жлебовете и горната част, която да отваря и затваря тройносвързания капак.

Вторият е от функционално естество — след тази възстановка на съда тялото на водоплаващата птица ще има по две шии и две глави, насочени в две противоположни посоки, нещо, което древният майстор не би допуснал. Това отново води до извода, че капакът е ненужен, излишна привнесеност.

Третият е относно предназначението на съда. Той не би могъл да бъде за съхранение на течност, защото тогава би било излишно той да е троен и няма нужда от тръбичките, свързващи формите като скачен съд. Те найвероятно са точно за това, да може да се смесят трите неща, които служат за възлияние.

Четвъртият е относно подставката. Приемаме, че тройният съд не е достигнал в пълен комплект до нас — липсва му подставката. По-вероятно е според нас тя да е била някакъв вид триножник, защото става въпрос за възлияние.

Приемаме, че тройният съд може да се определи като три птици със силно стилизирани глави. В нормално положение на съда обаче птиците са с глави, обърнати надолу. Ние сме свикнали да виждаме и мислим птицата да стои и гледа ориентирано нагоре. Но струва ни се, че с обърнатите птици древният майстор ни подсказва посоката, на която се прави възлиянието — надолу (т.е. към земята). Това се подчертава според нас и с черното ниело, употребено като украса на съд. Става въпрос обаче не за черното като символ на злото и отвъдния свят. Това е съзидаващата тъмнота, която не е дадена на хората от опита. Тя не се поддава на оценка — нито положителна, нито отрицателна, защото е съзидаващото начало. Времето на „тъмното“ — съзиданието, е първата фаза от четири, плюс тристепенния цикъл на космическия модел на света. Това се потвърждава и в украсата от правоъгълници върху съда, запълнени с ниело.

Украсата върху малките дискове е проста, докато при големите тя е значително усложнена. При тях имаме съчетание от пластична украса с инкрустация на метал върху метал, която дава много силен художествен ефект. Именно затова според А. Бонев двата големи диска могат да бъдат смятани за един от върховете на геометричното изкуство през втората половина на II хилядолетие пр. н. е.

Спираломеандърът е основният елемент на украса, направен от сребро, като от двете страни е фланкиран от скачени дъги. По периферията са оставени полета във формата на триъгълници, а от вътрешната страна за ромбове и дъги. Слабо изпъкналият вътрешен кръг на диска лежи върху кръглата бронзова подложка. Той е украсен с три концентрични изпъкнали ръба — средният с полукръгло сечение и два по-тесни с триъгълно сечение. По-широкият ръб е орнаментиран с успоредни коси нарези, наподобяващи фалшив шнур. Широкият пръстен в основата на луковичната дръжка се състои от три тесни успоредни пръстена. Върхът на дръжката е украсен с двойноконусовидна пъпка, която има коси нарези, излизащи от една точка на върха на конуса. Украсата на самата дръжка е от незатворени ромбове и дъги, фланкирани с правоъгълници. При самата дръжка и широката част на диска е използвана техниката на инкрустиране със сребро. В кръстовидната бронзова подложка на дисковете има янтарно зърно.

Особено важно е наблюдението, че при дръжките на дисковете имаме работа с една нова вариация израстък, създаден непосредствено в земите край Дунавските брегове[14].

Л. Огненова-Маринова отделя в своето проучване внимание и на дисковете. Според нея те са групирани и интересен е фактът, че се получава една двойка с големи размери и три с по-малки, както при киатосите — един голям и три малки. Това разпределение

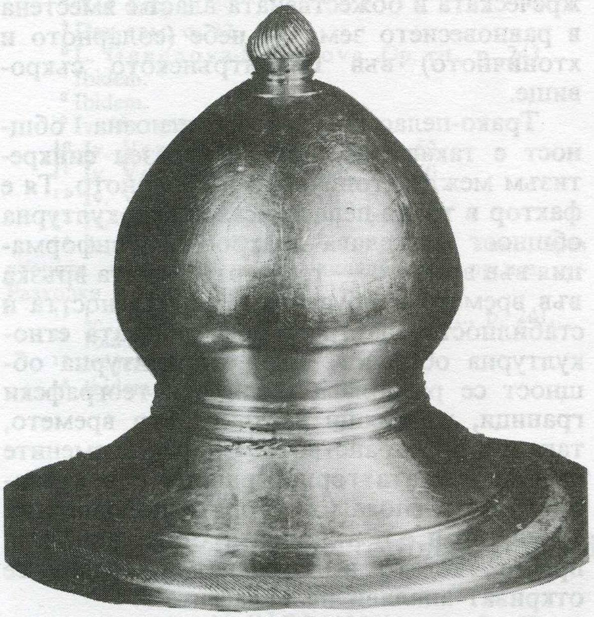

1

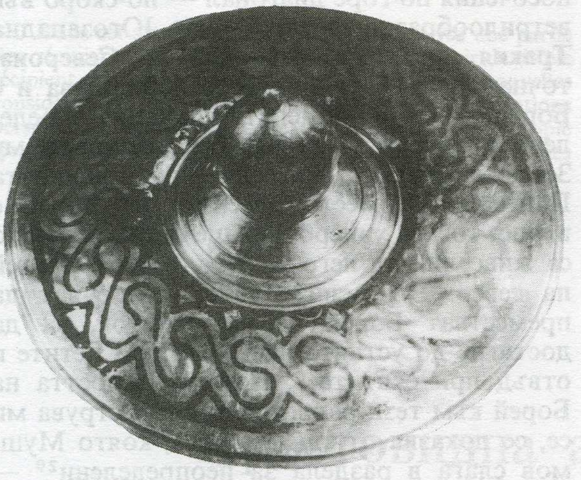

2

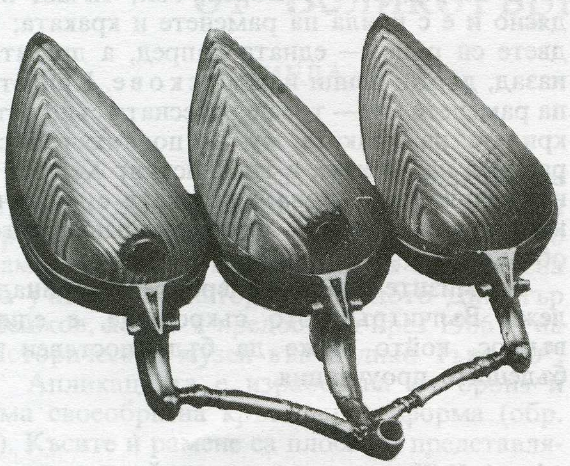

3

● *Обр. 1. Диск от Вълчитрънското златно съкровище. Fig. 1. Disque du trésor d'or de Vălčitrăn*
● *Обр. 2. Диск от Вълчитрънското златно съкровище. Fig. 2. Disque du trésor d'or de Vălčitrăn*
● *Обр. 3. Троен съд от Вълчитрънското златно съкровище. Fig. 3. Triple récipient du trésor d'or de Vălčitrăn*

според нея не може да бъде случайно, защото е залегнало и в тройния съд[15]. Поправилно е според нас да се смята, че разпределението е 4 (1 + 3) + 3.

Л. Огненова-Маринова прави опит и да обясни предназначението на дисковете. Отлична аналогия според нея представляват т. нар. „цимбали“, намерени в Пещерата на Зевс в планината Ида на Крит[16], които по размери са близки до големите дискове от Вълчитрън. Тези „цимбали“ са също украсени, но с различни мотиви и датировката, която е предложена от М. Вентон, е VII в. пр. н. е.[17] Приемайки дисковете от Вълчитрън също за цимбали, Л. Огненова-Маринова прави аналогии с критските, употребявани при церемониите, свързани с детето Зевс, и смята, че съкровището от Вълчитрън било свързано с култа към божественото дете Зевс или Дионис Загреус в Тракия[18].

Има факти, които според А. Бонев[19] противоречат на тезата, че дисковете са музикални инструменти, които споделяме. Първият е от техническо естество, защото златото при удар почти не издава звук. Вторият е наличието на кръстовидната подложка с янтарно зърно от вътрешната страна на дисковете. Тя според него има не толкова функционално предназначение, колкото идеологическо, защото това всъщност представлява кръстосана двойна брадва. Като трети и немаловажен факт той сочи наличието на янтар в малкото гнездо, в средата на кръстосаните лабриси. Този янтар смята той при удар би изпаднал от гнездото си. На четвърто място отбелязва, че луковичните дръжки са неудобни за хващане и най-важното са украсени с много рядко срещан орнамент. Изводът, който прави, е, че украсата по повърхността на дисковете и по луковичните дръжки, а така също кръстосаните лабриси и янтарът са били предназначени да бъдат наблюдавани пряко[20]. Що се отнася до въпроса за предназначението на дисковете, то той според Ал. Бонев засега остава дискусионен.

Какво можем да добавим ние. Разбира се, украсата на дисковете и фактът, че те са два не може да бъде случайно. Трябва да отбележим, че четното число е обозначение на мъжкото начало — т. е. на реалната власт в света. Затова според нас те са два. От друга страна обаче, двойката означава и двоичното начало на нещата, на противоположностите, обединени в единство[21].

Паметници, които могат да бъдат тълкувани като царски реалии, се смятат двойните брадви, върховете за „жезли“ и др. Струва ни се, че с реалната власт и сила могат да се свържат дръжките на дисковете с лукувична форма. На тази мисъл ни навежда наблюдението на Ал. Бонев за известните калъпи от с. Побит камък, Разградско, сред които има „навершия“ или върхове за скиптри. Един връх от тях, който е с луковична форма, е аналогичен според него по формата си на дръжките от дисковете от Вълчитрън[22]. Тук трябва да спомена и за най-войнственото тракийско племе — одомантите, които са чесноядци според Аристофан и след това могат да „смачкат цяла Беотия“. Това племе обитавало долна Струма в равнините и над Пангей. Тези три пункта — одоманти в Югозападна Тракия — Вълчитрън — Побит камък се вместват в т. нар. от Ал. Фол „хиперборейски диагонал“, който е свързан с тракo-пеласгийската религиозна общност и го потвърждават.

Носителят на реалната власт у траките е царят—жрец—бог. Следователно дисковете трябва да са свързани с него и неговата роля в обществото.

Що се отнася до подложката с двойните брадви и янтара, може да се каже следното. Знае се, че в Ахейска Гърция двойната брадва е била символ на властта на върховния вожд. На Крит тя е магическо оръжие, убиващо и даващо живот[23]. Двойната брадва според Р. Дюсо[24] в един ранен етап било почитано божество. А янтарът несъмнено е символ на слънцето.

Янтарът при определено триене издава пукот и „искри“. Според нас големите дискове от Вълчитрънското съкровище са служели именно за това — между двата диска е слагано нещо, което при тяхното въртене от царя-жрец в двете посоки е карало янтарното зърно да произвежда пукот и „искри“. Така царят—жрец—бог е демонстрирал и небесната си същност и мощ.

Да се върнем на двойката като единство на противоположности и факта, че дискът е от злато и сребро, както и на двойните брадви. Доказва се, че лабрисът бил свързан с почитането на Слънцето и Луната[24]. Дали затова при дисковете лабрисите не са два? Два са и металите.

Богатството (реалната власт) се получава след „свещено бракосъчетание“ с Великата богиня майка. Вероятно затова е двоен лабрисът? Не е ли луковичната форма с подложката именно тракийският вариант на вариацията израстък?

Струва ни се, че единството на царската, жреческата и божествената власт е вместена в равновесието земя — небе (соларното и хтоничното) във Вълчитрънското съкровище.

Тракo-пеласгийската религиозна общност е такава общност с изразен синкретизъм между хтоничното и соларното. Тя е фактор в тракo-пеласгийската етнокултурна общност и предава диахронната информация във времето — т. е. вертикалната връзка във времето и обуславя приемствеността и стабилността на тракo-пеласгийската етнокултурна общност. Тази етнокултурна общност се разполага в широки географски граници, изменящи се както във времето, така и в пространството. Според писмените извори нейната горна граница е в къснобронзовата епоха (от втората половина на XV в. пр. н. е.), а долната стига до VI в. пр. н. е., когато в Югозападна Тракия се откриват анклави на пеласгите[26].

Трябва да се отбележи, че мизите като географска локализация се движат пак по посочения по-горе диагонал — по-скоро във ветрилообразна форма — от Югозападна Тракия през Северозападна до Североизточна Тракия[27]. Същото се наблюдава и с Борей, който в писмената традиция определено е свързан с Тракия. Той и синовете му Зетес и Калаис живеели при планината Пангей. Ако местоживеенето на Борей е вярно, тогава хипербореи ще са онези, които са живеели над него — т. е. тези от Пангей на север. По-късните автори започват да преместват Борей на североизток, за да достигне до устията на Дунав при Гетите и отвъд при скитите[28]. Принадлежността на Борей към тези религиозни идеи, струва ми се, се доказва от една монета, която Мушмов слага в раздела за неопределени[29] — това според него е Борей, гол, тичащ на дясно и е с крила на раменете и краката; в двете си ръце — едната напред, а другата назад, държи венци или дискове. Крилете на раменете му — това е небесната същност; крилете на краката му — по тях той се равнява на Хермес, а тракийският Хермес е итифалически — това е връзката с хтоничността; а дисковете — реалната власт, която обединява двете начала.

На мизите или на хипербореите принадлежи Вълчитрънското съкровище, е един въпрос, който може да бъде поставен в бъдещите проучвания.

---

[1] В. Миков. Златното съкровище от Вълчитрън. С., 1958; А. Бонев. Състояние на проучванията на златното съкровище от Вълчитрън. — Археология, 1977, № 4, 11—16; И. Венедиков. Тракийското изкуство. С., 1973; А. Бонев. Някои проблеми на златното съкровище от Вълчитрън. — Археология, 1983, № 1—2, 44—49; L. Ognenova-Marinova. Le trésor de Valčitran — un jalon dans l'étude de la religion Thrace. — Pulpudeva, v. 2. S, 1978, 240—244; A. Bonev. Datierung des Goldschatzes von Valćitrán. — Studia Praehistorica, 1984, No 7, 164—177.

[2] Iv. Venedikov. The Vulchetrun Treasure. S., 1988.

[3] Миков. Цит. съч., с. 15.

[4] Пак там, с. 49.

[5] Пак там, с. 32.

[6] L. Ognenova-Marinova. Op. cit., p. 243.

[7] Ibidem.

[8] Ibidem.

[9] Iv. Venedikov. Op. cit.

[10] Iv. Venedikov. Op. cit., 51—52.

[11] Iv. Venedikov. Op. cit., 54—60.

[12] Iv. Venedicov. Op. cit., p. 51.

[13] Iv. Venedicov. Op. cit., 97—98.

[14] А. Бонев. Тракия и егейският свят през втората половина на II хилядолетие пр. н. е. — Разкопки и проучвания, XX, 1988, 33.

[15] L. Ognenova-Marinova. Op. cit., p. 241.

[16] Ibidem.

[17] Ibidem.

[18] Ibidem.

[19] А. Бонев. Тракия и..., с. 37.

[20] Пак там, с. 38.

[21] М. Върбанова. Трако-пеласгийска етнокултурна общност, автореферат на дис. С., 1986, с. 14.

[22] А. Бонев. Тракия и..., с. 28.

[23] Х. Мелерш. Минойският Крит. С., 1978, 88—89.

[24] А. Бонев. Тракия и..., с. 68.

[25] Пак там, с. 68.

[26] М. Върбанова. Цит. съч., с. 17.

[27] М. Върбанова. По въпроса за трако-пеласгийската териториална общност (по данни от писмените извори). — Год. на НИМ, т. X (под печат).

[28] М. Върбанова. Пак там.

[29] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и монетите на българските царе. С., 1912, с. 445.

Du triple récipient et des deux grands disques du trésor de Vălčitrăn

M. VĂRBANOVA

(Résumé)

Dans cet article l'auteur soumet à l'analyse une partie des récipients du trésor de Vălčitrăn, à savoir le triple récipient et les deux grands disques. Il propose de nouvelles considérations qui sont le résultat de ses observations personnelles concernant cette partie du trésor. Le triple récipient est déterminé comme trois oiseaux aux têtes fortement stylisées, qui servait au déversement. Au sujet des deux disques, l'auteur avance l'hypothèse que ces deux objets sont en liaison avec le porteur du pouvoir réel chez les Thraces (roi—prêtre—dieu), et sa conclusion définitive est que dans le trésor est introduite l'unité du pouvoir royal et divin dans l'équilibre terre—ciel (solaire et chtonique).

Кръстовидна апликация от Великотърновско

ДАНИЕЛА АГРЕ

През 1945—1946 г. в землището на с. Добри дял, Великотърновско, е открита бронзова апликация. Обстоятелствата по намирането ѝ са неизвестни. Тя е предадена на учителя по история от селото Димитър Нешков, който я предоставя през 1986 г. на Историческия музей във Велико Търново*.

Апликацията е изработена от бронз и има своеобразна кръстовидна форма (обр. 1). Късите ѝ рамене са плоски и представляват три двойки хералдически разположени протомета на елени с допълнително гравирани детайли. Главите на животните са с плътно прилепени едно към друго чела и муцуни. Ушите са дълги, заострени, в тях е врязана по една елипсовидна „капка". Очите са предадени с помощта на кръгчета. Шиите им са грациозно извити и са подчертани с две врязани линии. Погледнати отгоре, двойките протомета могат да бъдат оприличени на хищно животно с остри уши анфас. Протометата са разположени около умбо с изпъкнал център, върху което са врязани три концентрични кръга. Върху дългото правоъгълно рамо на апликацията са представени три глави на хищници. Главите са разположени една над друга анфас (обр. 2). За разлика от протометата главите на хищниците са изпълнени обемно във висок релеф. Подчертани са късите, триъгълни, заострени уши и удължените муцуни. Върху муцуните са врязани две къси хоризонтални линийки. Очите им представляват вдлъбнати ямички. Трите глави са изработени с различни матрици, като изображенията са доста груби и схематични, различават се незначително една от друга. Главите са фланкирани с по една врязана линия по продължение на цялото рамо. От задната страна на апликацията допълнително са запоени две напречно разположени халки, едната в най-широката ѝ част, а другата — в края на дългото рамо (обр. 3).

---

* Находката ми е предоставена за публикуване от сътрудника на историческия музей във Велико Търново Хитко Вачев, на когото изказвам своята благодарност.

Апликацията е лята, като отливката отгоре не е цезелирана. Тя има размери: дължина 13,0 см, най-голяма ширина при късите рамена 11,2 см.

В тази публикация ще опитаме да изясним предназначението на апликацията, етнокултурната ѝ принадлежност и датировка, а също така възможната семантична интерпретация на образите върху нея.

Досега на територията на България подобни предмети не са открити. Потърсените аналогии показват, че сходни апликации са широко популярни в периода VI — IV в. пр. н. е.[1] (а по мнение на други автори и до келтските нашествия[2]) сред населението, обитавало вътрешността на Карпатската област, в условни граници: на югозапад — река Муреш, на изток — река Сирет[3]. Подобни апликации са открити също на територията на Унгария[4] и Чехословакия[5]. Този вид предмети са известни в литературата като „кръстовидни апликации олбийски тип“. Като първообраз за всички тях различни изследователи сочат апликацията, открита в гроб № 12 от некропола на Олбия, датиран между средата и края на VI в. пр. н. е.[6] На територията на Скития са открити още няколко подобни апликации в погребения, датирани в края на VI — началото на V в. пр. н. е.

Авторите, публикували тези апликации, не са на едно мнение по въпроса за предназначението им. Така В. Илинска определя кръстовидната апликация, открита в могила № 2 при с. Волковци, Украйна, като начелник в конска амуниция[7]. Същото функционално предназначение търсят за тях А. Манцевич и В. Ю. Мурзин[8]. А. Мелюкова[9] е съгласна, че те могат да бъдат начелници, но смята, че биха могли да служат и за украшение на горита**. Като предмети с голям диапазон за възможно използване ги определя М. Ростовцев. Той пише, че тези предмети могат да служат като декоративни апликации към конска амуниция, като катарама на колан или като негово украшение[10]. Други автори се присъединяват към мнението, че тези апликации са служили за украса на „колчан“ (калъф за стрели)[11].

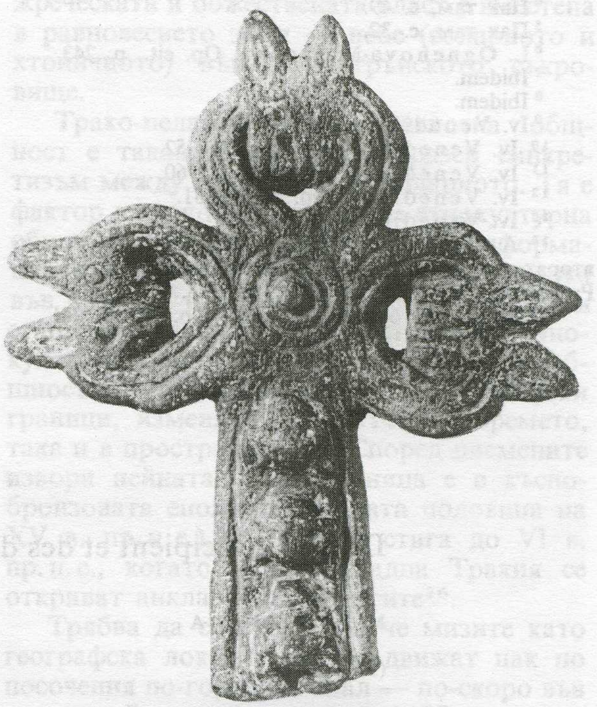

1

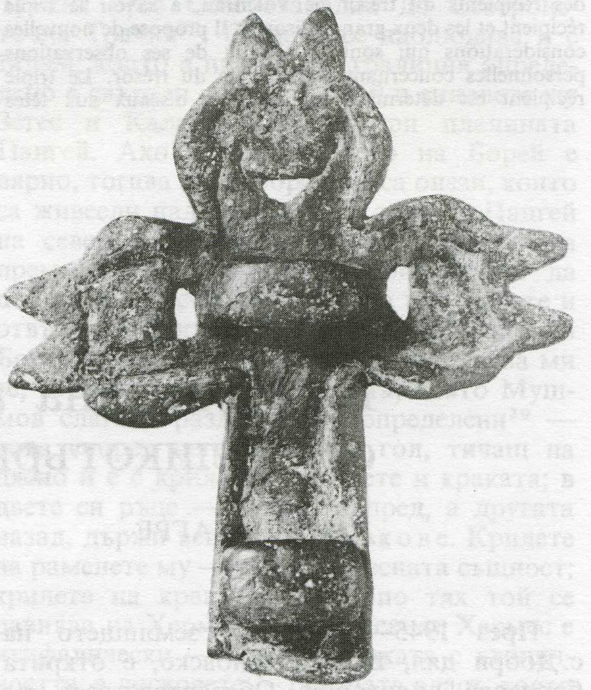

3

● *Обр. 1. Бронзова кръстовидна апликация. Fig 1. Applique cruciforme en bronze*
● *Обр. 2. Детайл от апликацията. Fig. 2. Detail*
● *Обр. 3. Бронзова кръстовидна апликация (гръб). Fig. 3. Applique cruciforme en bronze – dos*
● *Обр. 4. Скитски войн от северната част на Ападана, Персеполис. Fig. 4. Guerrier scythe de la partie septentrionale d'Apadana, Persépolis*

** По определение на Маврикий („Тактика и стратегия“. Спб., 1903, с. 13), горит е калъф, разделен за удобство на две отделения — за стрелите и за лъка.

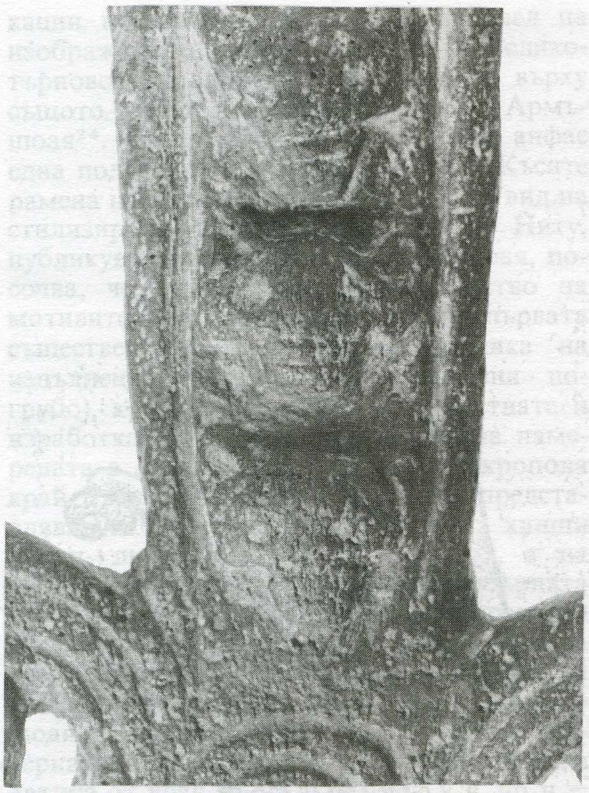

2

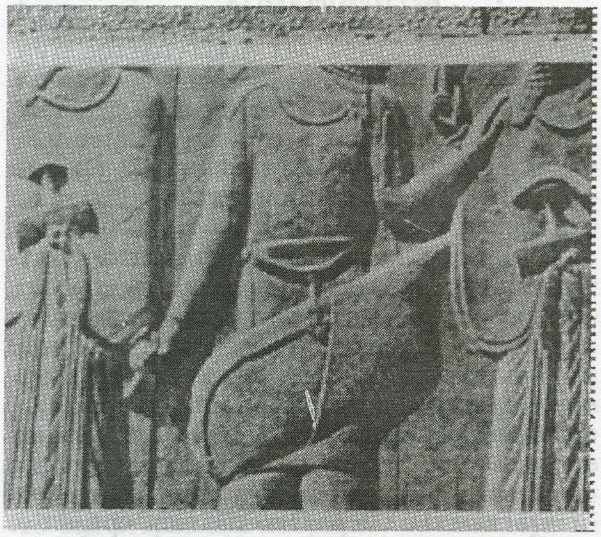

4

Според мен най-важното сведение, позволяващо да се уточни въпросът за предназначението на кръстовидните апликации, се намира у А. Захаров, публикувал находката от Опишлянка, Украйна[12]. В тази находка освен кръстовидна апликация е открит и горит. Апликацията от лицевата страна е покрита със златно фолио, а на задната страна върху горната халка е запазена част от кожен ремък. Авторът разглежда намерената апликация като украшение за горита и при реконструкцията търси мястото ѝ върху неговата лява част. За ремъка, който минава през апликацията, А. Захаров предполага, че е служил за закрепване на горита към колана. При такава реконструкция трудно може да се разбере как апликацията се е закрепвала за горита. Съмнение за точното място на апликацията от Опишлянка върху горита по начина, по който го реконструира А. Захаров, изказва и Е. Черненко. Той от своя страна свързва намерената апликация с конската юзда[13].

Хипотезата, свързваща кръстовидните апликации с горита, може да се приеме като по-вероятна. Факт е, че в случаите, където подобни апликации са открити в погребение, винаги около тях се намират и стрели. Неясният въпрос за предназначението на халките и начина на закрепване на апликацията върху горита може да се избегне, ако се предположи, че тя не е част от горита, а има самостоятелна функция. Посредством двете халки апликацията се закрепва за ремъка, с който горита е свързан с колана и го предпазва от различни повреди. Тя има не само декоративна, но и утилитарна функция. Това обяснява и избора на използвания за нейната направа материал — бронз. Апликацията не е твърдо фиксирана нито за горита, нито за колана и този свободен начин на закрепване позволява свободното движение на горита както при ходене, така и при езда.

Във връзка с тази хипотеза стоят релефите от Персеполис, където в шествията на дароносителите участват представители на различни народи. Върху релефите от северната част на Ападана сред делегацията, предвождана от мидиец, са изобразени войни от племена, които Ахеменидите в надписите си наричат „скити с островърхи шапки“. В тяхното въоръжение, откриваме много близки по форма до кръстовидните апликации предмети, закрепени за ремъка, свързващ бойния колан на война със затворен с капак горит[14] (обр. 4). Подобна апликация, в по-усложнен вид виждаме и върху релефа от южната част на Ападана, където са изобразени мидийски и персийски войни[15] (обр. 5). В този случай апликацията е разположена на същото място и по същия начин като по-горе описаната. Сходството между тези апликации и разглежданите в нашата работа кръстовидни апликации не буди съмнение. Посочените релефи датират от VI—V в. пр. н. е. Наличието на едни и същи кръстовидни апликации при мидийци, скити и перси не предизвиква учудване, имайки предвид техните взаимоотношения по време на почти вековното пребиваване на скитите в Предна Азия. Те се обединяват и воюват съвместно против общ враг или воюват един срещу друг и така до началото на VI в. пр. н. е. В този период скитите понасят съществен удар от бившия си съюзник Мидия, завинаги напускат Предна Азия и се връщат обратно на територията на Северното Черноморие в старата си родина[16].

За близко сходство между скитското и мидийското въоръжение може да се съди и по скитските мечове и кинжали, които, както отбелязва М. Артамонов, са създадени в Предна Азия по време на съвместното пребиваване там на скити и мидийци и стават общо оръжие и за едните, и за другите[17]. Такова оръжие се среща изобразено върху различни по характер паметници, произведени от скити, а също така и от гърци, работещи за скитския пазар.

Може да възникне въпросът — защо при толкова честото изобразяване на горити в скитското изкуство никъде не се вижда такъв вид апликации?

Възможен отговор на този въпрос е предположението, че кръстовидните апликации са свързани само със затворени с капак горити. Именно такива горити са изобразени върху релефите от Персеполис. За такъв модел горити у скитите пише Е. Черненко в работата си, посветена на скитското въоръжение[18], въпреки че в скитското изкуство затворени горити практически не са изобразени. Единствената реплика за подобен горит, предаден обобщено, виждаме върху амфората от Чертомлик, отнасяща се към IV в. пр. н. е.[19]

Въпрос, който трябва да бъде изяснен, е този за етнокултурната принадлежност и най-вероятната датировка на апликацията от Великотърновско. К. Хорет посвещава на кръстовидните апликации специална публикация[20]. Той дава пълен списък на откритите до момента на изследването му кръстовидни апликации, като ги подрежда в типологична таблица. Тя е съставена на базата на такива признаци като формата на предмета и изобразения върху него сюжет. В таблицата са разграничени 4 типа с подгрупи. Към първия тип Хорет отнася екземпляри, украсени със зооморфен орнамент, към тип II — всички други апликации с геометрична украса или без нея, чиито къси рамена са завити спирално, към тип III — апликации, при които късите рамена са прави, а тип IV е представен само от един екземпляр, изработен от кост с гладка повърхност и прави рамена. Като място за изработка на голяма част от апликациите Хорет сочи Олбия[21]. В класификацията му това са тип Iа — Олбия и тип Iб — Волковци. През VI — V в. пр. н. е. по различни пътища те попадат в Карпато-Дунавския басейн, а от началото на V в. пр. н. е. тези предмети започват да се изработват и от местни торевти. Въпросът за начина на проникване на апликациите в посочените райони е дискутиран многократно в литературата[22], но досега не е решен категорично. Повечето учени подкрепят мнението, че в периода VI—V в. пр. н. е. не е имало голямо скитско нашествие в района на Карпато-Дунавския басейн въпреки че военни конфликти без съмнение са възниквали. Връзките между скитите и местното население са по-скоро културни, търговски или етнически. Вероятно на тези връзки се дължат не само кръстовидните апликации, но и огледалата „олбийски“ тип, както и различни предмети на въоръжението (скитски стрели и акинаци)[23], открити на много места в Карпато-Дунавския басейн, на територията на съвременна Унгария, Чехословакия и България.

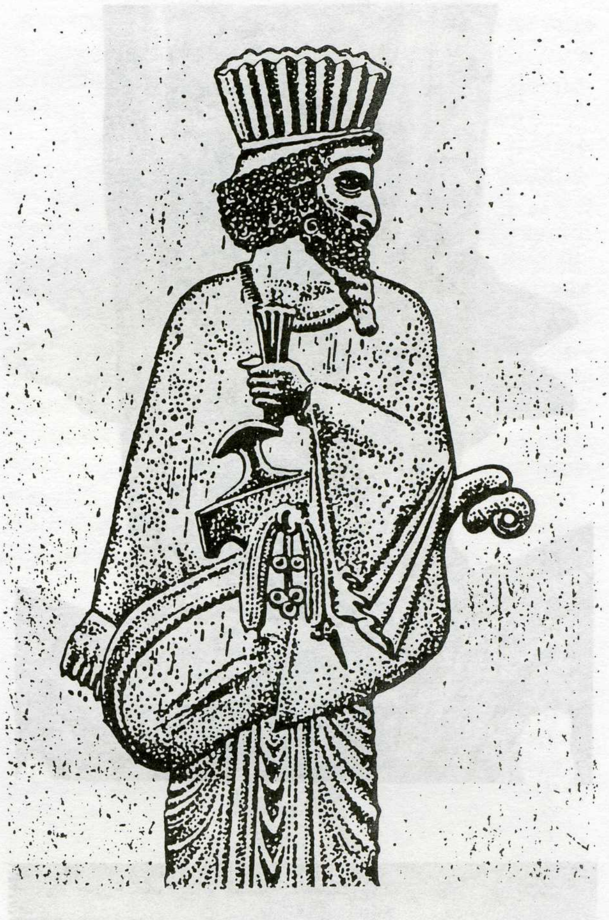

● *Обр. 5. Персийски воин от южната част на Ападана, Персеполис. Fig. 5 Guerrier perse de la partie méridionale d'Apadana, Persépolis*

В квалификацията на К. Хорет апликацията от Великотърновско би трябвало да заеме място в тип I, като образува нова подгрупа тип Iд, за която ще са характерни къси рамена, представени във вид на хералдически разположени протомета на тревопасни, и наличието на геометрични орнаменти. Анализът на кръстовидните апликации показва, че най-близък паралел на изображенията от дългото рамо на Великотърновската апликация се намира върху същото рамо на апликацията от Армъшоая[24]. Върху него са представени анфас една под друга три глави на мечки. Късите рамена на апликацията са отлети във вид на стилизирана глава на птица. А. Ниту, публикувал апликацията от Армъшоая, посочва, че въпреки голямото сходство на мотивите между нея и олбийската, първата съществено се отличава по техника на изпълнение (образите са предадени по-грубо), което според него сочи местната ѝ изработка[25]. Апликация, подобна на намерената в Армъшоая, е открита в некропола край Бърсещи[26]. Късите ѝ рамена представляват силно стилизирани глави на хищни птици, липсва централен медальон, а на негово място е изобразен елен с обърната назад глава. Същият образ е повторен три пъти върху дългото рамо, което по начин на разположение съвпада с изображенията на мечешките глави от апликацията от Армъшоая. Себастиан Моринц, публикувал материалите от некропола край Бърсещи, ги датира от края на VI — нач. на V в. пр. н. е.

Предлагайки своята класификация, Хорет никъде явно не посочва нито хронологическите рамки на типовете, нито възможните връзки между тях, които биха помогнали за проследяването на генезиса на кръстовидните апликации. Такъв подход би помогнал за по-ясното определяне на мястото, което трябва да заемат новооткритите апликации (в случая апликацията от Великотърновско) сред вече известните находки и тяхната по-точна датировка.

Такава по-съдържателна класификация е възможна, ако като база за нейното построяване се използва идеята за развитие на сюжета във времето. Абстрахирайки се от начина на проникване на определен сюжет в дадено изкуство и причините за неговото добро приемане от потребителя, може да се отбележат три основни периода в развитието му. Първият е свързан с голямо мултиплициране на сюжета, с максимално запазване на сходството му с първообраза. На втория етап започват различни модификации на сюжета, променящи взаимното разположение на елементите или заменящи някои от образите на техните семантични еквиваленти. Третият етап се характеризира с нарастващо опростяване, стилизация и схематизация на сюжета, което в края на краищата води до постепенна загуба на вложения в него смисъл. На този етап предметите от художествени произведения се превръщат в чисто утилитарни.

Връщайки се към класификацията на Хорет, ще опитаме да приложем описания по-горе подход към апликациите от тип I — т.е. със зооморфни изображения. Анализът на апликациите от този тип показва, че те могат да бъдат разделени на две групи. Първата е тип „Олбия“ и включва апликациите с къси рамена, изработени във вид на едно животно или част от него. Втората група — тип „Волковци“, обхваща апликациите с къси рамена, оформени във вид на сцена на борба между животни. Към тази група се отнасят апликациите от Волковци, Гусарка[27], Опишлянка, Херсонес[28] и др. Наименованията на групите са избрани в съответствие с мястото на откриване на апликацията, която се приема за първообраз на всички други апликации от същата група. Тъй като интересуващата ни апликация от Великотърновско принадлежи към първата група, то ще опитаме да подредим в типологичен ред само апликациите от тази група.

Вземайки за отправна точка апликацията от Олбия, най-близко (в сюжетно отношение) до нея трябва да разположим апликациите от Железовце[29] и Комарно[30]. Те отговарят на първия етап на развитие на сюжета, когато се запазва максимално сходство с оригинала и се датират от края на VI в. пр. н. е. След тях се нареждат вече описаните по-горе апликации от Армешоая и Бърсещи, а също така апликациите от Салонта[31] и Матраселе[32]. При тях се наблюдават семантично еквивалентни замени на участващите в първоначалния сюжет образи при съхраняването на неговата композиция. Апликациите от Салонта и Матреселе могат да се разглеждат като разположени „по-далече“ от оригинала, отколкото предните две. При тях наблюдаваме инверсия на основното действащо лице — хищната птица, повторена три пъти върху късите рамена на олбийската апликация, този образ се заменя с образа на тревопасно животно — коня. При този начин на класифициране апликацията от Великотърновско органично се вписва в построения типологичен ред и се разполага след по-горе описаните, тъй като в нея към гореспоменатата инверсия се добавя и явно изразена тенденция към схематизация и опростяване (геометричен начин на оформяне на централния медальон). С други думи, може да се приеме, че апликацията от Великотърновско принадлежи към началото на третия етап от представената хипотеза за развитие на сюжета, набелязвайки тенденцията за опростяване и схематизация на сюжета, която пълно се проявява в апликациите от втория и последващите типове по Хорет.

Естествено, че предложеното от автора подреждане на кръстовидните апликации на базата на генезиса на техния сюжет не може да бъде самостоятелно използвано за точната датировка на апликацията от Великотърновско. Това би било възможно, ако се предположи, че всички апликации са дело на едно и също ателие, което не е така, тъй като някои от апликациите (преимуществено от тип II — IV по Хорет) са местно, не скитско производство[33]. Оттук следва, че е напълно възможно едновременното съществуване на апликации от различни етапи, произведени в различни ателиета. Като допълнителен фактор трябва да се отчита и географската отдалеченост на местата извън пределите на Скития, където са намерени повечето от апликациите, от известния производствен център на подобни апликации — Олбия. Обаче без да дава точна датировка на интересуващата ни находка, използваната от автора класификация на кръстовидните апликации, позволява да се направи заключение, че там, където е била произведена апликацията, този вид предмети е отдавна познат и широко разпространен.

И така, за да се установи кога е произведена апликацията от Великотърновско, трябва да се отговори на въпроса за мястото на нейното производство. Тъй като точни паралели на изследваната находка не съществуват, то са възможни две хипотези. Първата е, че тя е местно производство, и втората — че е произведена в Скития.

По-горе беше отбелязано известно композиционно сходство на пресъздаването на дългото рамо на апликацията от Великотърновско с тази от Армишоая, за която се твърди, че е местно производство. Като основни аргументи за това твърдение са използваният по-груб начин на изработка и наличието на някои геометрични елементи. Тъй като и апликацията от Великотърновско не се отличава с прецизна изработка, а наличието на геометрични елементи в нея е несъмнено, то съгласно тези аргументи ние трябва да предположим местния характер на нейното производство. Обаче предположението, че не съвсем прецизната изработка е признак за местно производство е некоректно. По-грубият начин на изпълнение по-скоро сочи, че апликацията е произведена от не съвсем добър майстор или с лоши матрици в център, без да може точно да се посочи къде е разположен — зад Дунав или в Скития. Действително, ако нашето предположение за предназначението на тези апликации е вярно, то трябва да приемем, че подобни апликации са произвеждани в самата Скития в голямо количество. Напълно логично е да се предположи, че на територията ѝ са съществували няколко центъра за такова производство. За най-голям производствен център на различни метални изделия обикновено се сочи Олбия[34]. Обаче подобни производствени центрове е имало и в други гръцки колонии по Северното Черноморие или на територията на Боспорското царство. Ако разгледаме само кръстовидните апликации, намерени в Скития, то виждаме, че те са от два типа — тип „Олбия“ и тип „Волковци“, които значително се отличават един от друг. При това към „олбийския“ тип принадлежи само една апликация — тази от самата Олбия. Апликациите от типа „Волковци“ са открити в погребения, датирани от края на VI — началото на V в. пр. н. е., и е възможно да са произведени в някое гръцко ателие на Боспора, както това се предполага за апликацията от Опишлянка[35]. С други думи, в самата Скития биха могли да съществуват най-малко два самостоятелни центъра за такова производство.

Сходството между образите от дългото рамо на апликацията от Великотърновско и тази от Армешоая, както показва предложената класификация, отразява по-скоро общ и за двете апликации първообраз и еднакви тенденции на развитие както на тракийското, така и на скитското изкуство.

Сериозен аргумент против предположението за местно производство на апликацията от Великотърновско дава анализа на стила и техниката на нейната изработка. Тази апликация е единствена сред откритите досега, при която освен отлетите образи имаме и допълнителната гравировка. Сравнението на апликацията с апликациите от II и III тип по Хорет (за които всички изследователи сочат местното им производство), характерни със своя т. нар. „елховиден“ или опростен геометричен орнамент, показва, че те са изработени в друга техника, а за сходство между стиловете не може да става и дума.

Разширявайки кръга на разглежданите метални предмети, може да се намери известно сюжетно сходство между апликацията от Великотърновско и трискелните или свастиковидните апликации, използвани за украса към конска амуниция. Те са особено популярни сред тракийските племена на север и юг от Дунава в периода от края на V — IV в. пр. н. е.[36] Но това сходство е формално, тъй като всички открити досега трискели или свастиковидни апликации са изработени в съвсем друга техника и стил. За всяка от тях е задължително присъствието на един от най-характерните елементи, използвани в тракийското изкуство — ивица с насечки, обрамчващи различни части от образа. Независимо от чисто формалния характер на сходството може би заслужава да се постави въпросът, доколко появата на тези апликации за конска амуниция е повлияна от кръстовидните апликации, които хронологически се появяват по-рано сред племената, обитаващи земите на север от Дунав. Интересно е да се отбележи, че в същия район, където са намерени повечето от откритите досега кръстовидни апликации, в периода от края на V — IV в. пр. н. е. сред гетските паметници са открити голямо количество трискели.

Техниката на изпълнение на апликацията от Великотърновско не намира близък паралел сред предметите на торевтиката, произведени на север или юг от Дунав. Обаче тя е много характерна за находките от района на Кубан, датирани от края на V — IV в. пр. н. е. Това са най-вече бронзови предмети, използвани за украса на конска амуниция[37]. За тях (както и за много други предмети от Скития) е характерно съчетанието на висок релеф с гравировка[38]. Най-близко сходство в начина на обработка на бронза и обща стилова насоченост се открива сред материалите на Елизаветинската станица, Кубан[39].

Особено показателно е сюжетното и композиционно сходство между апликацията от Великотърновско и меча от Томаковската могила. Върху него са изобразени целите фигури на два хищника от котешка порода, разположени по познатата ни от апликацията хералдическа схема — чело в чело, а под тях във вертикален ред са разположени 10 глави на лъвове анфас. Схемата е повторена върху апликацията от Великотърновско, като там тя е съобразена изцяло с формата на изделието и утвърдения вече канон за изработка на този вид предмети. Мечът от Томаковската могила, както и много близкият в сюжетно и композиционно отношение знаменит меч от Шумейко са датирани в края на VI началото на V в. пр.н.е.[40] По мнение на учените тези мечове са произведени от гръцките торевти (или скити, работещи под гръцко влияние) от колониите в Олбия или Боспор[41]. Онайко посочва различни примери на хералдически разположени протоми на животни и подчертава, че схемата „чело в чело“ е била особено популярна сред бозспорските майстори от края на V — IV в. пр.н.е.[42]

Тук е мястото да се отбележи, че на юг от Дунав край Стрелча е открит сребърен скифос[43]. Върху третия орнаментален пояс на скифоса има 6 групи хералдически разположени глави на овни и по една глава на лъв анфас между тях. Авторът датира находката от втората четвърт на IV в. пр. н.е.[44], като стилът и техниката на изпълнение на образите върху скифоса са съвършено различни от тези на разглежданата апликация. Посочваме този пример единствено като илюстрация за голямата популярност, с която се е ползвала хералдическата схема в различните изкуства през IV в. пр. н. е.

Проведеният сравнителен анализ на техниката на изпълнение, сюжета и начина на стилизация на образите от апликацията от Великотърновско, както и на предметите на торевтиката, произведени на север от Дунав и в Скития през VI — IV в. пр. н. е. ни позволява да направим заключението за скитския произход на апликацията. Най-вероятно, тя е произведена в някой център на Боспорското царство или Кубан в края на V — началото на IV в. пр. н. е.

Необходимо е да се направи опит за семантичен анализ на изображенията върху апликацията.

Формата на апликацията дава представа за световното дърво. Обаче ориентацията на образите и изясненото по-горе предназначение на апликацията показват, че в дадения случай дървото е представено в преобърнат вид. Подобни примери за „света наопаки“ е често срещано явление в скитското изкуство[45]. В апликацията са показани всички зони от световното дърво. Изобразените в горната й част хищници в зооморфния символизъм на Скития се свързват с долния свят, въплъщение на смъртоносното начало[46]. Средната зона, зоната на хората, е заета от копитно животно — елен. В скитската митология еленът, който е обект на преследване от хищниците, заема междинно място между небето и подземния свят[47]. Обединяващ център на сюжетите от апликацията е медальонът, около който са разположени всички образи. Той е представен чрез концентрични кръгове. В изкуството на различни народи от най-дълбока древност кръгът, както свастиката и кръста, се свързва със слънчевия култ. Очевидно е, че кръговете в апликацията са използвани за означаване на зоната „горе“ — небесната.

За световното дърво, както и за всеки вертикален космически модел е характерна диференциацията и противопоставянето на пространството горе и долу, на живота и смъртта[48]. В скитското изкуство противопоставянето на живот и смърт най-често се изразява чрез сцените на борба между животните. Както отбелязва Д. Раевски[49], такава сцена може да се интерпретира като изразен със средствата на зооморфни образи изобразителен еквивалент на жертвоприношение за боговете, които в отговор дават нов живот. Подобни сцени в Скития украсяват най-вече предмети от въоръжението — ножници, калъфи за стрели, горити и т.н., т. е. предмети по-скоро със *защитни, предпазващи функции.*

Върху апликацията самият момент на борба между животните не е показан, но той е изобразен индиректно чрез композиционното противопоставяне на образите на хищника и тревопасното. Тази идея намира потвърждение при анализа на сходните кръстовидни апликации от Гусарка, Опишлянка, Мезолак и др., където сцените на борба са показани в явен вид. Естествено е, че семантиката на сцените на борба между животните, както и на други зооморфни сюжети в скитското изкуство има многопластов характер и е предмет на интензивни дискусии и изследвания. За по-задълбоченото изследване на семантиката на образите от апликацията трябва да бъдат привлечени сюжетите на всички известни кръстовидни апликации, което не е поставено като цел на тази работа. Проведеният кратък семантичен анализ позволява да се предположи, че основният смисъл на изображенията върху апликацията от Великотърновско има апотропеичен характер.

В тази първична публикация на апликацията от Великотърновско направихме опит да изясним предназначението, етнокултурната ѝ принадлежност и датировка, а също така и възможната семантична интерпретация на образите върху нея. Критичният анализ на съществуващите хипотези за предназначението на откритите досега подобни предмети, а също така и привличането на нови паралели ни доведе до заключението, че най-вероятно кръстовидните апликации са служили за предпазване на ремъка, който е съединявал горита с бойния колан. Сравнението на техниката на изпълнение, сюжета и начина на стилизация на образите от апликацията от Великотърновско с предметите на торевтиката, произведени на север от Дунав и в Скития през VI — IV в. пр. н. е., ни даде основание да предположим скитския ѝ произход. Най-вероятно тя е произведена в някой център на Лесостепна Скития или Кубан в края на V — началото на IV в. пр. н. е.

В статията не намери място въпросът за начина и причините на проникване на апликацията на юг от Дунав. Този въпрос тясно се преплита с един от най-дискутираните в съвременната тракология и скитология проблеми за характера и отношенията между етносите, населявали територията на лесостепите и района на Карпато-Дунавския басейн в периода VI — IV в. пр. н. е. Отговорът на въпроса може да бъде получен по-скоро не от анализа на случайните находки, какъвто е случаят с апликацията от Великотърновско, а от изследването на цели затворени комплекси.

---

[1] И. Т. Никулицэ. Северные фракийци в VI—I вв. до н. э. Кишинев, 1987, 64—67.

[2] J. Chochorowski. Die Vekerzug — Kultur Charakteristik der Funde. Warszawa — Krakov, 1985, 98-99.

[3] И. Т. Никулицэ. Цит. съч., 58—59, карта 2.

[4] F. Nandor. Der Skythische Fund von Gartschinowo. Budapest, 1934, табл. IX, 1, 2; табл. X; табл. XII, 1.

[5] B. Benedik. Skythsky problem ve svetee novych archeologickych nalezu na slovensku. — Archeologicke rozhledy, 1953, 5, 672—683.

[6] Б. Граков. Чи мала Ольвiя торговельнi зносини з Поволжжям i Приураллям в архаiчну та класичну епохи. — Археологiя, Киев, 1947, I, 23—38, рис. 4; С. И. Капошина. О скифских элементах в культуре Ольвии. — МИА, 1956, 50, 173—175, рис. 16.

[7] В. А. Ильинская. Скифы Днепровского лесостепного левобережья. Киев, 1968, 127—128, рис. 37.

[8] А. П. Манцевич. Золотой венец из кургана на р. Калитве. — ИАИ, XXII, 1959, 72, рис. 17; В. Ю. Мурзин. Скифская архаика Северного Причерноморья. Киев, 1984, 30—31, рис. 17.

[9] А. И. Мелюкова. Скифия и фракийски мир. Москва, 1979, 93.

[10] М. И. Ростовцев. Скифия и Боспор. Л., 1925, 533.

[11] B. Benedik. Op. cit., 678; J. Chochorowski. Op. cit., 99.

[12] A. A. Zakharov. Zaretsky's excavations in the Goverment of Khrakov. — ESA, Helsinki, 1932, 78-80, fig. 48.

[13] Е. В. Черненко. Скифские лучники. Киев, 1981, 46.

[14] R. Ghirshman. Iran Protoiranier, Meder, Achameniden. München, 1964, 182, fig. 229.

[15] R. Ghirshman. Op. cit., p. 189, fig. 236.

[16] В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. Скифия VII—IV вв. до н. э. Киев, 1983, 41.

[17] М. И. Артамонов. Киммерийцы и Скифы. ЛГУ, 1974, 39—40.

[18] Е. В. Черненко. Цит. съч., 51—53; 93.

[19] Skythische Kunst. Leningrad, 1986, fig. 267.

[20] К. Хорет. Скифские находки в Комлоде. — Dacia, N. S. 1962, IV, 483 и сл., карта, рис. 2.

[21] К. Хорет. Цит. съч., 485.

[22] J. Chochorowski. Op. cit., 99.

[23] Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. М., 1989, 110, 118.

[24] A. Nitu. Despre unele urme scitice in Moldova. — M A, 1953, 1, abb. 1, 5.

[25] A. Nitu. Op. cit., 3—11.

[26] С. Моринц. Новая гальштатская группа в Молдов. — Dacia, 1951, 1, 129.

[27] В. Ю. Мурзин. Скифская архаика Северного Причернморья. Киев, 1984, 31, рис. 17.

[28] K. Horedt. Cercetarile arḫeologice din regiunea Hoghiz — Ugra si Teius. — MA, 1953, Vol. 1, 812.

[29] M. Dusek. Skytske biritualne pohrebiste v Chotine na Slovensku. — AR, 1953, 153—157.

[30] F. Nandor. Op. cit., taf. IX, 2.

[31] J. Chochorowski. Op. cit., p. 96, abb. 30, 1.

[32] F. Nandor. Op. cit., Taf. XII, 1.

[33] К. Хорет. Цит. съч., 485.

[34] О. Е. Прушевская. Художественная обработка металла (торевтика). — АГСП. Т. I. М.-Л., 328; И. Д. Марченко. Литейная форма конца VI в. до н. э. — КСИА АН СССР, 1962, 89, 51.

[35] Г. Т. Ковпаненко. Племена скiфського часу на Ворсклi. Киев, 1967, 143.

[36] D. Berciu. Arta Traco-getica. Bucuresti, 1969, 76; Ив. Венедиков, Т. Герасимов. Тракийското изкуство. С., 1973, 115—116.

[37] Шедеври древнего искусства Кубани. М., 1987, 82, обр. 7, 8; 90—91, обр. 17, 18.

[38] Ив. Маразов. Цивилизацията на дако-гетите през класическия период. — Изкуство, 1981, 1, 44.

[39] Skythische Kunst. Op. cit., fig. 274.

---

[40] Skythische Kunst. Op. cit., fig. 66, 67; В. А. Ильинская. Образ кошачьего хищника в раннескифском искусстве. — СА, 1971, 2, 79, рис. 7.

[41] Н. А. Онайко. О центрах производства золотых ножен и рукояток ранних скифских мечей, найденных в Приднепровье. — КАМ (М), 1966, 159 и сл.

[42] Н. А. Онайко. Золотая бляшка с изображением орлиноголовых грифонов из кургана „Орел". — Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. М., 1978, 9, рис. 1; Skythiche Kunst. Op. cit., fig. 32, 36, 47, 152.

[43] Г. Китов. Скифосът от Стрелча. — Изкуство, 1979, 5, 27—31.

[44] Пак там, 30.

[45] Ив. Маразов. Шествието от фантастични животни (№ 165 от Рогозенското съкровище). — Изкуство, 1987, 5, 35 и цит. там лит.

[46] Д. С. Раевский. Модель мира скифской культуры. М., 1985, 111—112.

[47] Д. С. Раевски. Митология на скитите. С., 1988, 190.

[48] Мифы народов мира. М., 1980, 398—401.

[49] Д. С. Раевский. Модель мира..., 153.

Applique cruciforme de la région de Veliko Tărnovo

D. AGRE

(Résumé)

Le présent article est la première publication d'une applique cruciforme en bronze, découverte en 1945—1946, dans le terroir de Dobri djal, village de la région de Veliko Tărnovo. Outre la description de l'objet, l'article traite des questions de la destination, de l'appartenance ethnoculturelle et de la datation de l'applique. L'analyse des hypothèses émises à ce jour concernant la destination des objets de ce genre découverts jusqu'à présent, ainsi que l'invocation de nouveaux parallèles, a conduit à la conclusion que les appliques cruciformes avaient servi le plus vraisemblablement à protéger la courroie là où elle était reliée à la ceinture de combat. La comparaison entre la technique d'exécution, le sujet et la manière de stylisation des images de l'applique et les objets de la toreutique fabriqués au Nord du Danube et en Scythie aux VIe—IVe siècles av. n. è., donne raison d'affirmer son origine scythe. Le plus vraisemblablement, l'applique a été fabriquée dans un des centres des steppes de la Scythie ou de Kouban à la fin du Ve — le début du IVe siècle av. n. è. La rapide analyse sémantique permet de supposer que la signification des images sur l'applique de la région de Veliko Tărnovo a un caractère apotropéique.

Стратиграфията на Плиска и проучването на руската експедиция през 1977—1980 г.

ЯНКО ДИМИТРОВ

От 1977 до 1980 г. в Плиска работи руска археологическа експедиция, която проучва трасето на най-ранната крепостна стена на Вътрешния град[1]. След приключването на разкопките до цялостната им публикация у нас изминават повече от 10 години, време през което в Плиска извършват нови теренни проучвания различни български археолози. Необходимо е техните постижения да бъдат своевременно сравнени с конкретните резултати и общите изводи на Св. Плетньова, което е цел на настоящата работа. Подробният анализ е улеснен от добре представената в публикацията документация, която прави възможна една достатъчно детайлна и точна възстановка на археологическата ситуация в проучения сектор (обр. 1).

Внимателният преглед показва, че при хоризонталното заснемане на изкопа не са отразени няколко вкопани съоръжения, границите на които ясно личат в профилите. Ние си позволяваме да ги добавим върху плана, като за улеснение при тяхното описание продължаваме възприетата от Св. Плетньова номерация на различните видове съоръжения. Тези добавки правим още тук, тъй като те ще бъдат използвани по-нататък в текста (обр. 2 — обр. 7)[2].

С номерация в плана на Св. Плетньова фигурират жилища-полуземлянки 1, 2, 5, 6, 7, 7 а, 8 и 9 и пещи 1—10. С номер 3 ние

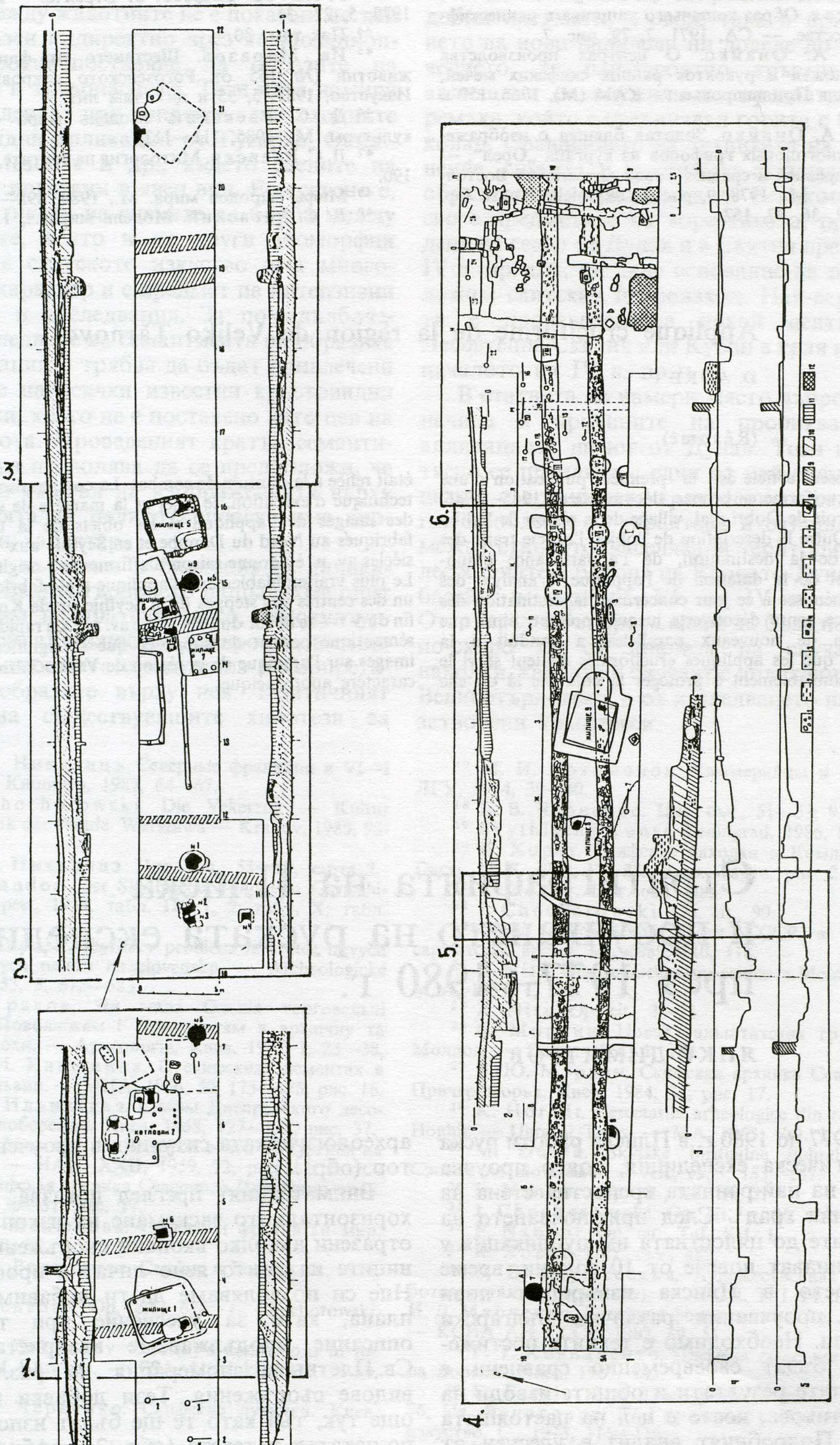
1.
2.
3.
4.
5.
6.
жилище 1
жилище 5
жилище 7
жилище 8
жилище 9
котлован 2

1

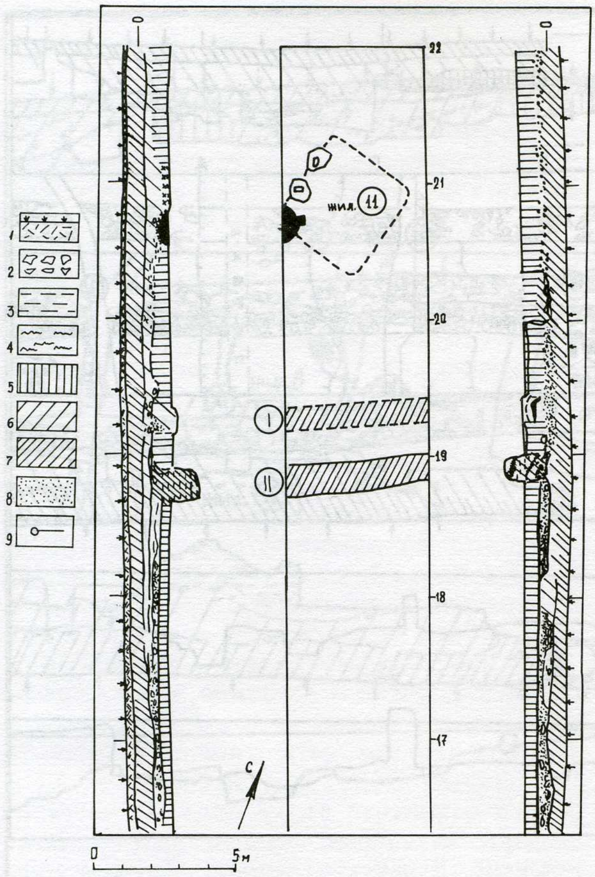
1
2
3
4
5
6
7
8
9
I
II
жил.
11
22
21
20
19
18
17
С
0
5 м

2

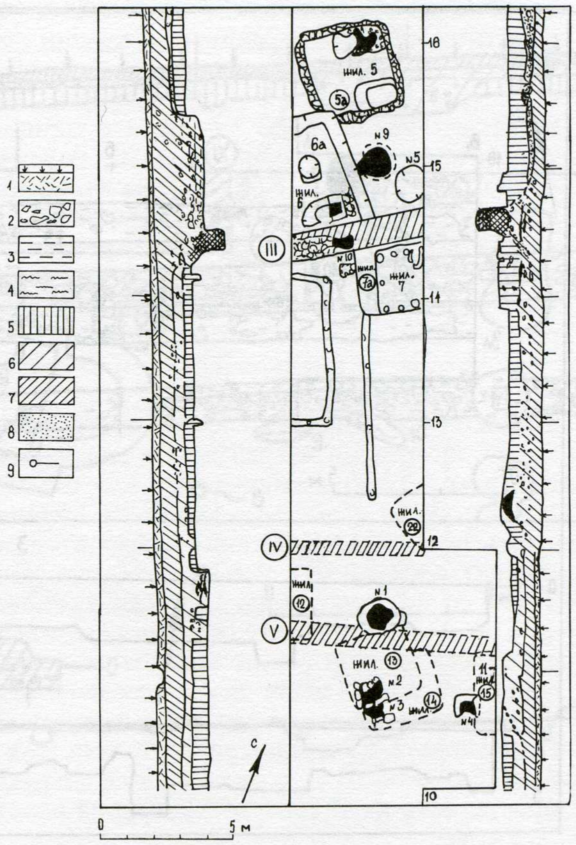
1
2
3
4
5
6
7
8
9
III
IV
V
жил. 5
5а
6а
№ 9
№ 5
6
7
7а
№ 10
жил. 22
жил. 12
№ 1
жил. 13
№ 2
№ 3
жил. 14
11
15
№ 4
18
15
14
13
12
10
С
0
5 м

3

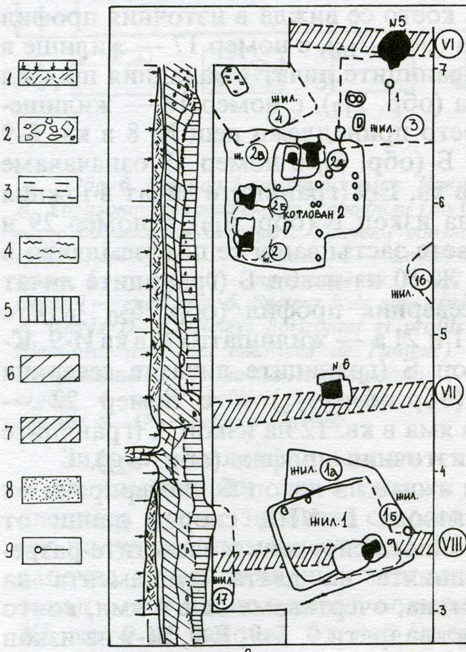
1
2
3
4
5
6
7
8
9
№ 5
VI
VII
VIII
жил. 4
жил. 3
2в
2а
2б
2
котлован 2
16
№ 6
жил. 1а
жил. 1
1б
жил. 17
7
6
5
4
3
С
0
5 м

4

● *Обр. 1. Общ план на сектора, проучен от руската експедиция — хоризонтално заснемане и профили на изкопите (по Св. Плетньова). I. Изкоп А. II. Изкоп Б. 1 — 7 сектори от общия план. Fig. 1. Plan général du secteur fouillé par l'expédition russe relevé horizontal et profils des tranchées (d'après Sv. Pletn'ova). I. Tranchée A. II. Tranchée B. 1—7. Secteurs du plan général*

● *Обр. 2. Сектор 1 от общия план, кв. 3 — 7 от изкоп А. Хоризонтално заснемане и профили (по Св. Плетньова, с добавки от автора). Условни обозначения: 1 — съвременен хумус; 2 — камъни; 3 — глина; 4 — пепел; 5 — предматерик; 6 — II слой; 7 — I слой; 8 — хоросан; 9 — гроб. Fig. 2. Secteur 1 du plan général, carrés 3—7 de tranchée A. Relevé horizontal et profils (d'après Sv. Pletn'ova, avec des additions de l'auteur). Désignations conventionnelles: 1—humus contemporain; 2—pierres; 3—argile; 4—cendres; 5—roche, 6—IIe couche; 7—Ire couche; 8—mortier; 9—tombe*

● *Обр. 3. Сектор 2 от общия план. Изкоп А, кв. 10 — 16. Хоризонтално заснемане и профили (по Св. Плетньова, с добавки на автора). Условни обозначения: 1 — съвременен хумус; 2 — камъни; 3 — глина; 4 — пепел; 5 — предматерик; 6 — II слой; 7 — I слой; 8 — хоросан; 9 — гроб. Fig. 3. Secteur 2 du plan général. Tranchée A, carrés 10—16. Relevé horizontal et profils (d'après Sv. Pletn'ova, avec des additions de l'auteur). Désignations conventionnelles: 1—humus contemporain; 2—pierres; 3—argile; 4—cendres; 5—roche; 6—IIe couche; 7—Ire couche; 8—mortier; 9—tombe*

● *Обр. 4. Сектор 3 от общия план. Изкоп А, кв. 16 — 22. Хоризонтално заснемане и профили (по Св. Плетньова, с добавки на автора). Условни обозначения: 1 — съвременен хумус; 2 — камъни; 3 — глина; 4 — пепел; 5 — предматерик; 6 — II слой; 7 — I слой; 8 — хоросан; 9 — гроб. Fig. 4. Secteur 3 du plan général. Tranchée A, carrés 16—22. Relevé horizontal et profils (d'après Sv. Pletn'ova, avec des additions de l'auteur). Désignations conventionnelles: 1—humus contemporain; 2—pierres; 3—argile; 4—cendres; 5—roche; 6—IIe couche; 7—Ire couche; 8—mortier; 9— tombe*

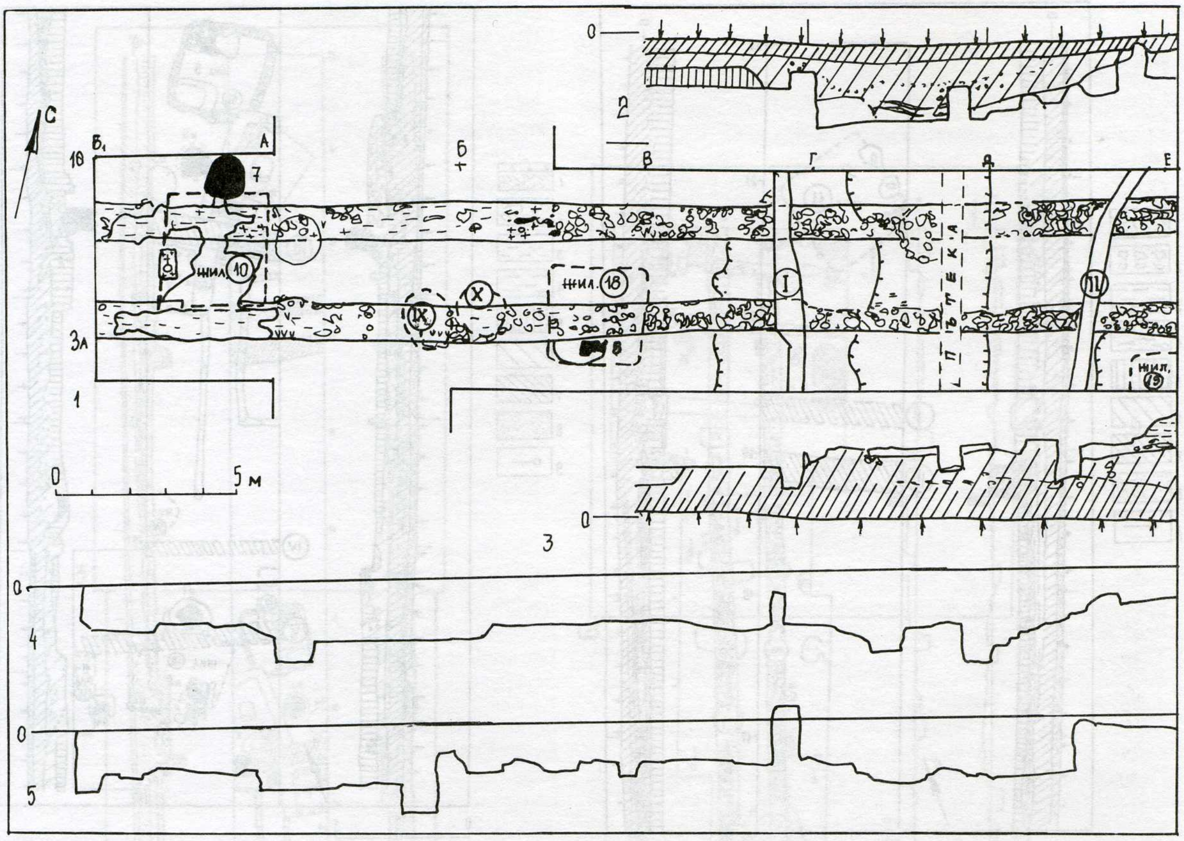

Обр. 5. Сектор 4 от общия план. Изкоп Б, кв. А—Д. Хоризонтално заемане и профили (по Св. Плетньова, с добавки на автора). Условни обозначения: 1 — съвременен хумус; 2— камъни; 3 — глина; 4 — пепел; 5 — предматерик; 6 — II слой; 7 — I слой; 8 — хоросан; 9 — гроб. Fig. 5. Secteur 4 du plan général. Tranchée B, carrés A—D. Relevé horizontal et profils (d'après Sv. Pletn'ova, avec des additions de l'auteur). Désignations conventionnelles: 1—humus contemporain; 2—pierres; 3—argile; 4—cendres; 5— roche; 6—IIe couche; 7—Ire couche; 8—mortier; 9—tombe

означаваме жилището в източната половина на кв. 6—7, изкоп А (обр. 2). С номер 4 — жилището в западната половина на кв. 6—7, което застъпва жилище № 2 (обр. 2). С номера 1 а и 1 б означаваме двете жилища, застъпени от полуземлянка № 1 (обр. 2); с номера 2 а, 2 б и 2 в — трите последователно съществували вкопани жилища в очертанията на жилищна яма (у Св. Плетньова „котлован"), № 2 (обр. 2); с номер 5 а — поранното жилище в жилищна яма № 5 (обр. 3); с номер 6 а — помещението, на което принадлежи кръглата пещ № 9 (обр. 3). В кв. Б$_1$-9 с номер 10 означаваме жилището, на което принадлежи пещ № 7 (обр. 5). Жилището в кв. 20—21 на изкоп А е обозначено с номер 11 (обр. 4), а с номер 12 — жилището в кв. 11, границите на което личат в западния профил на изкопа (обр. 3). С номер 13 — жилището (?) с пещ № 2 в кв. 10—11 на изкоп А (обр. 3_{13}), с номер 14 — жилище (?) с пещ № 3 (обр. 3_{14}), с номер 15 — жилището, границите на което личат в източния профил в кв. 10—11 на изкоп А (обр. 3_{15}), с номер 16 — жилището в кв. 5, ямата на което се вижда в източния профил на изкопа (обр. 2_{16}), с номер 17 — жилище в в кв. 3 (границите личат в западния профил на изкопа (обр. 2_{17}), с номер 18 — жилището, на което принадлежи пещ № 8 в кв. Б-9 на изкоп Б (обр. 5), с номер 19 означаваме жилище в кв. Е-9 (границите личат в южния профил на изкоп Б (обр. 6_{19}), с номер 29 и 20 а — двете застъпващи се полуземлянки в кв. Е-10, Ж-10 на изкоп Б (границите личат ясно в северния профил (обр. $6_{20,\ 20\text{а}}$), с номера 21 и 21 а — жилищата (?) в кв И-9, К-9 на изкоп Б (границите личат в северния профил (обр. $6_{21,\ 21\text{а}}$) и с номер 22 — жилищна яма в кв. 12 на изкоп А (границите личат в източния профил (обр. 3_{22}).

Освен ямите на изкоп Б, номерирани от Св. Плетньова I—VIII, според данни от хоризонталната ситуация и заснетите разрези по линията на двата фундамента на старата стена, очертаваме още 4 ями, които попадат в квадрати 9, Б-9, Е-9, Ж-9 на изкоп Б и са номерирани съответно от IX до XII (обр. $5_{IX,\ X}$, обр. $6_{XI,\ XII}$).

Откритите в изкоп А осем отсечки от траншеи с посока запад — изток (според Св. Плетньова — „канавки") означаваме от I до VIII, започвайки от най-северната (обр. $2_{VII,\ VIII}$, обр. $3_{III,\ IV,\ V}$, обр. $4_{I,\ II}$).

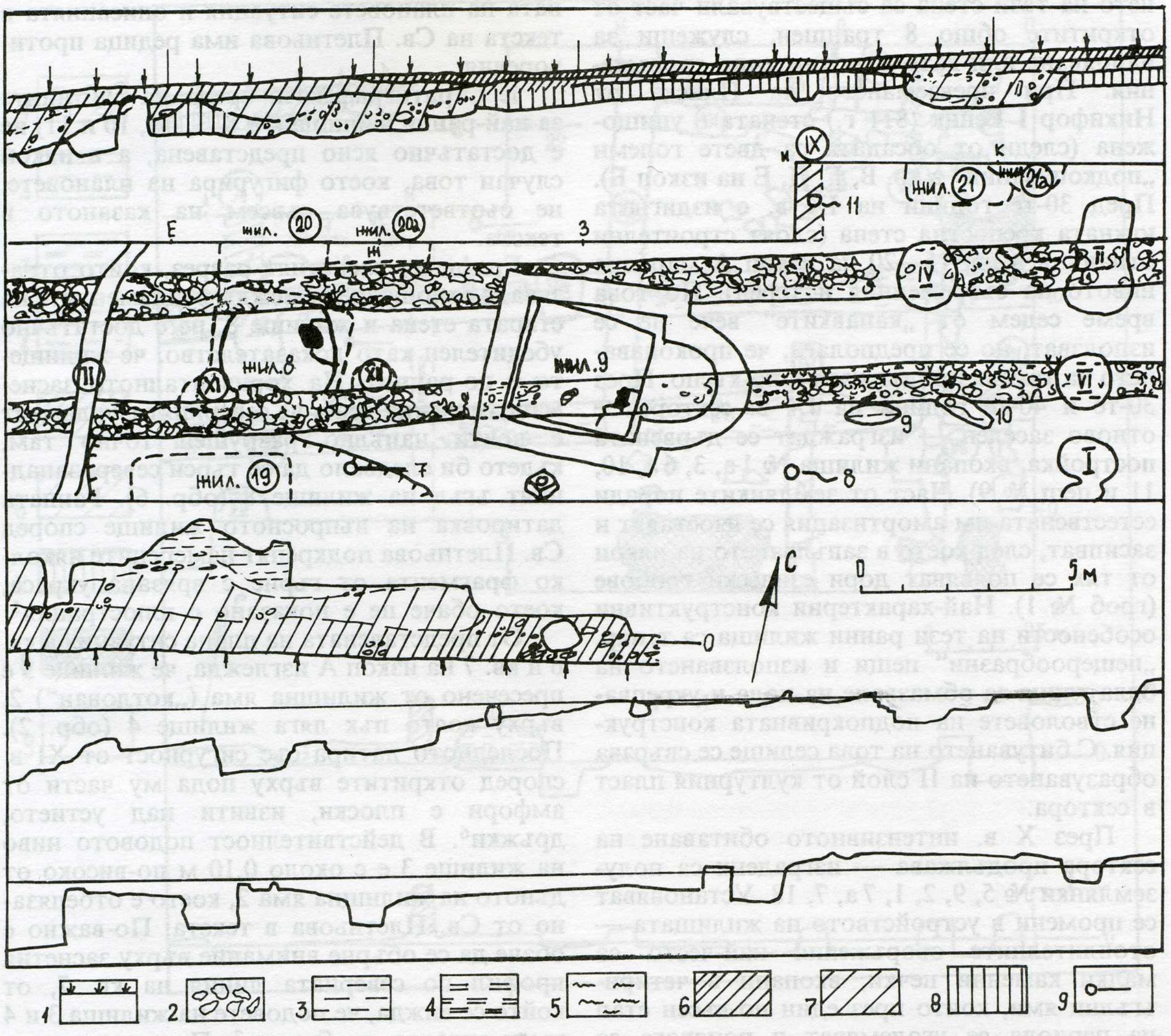

6

Обр. 6. Сектор 5 от общия план. Изкоп Б, кв. Д — К. Хоризонтално заснемане и профили (по Св. Плетньова, с добавки на автора). Условни обозначения: 1 — съвременен хумус; 2 — камъни; 3 — глина; 4 — обгоряла глина; 5 — пепел; 6 — предматерик; 7 — I слой; 8 — II слой; 9 — гроб. Fig. 6. Secteur 5 du plan général. Tranchée B, carrés D—K. Relevé horizontal et profils (d'après Sv. Pletn'ova, avec des additions de l'auteur). Désignations conventionnelles: 1—humus contemporain; 2—pierres; 3—argile; 4—argile brûlée; 5—cendres; 6—roche; 7—Iʳᵉ couche; 8—IIᵉ couche; 9—tombe

Зидовете от ломени камъни и кал в изкоп Б са номерирани тук с римски цифри по следната схема: зидовете с посока север юг получават номера от I до VIII, като се започва от най-западния; зидовете с посока запад — изток получават номера от IX до XI, като се започва от най-северния (обр. $5_{\text{I—II}}$, обр. $7_{\text{III—XI}}$).

Св. Плетньова разделя откритите съоръжения в три хронологически групи според ситуацията им спрямо повсеместно установените в сектора три слоя, които се датират в следните хронологически граници: I — (най-горен) слой от началота на X до края на XI в.; II слой — от 30-те години на IX до началото на X в.; III слой, който почти се слива със стария хумус — VIII началото на IX в. В рамките на тези три основни периода са проследени отделни етапи, установени стратиграфски според застъпващите се едно друго съоръжение[3].

Резюмирайки всички приведени в публикацията данни, градоустройството на този сектор от Плиска може да се реконструира описателно и значително по-подробно, което е много важно с оглед по-задълбочени изводи от проучването. Реконструкцията на Св. Плетньова има приблизително следния вид:

Секторът е бил заселен още в началото на VIII в., когато се датира най-ранното вкопано жилище — № 8. Около средата на същото столетие тук е издигната южна линия на най-ранното укрепление, отделящо ханската резиденция в Плиска (двата успоредни „фундамента") и секторът е бил опразнен от жилища. Още преди изграждането на тази стена са съществували част от откритите общо 8 траншеи, служещи за напояване или като отводнителни съоръжения. При превземането на Плиска от Никифор I Геник (811 г.) стената е унищожена (следи от обсадата са двете големи „подкопавания“ в кв. В, Г, Д, Е на изкоп Б). Пред 30-те години на IX в. е издигната южната крепостна стена (слоят строителни отпадъци в кв. 15—20 на изкоп А маркира нивото на съвременния ѝ терен). По това време седем от „канавките“ вече не се използват, но се предполага, че прокопаването на такива продължава и по-късно. През 30-те и 40-те години на IX в. секторът е отново заселен — изграждат се дървената постройка, вкопани жилища № 1 а, 3, 6 а, 10, 11 и пещ № 9). Част от землянките поради естествената им амортизация се изоставят и засипват, след което в запълването на някои от тях се появяват дори езически гробове (гроб № 1). Най-характерни конструктивни особености на тези ранни жилища са т. нар. „пещерообразни“ пещи и използването на бяла глина за обмазване на пода и укрепване стволовете на подпокривната конструкция. С битуването на това селище се свързва образуването на II слой от културния пласт в сектора.

През X в. интензивното обитаване на сектора продължава — изградени са полуземлянки № 5, 9, 2, 1, 7 а, 7, 18. Установяват се промени в устройството на жилищата — отоплителните съоръжения най-често са малки каменни печки, вкопани в четириъгълни ями, които през един по-късен етап на периода се уголемяват и понякога са изградени върху пода. Обитаването на същото селище продължава в края на X и през първата половина на XI в., когато са се появили жилища № 4 и пещи № 1—4, 6 и 7. „Гнездовото“ разположение на жилищата се запазва и продължава изкопаването на „канавки“ (доказателство за последното е траншея № III). Около средата на X в. тук се изгражда черква, едновременно с която докъм края на столетието и в началото на следващото се появяват всички гробове от християнския некропол.

Към последния етап на активен живот в сектора се отнасят няколко постройки, останки от които са зидовете от ломени камъни и преупотребени квадри в изкоп Б. Част от градежите се появяват още в средата на X в., други — през втората му половина. С тяхното съществуване се свързва полагането на каменните настилки и изкопаването на осемте големи ями, които Св. Плетньова счита за най-късните съоръжения, открити в сектора.

Според подробното и внимателно проучване на документацията между представената на плановете ситуация и описанията в текста на Св. Плетньова има редица противоречия:

1. Стратиграфската среда на считаните за най-ранни жилища (№ 8, 3, 6 а, 10 и 11) не е достатъчно ясно представена, а в някои случаи това, което фигурира на плановете, не съответствува съвсем на казаното в текста.

Графично заснетият разрез, който отразява съотношението между фундаментите на старата стена и жилище 8, не е достатъчно убедителен като доказателство, че жилището е по-ранно[4]. На хоризонталното заснемане се вижда ясно, че северният фундамент е почти напълно разрушен точно там, където би следвало да се търси северозападният ъгъл на жилище 8 (обр. 6). Ранната датировка на въпросното жилище според Св. Плетньова подкрепят намерените няколко фрагмента от гърне с врязана украса, което обаче не е показано с илюстрация[5].

От представената на плана ситуация в кв. 6 и кв. 7 на изкоп А изглежда, че жилище 3 е пресечено от жилищна яма („котлован“) 2, върху която пък ляга жилище 4 (обр. 2). Последното датира със сигурност от XI в. според откритите върху пода му части от амфори с плоски, извити над устието, дръжки[6]. В действителност подовото ниво на жилище 3 е с около 0,10 м по-високо от дъното на жилищна яма 2, което е отбелязано от Св. Плетньова в текста. По-важно е обаче да се обърне внимание върху заснетия профил по северната линия на кв. 7, от който се вижда, че подовете на жилища 3 и 4 имат еднаква дълбочина[7]. При положение, че границите на жилище 3 не са установени със сигурност, неговата относителна датировка спрямо четирите жилища в яма 2 остава неясна. Ранната датировка на жилище 3 не може да се изведе и според съотношението на принадлежащата му кръгла пещ № 5 с преминаващата под нея траншея VI (обр. $2_{5,VI}$). Откриването на гроб със северна ориентация в насипа, запълващ землянка 3, също не може да бъде категорично доказателство за датировка в първата половина на IX в., тъй като погребения с меридионална ориентация са характерни за т. нар. „късни номади“, обитавали района на Плиска през XI в.[8]

Липсват категорични стратиграфски данни за отнасянето в VIII — началото на IX в. и за другите две жилища с вкопани в стените кръгли пещи. Тъкмо обратното — на плана се вижда, че жилище 10 пресича двата фундамента (обр. 5), а от двата профила на изкопа в кв. 20 и 21 личи, че жилище 11 съвсем не е запечатано от слоя строителни отпадъци, датиран от Св. Плетньова в първата половина на IX в. (обр. 4). Що се

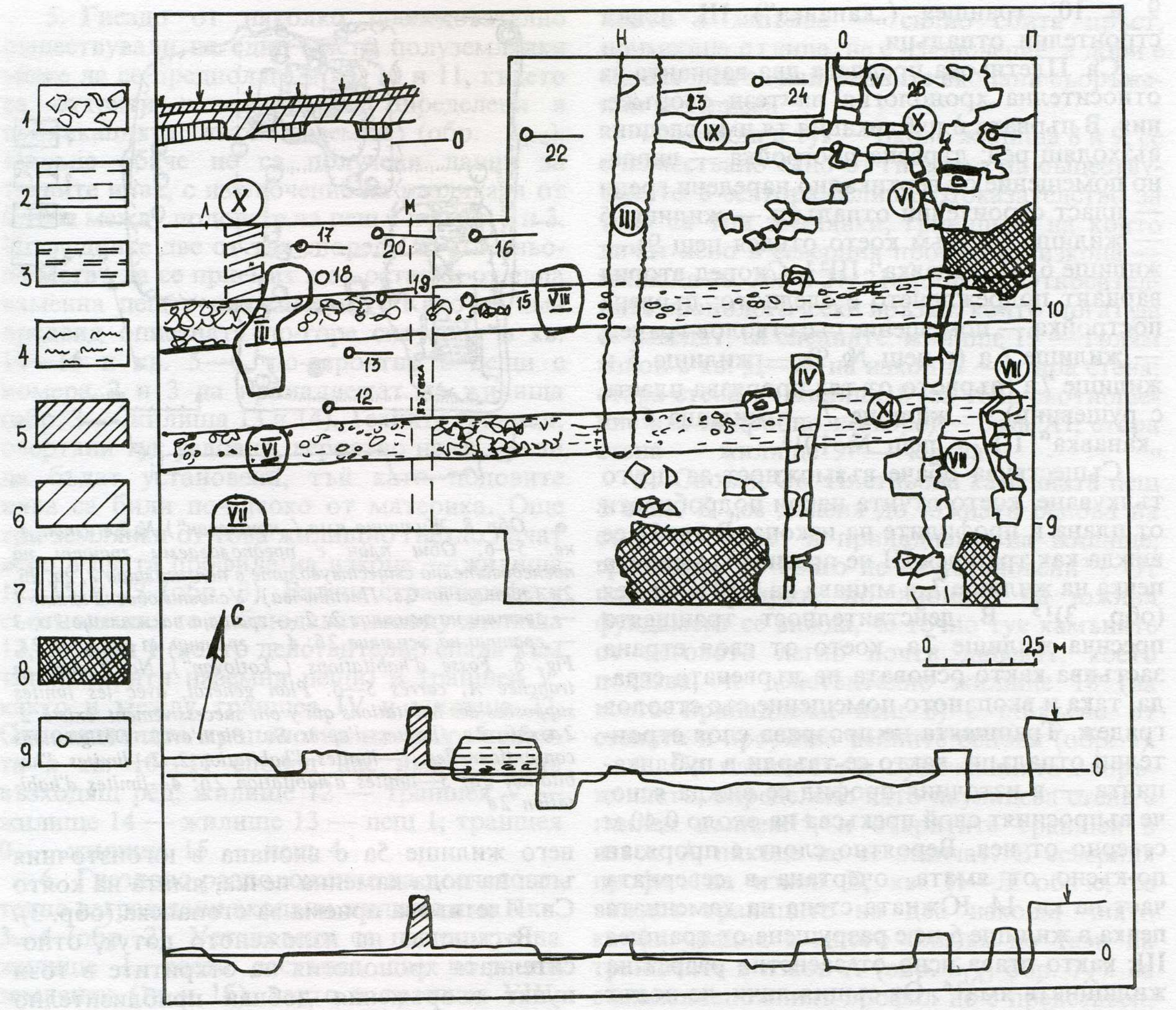

7

● *Обр. 7. Сектор 6 от общия план. Изкоп Б, кв. Л—П. Хоризонтално заснемане и профили (по Св. Плетньова, с добавки на автора). Разрези по линията на вътрешния и външния фундамент. Условни обозначения: 1 — камъни; 2 — глина; 3 — обгоряла глина; 4 — пепел; 5 — I слой; 6 — II слой; 7 — предматерик; 8 — каменна настилка; 9 — гроб. Fig. 7. Secteur 6 du plan général. Tranchée B, carrés L—P. Relevé horizontal et profils (d'après Sv. Pletn'ova, avec des additions de l'auteur). Désignations conventionnelles : 1—pierres; 2—argile; 3—argile brûlée; 4—cendres; 5—Ire couche; 6—IIe couche; 7—roche; 8—revêtement de pierre; 9—tombe*

отнася до пещ № 9 и свързаното с нея помещение 6а, западният профил в кв. 14—15 показва, че помещението пресича ямите на по-ранните жилища 5 и 6, следователно заедно с пещта то е най-късното съоръжение в този пункт (обр. 3).

Находките от запълването на жилищата с кръгли „пещерообразни“ пещи също не могат да послужат за тяхната ранна датировка, напротив — в кв. 9 е намерен бронзов кръст, попадащ точно в пласта, свързан с насипа в землянка 10[9].

2. Много по-вероятно е западното от двете вдълбавания, разчетени като „подкопавания“ на фундаментите[10], да се е образувало от протичащо тук старо дере, което личи ясно от конфигурацията на неговите граници в северния профил и характерната структура на запълващия го насип (обр. 5, кв. В, Г, Д)[11]. Не е изключено намереният на дъното му куп камъни да представлява останки от някакво баражно съоръжение подобно по функция на това, проучено от П. Георгиев в района на Голямата базилика[12]. Що се отнася до източното „подкопаване“ (обр. 6, кв. Д, Е, Ж), вече бе посочено, че всъщност става въпрос за вкопани съоръжения съществували преди появата на фундаментите (подробно описание вж. подолу).

3. Най-сложна за разчитане и същевременно най-показателна за относителната хронология на съоръженията, открити в сектора на руската експедиция, е стратиграфията в кв. 13, 14 и 15 на изкоп А (обр. 3). Тук има останки от следните съоръжения: траншеи-основи на дървена постройка; западната част от вкопано помещение със стена от вертикално подредени греди; жилища-полуземлянки 5, 5 а, 6, 6 а, 7, 7 а; пещи

9 и 10; траншея („канавка“) III; пласт строителни отпадъци.

Св. Плетньова предлага два варианта за относителна хронология на тези съоръжения. В първата ѝ публикация тя има следния възходящ ред: дървена постройка — вкопано помещение от вертикално наредени греди — пласт строителни отпадъци — жилище 5 — жилище 6а (към което отнася пещ 9) — жилище 6 — „канавка“ III[13]. Според втория вариант подреждането е следното: дървена постройка — помещение със стволов градеж — жилище 6а (с пещ № 9) — жилище 5 и жилище 7а (първото от тях прорязва пласта с рушевини) — жилище 7 — жилище 6 — „канавка“ III — пещ № 10[14].

Съществува обаче възможност за друго тълкуване, което отчита някои подробности от плана и профилите на изкопа. В кв. 14 се вижда как траншея III не пресича каменната печка на жилище 7, а минава на 0,50 м от нея (обр. 3)[15]. В действителност траншеята пресича жилище 7а, което от своя страна застъпва както основата на дървената сграда, така и вкопаното помещение със стволов градеж. Траншеята не прозрява слоя строителни отпадъци, както се твърди в публикацията — в източния профил се вижда ясно, че въпросният слой прекъсва на около 0,40 м северно от нея. Вероятно слоят е прорязан по-късно от ямата, очертана в северната част на кв. 14. Южната стена на каменната печка в жилище 6 не е разрушена от траншея III, както става ясно от заснетия разрез на жилищната яма[16]. От същия личи, че подът на въпросната печка е по-високо от дъното па траншеята. Тук също става ясно как жилище 6 е застъпено от помещение 6а (на което принадлежи кръглата пещ 9), а това се подкрепя и от факта, че каменната печка е разрушена само в горната си част. Западният профил най-добре показва как жилище 6 и 6а лягат върху вече засипаната траншея III, тъй като нейното легло попада изцяло в насипа, запълващ жилищните ями. Вероятността траншеята да е била прокопана изцяло в този насип, спущайки се от нивото на най-горния слой, е твърде малка. В публикацията на няколко пъти е отбелязана невъзможността да се установят очертанията на вкопани съоръжения преди достигането на предматерика[17]. Първоначалното предположение помещението, на което принадлежи пещ 9, да е служело за пекарна[18] изглежда вярно и много вероятно именно с нейното функциониране да са били изкопани откритите тук две кръгли ями. Останките от греди покрай стените могат да се обяснят с факта, че помещението попада в културен пласт и затова е било необходимо тяхното укрепяване. Същото се отнася и за жилище 5, което е заменило съществувалото преди него жилище 5а с вкопана в югоизточния ъгъл на пода каменна печка, ямата на която Св. Плетньова приема за стопанска (обр. 3).

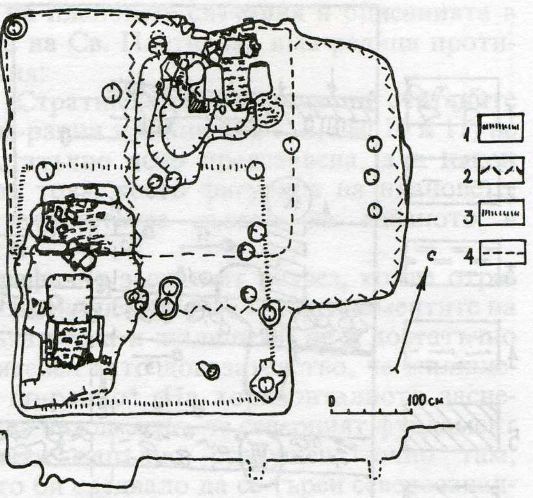

● *Обр. 8. Жилищна яма („котлован“) № 2 в изкоп А, кв. 5—6. Общ план с предполагаеми граници на последователно съществувалите в нея жилища 2, 2а, 2б, 2в (граници по Св. Плетньова). Условни обозначения: 1 — граници на жилище 2; 2 — граници на жилище 2а; 3 — граници на жилище 2б; 4 — граници на жилище 2в.*
Fig. 8. Fosse d'habitations („kotlovan“) No 2 dans la tranchée A, carrés 5—6. Plan général, avec les limites supposées des habitations qui y ont successivement existé 2, 2а, 2б, 2в (limites d'après Sv. Pletn'ova). Désignations conventionnelles: 1—limites d'habitation 2; 2—limites d'habitation 2а; 3—limites d'habitation 2б; 4—limites d'habitation 2в

В смисъла на изложеното дотук, относителната хронология на откритите в този пункт съоръжения добива приблизително следния вид: дървена постройка — вкопано помещение със стволов градеж — жилище 7а — траншея III — жилище 5а — пласт строителни отпадъци — жилища 5 и 7 — жилище 6 — пещ 10 — жилище 6а.

4. Другият важен момент в изясняване относителната хронология на съоръженията в изкоп А е ситуацията в кв. 5, 6 и 7 (обр. 2). Тук Св. Плетньова предлага следната хронологическа последователност (във възходящ ред): траншея VI — жилище 3 — жилища в яма („котлован“) 2 — жилище 4[19].

За стратиграфските съотношения и относителната хронология на траншея VI и жилища 2, 3 и 4 вече стана дума. Добавяйки към плана в този пункт и жилище 16, разрезът на което личи в източния профил, предлагаме следната относителна хронология на съоръженията във възходящ ред: траншея VI — жилищна яма 2 (тук е направен опит за „разслояване“ на четирите разновременни жилища, в нея, предполагаемите, граници на които са посочени в първата публикация на Св. Плетньова; вж. обр. 8) — жилища 3 и 16 (второто се датира според приблизително еднаквото ниво, от което е вкопана ямата му) — жилище 4.

5. Гнездо от няколко последователно съществували на едно място полуземлянки може да се предполага в кв. 10 и 11, където са открити четири пещи, определени в публикацията като наземни (обр. 3_{1-4}). Никъде обаче не са получени данни за техните нива, с изключение на разликата от 0,10 м между подовете на пещ 1 и пещи 2 и 3. Последните две от тях според Св. Плетньова могат да се приемат и за останки от една каменна пещ с две камери[20]. Като се има предвид описаната по-горе ситуация в кв. 14—15 и кв. 5—6, по-вероятно е пещи с номера 2 и 3 да принадлежат на жилища (обр. 3 — жилища 13 и 14). Техните граници, очертани тук условно, вероятно не са могли да бъдат установени, тъй като подовите нива са били по-високо от материка. Още три землянки от това жилищно гнездо личат ясно в двата профила на изкопа — жилища 12, 15 и 22 (обр. 3). Важни стратиграфски съотношения се наблюдават между жилища 12, 15, пещ 1 (която действително спада към типа открити наземни пещи) и траншея V, както и между траншея IV и жилище 22. Относителната хронология на съоръженията в кв. 10—11 според нас има следния възходящ ред: жилище 12 — траншея V — жилище 14 — жилище 13 — пещ 1; траншея 0 — жилище 15 — пещ 4.

6. Гнездово разположение на последователно изграждани вкопани жилища има в кв. 3—4 (обр. 2). Установени са границите на жилище 1, което застъпва две по-ранни землянки (1а и 1б), както и траншея VIII. Първата публикация на Св. Плетньова допуска възможността траншеята да прорязва жилища 1а и 1б. В този пункт съществуването на постоянно гнездо от жилища се потвърждава от стратиграфията в западния профил на изкопа, където личат границите на землянка (жилище 17), а нейният под застъпва изцяло насипа в траншея VIII. Вероятно най-късно съоръжение е откритата пещ 6, която застъпва траншея VII. От казаното по повод ситуацията в кв. 3—4 могат да се изведат следните сигурно установени стратиграфски връзки: жилища 1а и 17 — траншея VIII — жилище 1б — жилище 1; траншея VII — пещ 6.

7. По южния профил на изкоп Б в кв. Д—Е (обр. 6) ясно се четат границите на широко 4 м вкопано съоръжение с отвесни стени, попадащо изцяло в очертанията на големия изкоп, тълкуван като недовършено подкопаване на старата стена[21]. Правят впечатление удълбочаванията покрай отвесните стени и в средата на равното дъно, които оформят точно конфигурацията на жилищна яма (жилище 19), по-ранна от фундаментите на старата стена. Насипът, който я запълва — силно сбита пръст, примесена с глина, не е изключение, а дори е характерен за най-ранните вкопани съоръжения в Плиска[22].

Изглежда и тук — около жилища 8 и 9, се е помествало едно от гнездата на съществувалото в сектора селище. Доказателство за това са три землянки, границите на които личат ясно в северния профил на изкопа — жилища 20, 20а и 21, 21а (обр. 6). Относителните хронологически връзки, които могат да се изведат, са следните: жилище 19 — голям изкоп в кв. Д—Ж на изкоп Б — стара стена; стара стена — жилище 8 (за това съотношение вж. подробно по-горе) — яма XI; стара стена — жилище 9 — черква.

8. Според Св. Плетньова каменната пещ 8 в кв. Б „се долепя до южната основа на старата стена“ и принадлежи на жилище, границите на което не са установени[23]. От плана и разреза по линията на южния фундамент се вижда, че точно тук камъните от неговото легло почти липсват, което показва, че действително жилище 18 (на което принадлежи пещ 8) е по-късно от стената и прорязва нейните основи (обр. 5).

9. На плановете и публикацията съоръжението, определено като двулицева стена с глинен пълнеж[24], и откритите траншеи в изкоп А никъде не се засичат. В северния профил на изкоп Б, кв. И—Л обаче, се виждат границите на два изкопа, чиято конфигурация е много близка до тази на траншеите в изкоп А (обр. 6_{IX}, обр. 7_{X}). За съжаление южният профил не е представен, така че не може да се каже дали двете траншеи продължават в тази посока. Техните граници не са отразени и в хоризонталното заснемане — изглежда, това е било невъзможно, тъй като дълбочините им от нивото на съвременния терен са едва 0,50—0,60 м, а вкопаването в стария хумусен пласт — 0,20—0,30 м. Следователно имаме известни основания да предполагаме, че и тук, както на много други места в Плиска, траншеите са следи от дървени огради или укрепления, обособяващи отделни жилищни пространства в рамките на земленото укрепление[25].

Особено внимание заслужава обстоятелството, че насипът в леглата на двата фундамента е най-гъсто наситен с камъни и трошляк в пространството между двата късни зида I и II и каменните постройки в източния край на изкоп Б (обр. 5 — обр. 7). При това положение съвсем не трябва да се изключва възможността тези фундаменти да се тълкуват като легла на дървена стена със стволов градеж[26]. Откриването в изкопа на каменни блокчета с формат 0,45/0,35/0,25 м не може да се приеме за достатъчно сигурен аргумент в подкрепа на твърдението, че стената е била с двулицев блоков градеж и запълване с глина[27], тъй като приблизително същите размери имат квадрите на още редица монументални сгради във Вътрешния град на Плиска[28].

10. Според Св. Плетньова най-ранната каменна постройка в сектора е черквата, изграждането на която тя отнася към втората половина на X в. Останалите каменни зидове също лягат върху двете легла на ранната стена, но датират от един по-късен етап, обхващащ цялото XI столетие, когато са се появили и осемте големи ями в изкоп Б[29]. Във връзка с така предложената относителна периодизация заслужава да се обърне внимание върху някои подробности от представената в работата на Св. Плетньова документация.

От северния профил на кв. В, Г и Д (обр. 5) се вижда, че слоят между зидове I и II е еднакъв с този, запълващ голямата вдлъбнатина (II слой в стратиграфската скала на Св. Плетньова). Той покрива изцяло останките на зид I, докато останките на зид II се издигат малко над него и попадат отчасти в I слой. От това следва, че разрушаването на зид II е станало малко по-късно. В южния профил е важно да се отбележи, че нивото на разрушаване на зидове I и II може да се проследи чак до кв. Ж—З, където е свързано с нивото на разрушаване на черквата (обр. 6).

Зидове IV, V, VII, X и XI (обр. 7) явно оформят единна постройка с верижен план, между двете крила на която е оставен вход. Ориентацията на тези помещения съвпада приблизително с тази на зид I, но поради липса на каквито и да било данни за техниката на градеж, едно категорично заключение за паралелното им съществуване и функционална връзка остава несигурно.

Разположението на откритите в изкоп Б гробове дава известни указания, че останалите зидове от ломени камъни са били изградени по-късно. Според местоположението си спрямо черквата и разстоянията между тях, те могат да се разделят в две групи. Първата включва гробове 7—11 (обр. 6), които най-вероятно са едновременни със съществуването на черквата. Втората група включва гробове 12—26, разположението на които, изглежда, е съобразено с наличието на по-ранните зидове IV, V, VII, X и XI (обр. 7). Групата се отличава още с това, че точно в нея попадат двата гроба с накити, за които има известни основания да се предполага, че изобщо са по-късни от гробовете без инвентар[30]. Важен е отбелязаният от Св. Плетньова факт, че няколко гроба от тази група са разрушени от по-късните зидове и ями.

Въз основа на казаното по отношение на каменните градежи, некропола и ямите могат да се предполагат следните относителни хронологически връзки във възходящ ред: черква, гробове 7—11 — зидове I, IV, V, VII, X и XI — гробове 12—26 — зидове II, III, VI, VIII и IX — ями I—XII.

В заключение на всички наши бележки дотук се извежда следната относителна периодизация на откритите в проучвания сектор съоръжения:

дървена постройка — вкопано помещение със стволов градеж — жилища 1а, 7а, 17, 19 — траншеи (основи на дървени огради) — жилища 1б, 5а, 12, 14, 20, 21 — траншеи (основи на дървени огради) — фундаменти (стара стена на Вътрешния град) — жилища 1, 2, 2а, 5, 7, 8, 13, 18 — жилища 2б, 2в, 6, 9, 15, 20а, 21а, пещи — 4, 6 и 7 — черква, гробове 7—11, зидове I, IV, V, VII, X и XI — гробове 12—26 — зидове II, III, VI, VIII и IX — жилища 3, 4, 6а, 10, 11, 16, 22, пещ 1 — ями I—XII.

Вече стана дума, че абсолютната хронология на жилищата и другите съоръжения в цитираната публикация се определя според датировката на напластяванията, с които те са свързани. Решаващо значение в предложеното хронологическо разчленяване на културния пласт има датировката на II слой, образуването на който се датира от 30-те години на IX до началото на X в. Категорични основания за това Св. Плетньова вижда в обстоятелството, че неговата долна граница съвпада със строителното ниво на южната крепостна стена. Според нея последното е сигурно маркирано от пласта рушевини, проследен в двата профила на изкоп А[31]. На плана обаче се вижда, че въпросният пласт е налице само в един относително малък участък от проучения сектор — кв. 15—20, при това отдалечен на около 70 м от южната крепостна стена (обр. 3, 4).

В 50-метров стратиграфски разрез покрай вътрешното лице на същата стена се откри точно такъв пласт рушевини, дебел 0,10—0,15 м, който обаче лежи на 0,10 м над строителното ниво на стената[32]. Самото строително ниво представляваше едва забележима прослойка от варовикови люспи и бучки розов хоросан, трамбовани върху нивото, от което започва суперструкцията на стената (обр. 9).

Оттук може да се предположи, че е много вероятно описаният в публикацията на Св. Плетньова пласт строителни отпадъци да представлява всъщност насип от рушевините на някоя монументална постройка, какъвто е документиран и покрай източната крепостна стена[33]. Следователно, хронологическите граници на този пласт, стратиграфски свързаният с него II слой и

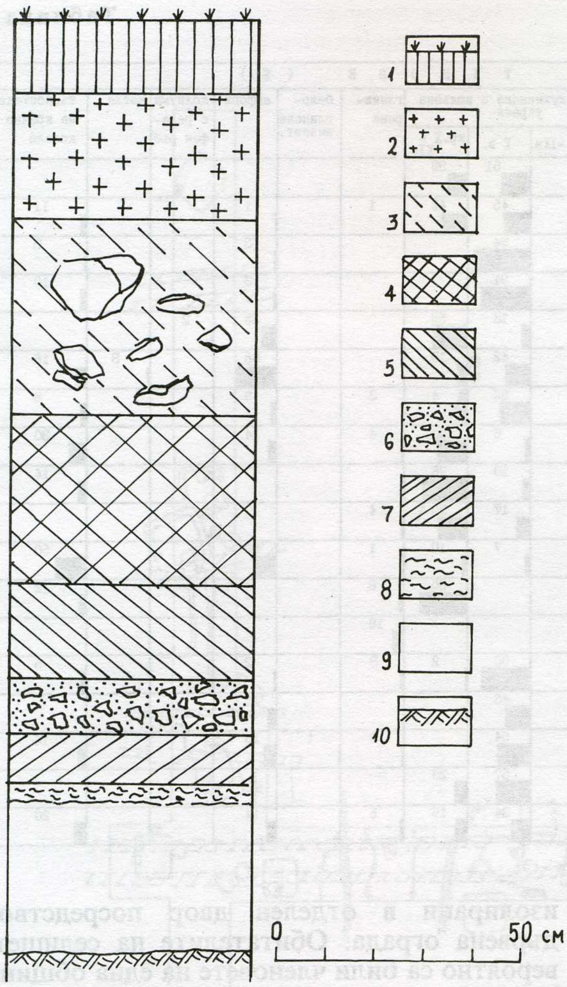

9

● *Обр. 9. Профил на културния пласт покрай вътрешното лице на южната крепостна стена (стратиграфически разрез на автора). Условни обозначения: 1 — съвременен хумус; 2-3 — слоеве с материали от края на X–XI в., 4-5 — слоеве с материали от края на IX–X в.; 6 — пласт рушевини; 7 — слой с материали от първата половина на IX в.; 8 — слой варовикови люспи и бучки хоросан (строително ниво на стената); 9 — Предматерик; 10 — льос. Fig. 9. Profil de la couche portant des traces de culture suivant la face intérieure du mur de fortification sud (coupe stratigrapgique de l'auteur). Désignations conventionnelles: 1 — humus contemporain; 2-3 — couche avec des matériaux de la fin du Xe–XIe s.; 4-5 — couche des matériaux de la fin du IXe–Xe s.;6 — couche de débris; 7 — couches avec des matériaux de la première moitié du IXe s.; 8 — couche de lames de calcaire et mottes de mortier (niveau de construction du mur; 9 — roche; 10 — loess*

съвременните за тях съоръжения в сектора на руската експедиция остават несигурни. Те биха могли да бъдат доказани единствено с характеристика на намерения подемен археологически материал, състоящ се почти изключително от фрагментирани глинени съдове.

По време на разкопките битовата керамика е била събирана изцяло, след което данните за фрагментите са подложени на статистическа обработка по квадрати и дълбочини. В резултат на това Св. Плетньова изгражда т. нар. „керамичен профил“ на Плиска, т.е. типолого-хронологическа скала от битова керамика[34]. Публикуваните данни обаче, не дават конкретна представа за количественото съотношение на основните типове в слоевете. Те отчитат отделни технологични и формални характеристики на фрагментите (цвят, орнамент, профил на устията), без да се съобразяват с тяхната принадлежност към един или друг от основните типове съдове, фигуриращи във всички класификации на старобългарската битова керамика — кухненска с врязана украса, сиволъскава, ангобирана, глазирана и т.н. Керамиката от запълването на жилищата и другите вкопани съоръжения не е отчитана и представена отделно, което не дава възможност тя да бъде сравнена пряко с материала от известните вече няколко комплекса с хронологически затворена стратиграфия в Плиска.

Материалите, добити при разкопките на руската експедиция, са съхранени във фонда на плисковския музей с оригиналната си сигнатура. При направения преглед се оказа, че битовата керамика от повечето жилища и черквата е събирана отделно, което позволи да бъдат точно отчетени количествените съотношения между основните керамични типове, намерени в тях (табл. I)[35]. Статистически отчитаните в таблицата групи са формирани на основата на съчетания от технологични и формални признаци на фрагментите, позволяващи да бъде определен конкретният вид съдове, от които те произхождат. Според това се определя тяхната абсолютна датировка, съответстваща на общоприетата типолого-хронологическа скала на старобългарската битова керамика[36]. При характеристиката на материала (особено на кухненската керамика с врязана украса) са взети предвид някои хронологоопределящи признаци, изведени при наблюдения върху стратиграфски затворени керамични комплекси от трите основни периода в съществуването на Плиска[37].

Анализът на приведените данни показва, най-общо, следното:

Керамика, характерна за VIII — първата половина на IX в. (ангобирана, сиволъскава с наличие на кани, керемиденочервени амфоровидни стомни, гърнета с врязана украса с типични за периода признаци) е намерена в жилища 5, 8, 14, 20, 21 (табл. I).

В жилища 1, 2, 2а, 2б, 5, 13, 16, 18, 20а и 21а намерените фрагменти от съдове носят типичните белези на плисковския керамичен комплекс от края на IX — X в. Тук липсват червеноангобирани съдове и сиволъскави кани, но присъстват глазирани съдове, кру-

Таблица 1

СЪОРЪЖЕНИЕ	Общо фрагменти (бр.)	КЕРАМИЧНИ ТИПОВЕ (%)														
		червено-ангобирана	"жълта"	керемиденочерв. амфоров.	сиво-лъскава			кухненска с врязана украса			глазирана	бело-глинена визант.	амфори	долиуми с релефен ръб	котли	тънкостенна на крачно колело
					кани	гърнета	кюпове	VIII-IXв.	X в.	кр.X - XIв.						
Жилище 1	82						10		51	39						
Жилище 2	492								45	42	1		1			11
Жилище 2а	34								94				3			3
Жилище 2б	87						5		81				3			10
Жилище 3	117						3		13	58			25	2		
Жилище 4	258	1		0,5		5			42	15			68		3	16
Жилище 5	137	3		10	12				52	4	3		9			8
Жилище 6	117					2			6	50	4		14			30
Жилище 6а	42								10	76						14
Жилище 8	24							29	17	50	4					
Жилище 9	120								7	10	1		32			50
Жилище 13	25									80	8					12
Жилище 14	28	32	7	11	32						18					
Жилище 16	254						7		80	2	3		2			5
Жилище 18	28	18			21				46				11			
Жил.20 и20а	96	3			6				54		3	1	18			14
Жил.21 и21а	26	12	4	4					57	23						
Черква	83					8			34	19	5		14			20

шовидни амфори с дълбоко набраздена повърхност и прибрани към плещите дръжки, гърнета без дръжки с типична за периода врязана украса и форма на устията (табл. I).

Керамика, характерна за края на X — първата половина на XI в., преобладава в жилища 3, 4, 6а, 9 и в културния слой на черквата. Особено внимание заслужава наличието на амфори с плоски и извити над устията дръжки, тънкостенни съдове, изработени на крачно колело, котли с вътрешни дръжки-уши, долиуми с хоризонтално изпъкнали пояси по тялото. Показателна е също почти пълната липса на сиволъскава керамика и типичната за периода характеристика на гърнетата с врязана украса[38].

Комплексният анализ на данните за откритите от руската експедиция паметници показва, че предложената от Св. Плетньова обща картина на поселищния живот в този сектор от Вътрешния град на Плиска трябва да претърпи някои корекции, отнасящи се най-вече до датировката на вкопаните жилища. Според нас общата хронология на паметниците добива приблизително следния вид:

През VIII в. тук е било устроено едно от типичните за най-ранния период на столицата поселения, състоящо се от наземни дървени сгради и жилища-полуземлянки (1а, 1б, 5а, 7а, 12, 14, 17, 19, 20, 21), които са изолирани в отделен двор посредством дървена ограда. Обитателите на селището вероятно са били членовете на една община, жилищното пространство на която е било строго определено[39]. През втората половина на същото столетие тук е издигната най-ранната вътрешна защитна линия на Плиска — дървена стена, отделяща постройките на ханската резиденция от останалата територия на стана. Във връзка с това селището е било преместено. Може да се предполага, че секторът остава необитаем известно време след изграждането на южната стена на каменната крепост — най-вероятно докато Плиска все още е столица. Повторното му заселване трябва да се постави малко преди средата на X в., когато най-рано могат да се датират част от полуземлянките на втория жилищен хоризонт (1, 2, 2а, 5, 7, 8, 13, 18). Интензивното обитаване на селището продължава и през втората половина на X в. (жилища 2б, 2в, 6, 9, 15, 20а, 21а, пещи 4, 6 и 7). Вероятно през първите години на византийското владичество (последната четвърт на X в.) източната част на сектора е заета от черквата с прилежащия ѝ некропол и няколко други постройки. Предположението за наличие на голям архитектурен комплекс, в заграденото пространство на който е попаднала черквата, не изглежда пресилено, ако се вземе предвид обстоятелството, че на

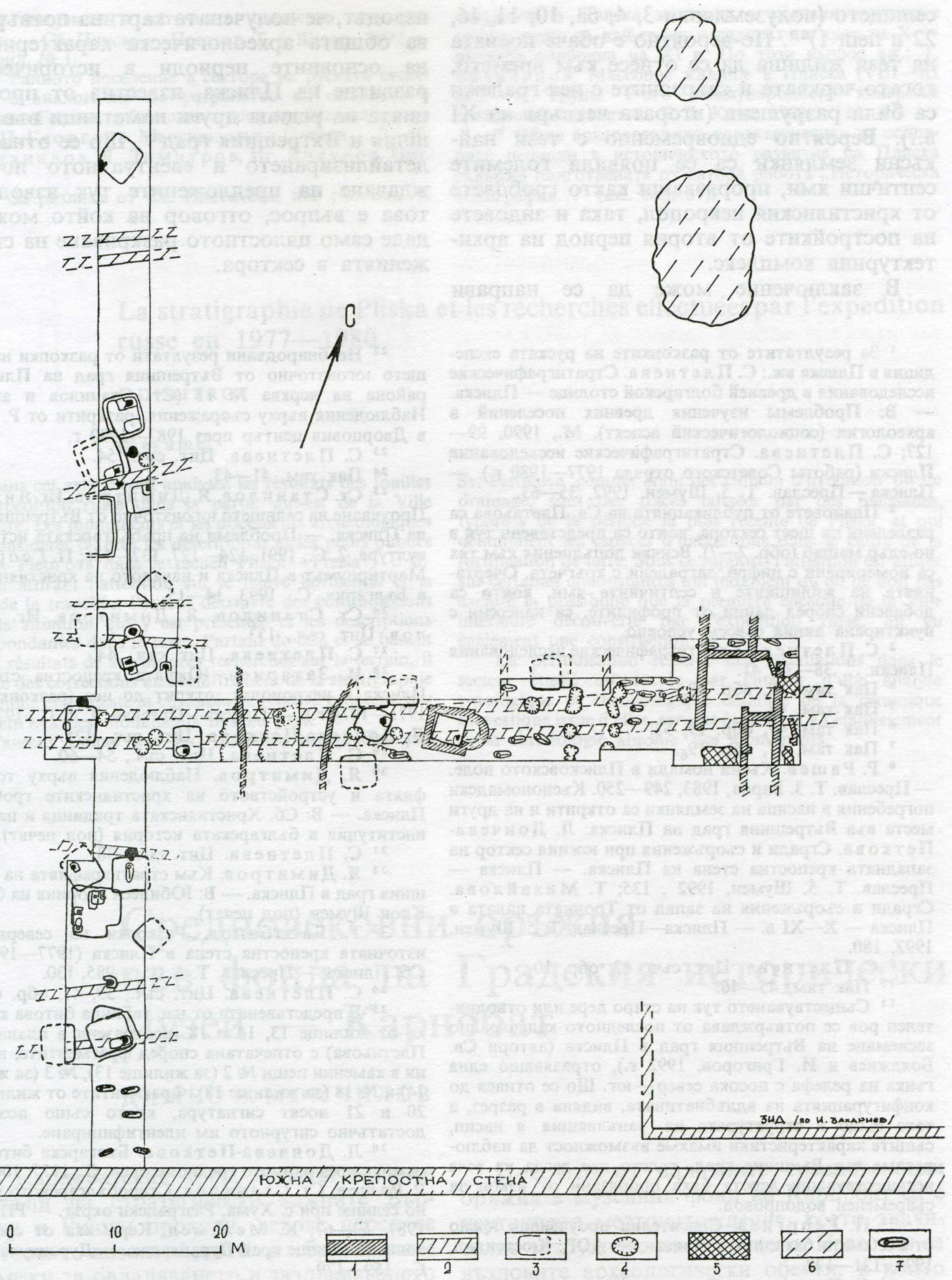

10

● *Обр. 10. Ситуация на паметниците в сектора на руската експедиция. Общ план (по Св. Плетньова, с добавки на автора). Условни обозначения: 1 — зидове; 2 — траншеи; 3 — вкопани жилища; 4 — ями; 5 — каменни настилки; 6 — останки от непроучени постройки; 7 — гробове. Fig. 10. Situation des monuments dans le secteur de l'expédition russe. Plan général (d'après Sv. Pletn'ova, avec des additions de l'auteur). Désignations conventionnelles: 1 — murailles; 2 — tranchées 3 — habitations creusées 4 — fosses; 5 — revêtements de pierres; — restes de construction non étudées; 7 — tombes*

около 30 м северно от изкопа на руската експедиция има останки от две непроучени каменни постройки. Те са ориентирани север — юг и почти съвпадат с осовата линия на сградите, частично разкрити в изкопана руската експедиция (обр. 10). Може да се допусне, че едновременно с този ансамбъл, извън ограждащия го каменен зид (зид I), продължават да битуват вкопани жилища от селището (полуземлянки 3, 4, 6а, 10, 11, 16, 22 и пещ 1)[40]. По-вероятно е обаче появата на тези жилища да се отнесе към времето, когато черквата и свързаните с нея градежи са били разрушени (втората четвърт на XI в.?). Вероятно едновременно с тези най-късни землянки са се появили големите септични ями, прорязващи както гробовете от християнския некропол, така и зидовете на постройките от втория период на архитектурния комплекс.

В заключение може да се направи изводът, че получената картина потвърждава общата археологическа характеристика на основните периоди в историческото развитие на Плиска, известна от проучванията на редица други паметници във Външния и Вътрешния град[41]. Що се отнася до детайлизирането и евентуалното потвърждаване на предложените тук изводи — това е въпрос, отговор на който може да даде само цялостното разкриване на съоръженията в сектора.

---

[1] За резултатите от разкопките на руската експедиция в Плиска вж.: С. Плетнева. Стратиграфические исследования в древней болгарской столице — Плиска. — В: Проблемы изучения древних поселений в археологии (социологический аспект). М., 1990, 99—127; С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977—1980 г.). — Плиска — Преслав. Т. 5. Шумен, 1992, 35—63.

[2] Плановете от публикацията на Св. Плетньова са разделени на шест сектора, които са представени тук в по-едър мащаб (обр. 2—7). Всички допълнения към тях са номерирани с цифри, заградени с кръгчета. Очертанията на жилищните и септичните ями, които са добавени според данни от профилите, са нанесени с пунктирана линия съвсем условно.

[3] С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски..., 38—39, 41.

[4] Пак там, 47, обр. 18.

[5] Пак там, 48.

[6] Пак там, 47, обр. 19; 53.

[7] Пак там, 47, обр. 19_6.

[8] Р. Рашев. Късни номади в Плисковското поле. — Преслав. Т. 3. Варна, 1983, 249—250. Късномадски погребения в насипа на землянки са открити и на други места във Вътрешния град на Плиска: Л. Дончева-Петкова. Сгради и съоръжения при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. — Плиска — Преслав. Т. 5. Шумен, 1992 , 135; Т. Михайлова. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска — X—XI в. — Плиска—Преслав. Т. 5. Шумен, 1992, 180.

[9] С. Плетнева. Цит. съч., 42, обр. 10_2.

[10] Пак там, 45—46.

[11] Съществуването тук на старо дере или отводнителен ров се потвърждава от последното кадастрално заснемане на Вътрешния град в Плиска (автори Св. Бояджиев и И. Григоров, 1992 г.), отразяващо една гънка на релефа с посока север—юг. Що се отнася до конфигурацията на вдлъбнатината, видяна в разрез, а така също и структурата на запълващия я насип, същите характеристики имахме възможност да наблюдаваме във Външния град, където две легла на вече несъществуващи дерета бяха прорязани от изкоп за съвременен водопровод.

[12] П. Георгиев. Спасителни проучвания южно от Голямата базилика в Плиска. — АОР, Кюстендил, 1990, 121—122.

[13] С. Плетнева. Стратиграфические исследования в древней..., 109—110.

[14] С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски..., 52—53.

[15] Пак там, 49, обр. 21.

[16] Пак там, 52, обр. 24.

[17] Пак там, 48.

[18] С. Плетнева. Стратиграфические исследования в древней..., 109.

[19] С. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски..., 49.

[20] Пак там, 54.

[21] Пак там, 46.

[22] Необнародвани резултати от разкопки на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска, в района на черква № 11 (Ст. Станилов и автора); Наблюдения върху съоражения, разкрити от Р. Рашев в Дворцовия център през 1987—1990 г.

[23] С. Плетнева. Цит. съч., 54.

[24] Пак там, 41—43.

[25] Ст. Станилов, Я. Димитров, Иг. Янкулов. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. — Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 124—127, 132—136; П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 14—15.

[26] Ст. Станилов, Я. Димитров, Иг. Янкулов. Цит. съч., 133.

[27] С. Плетнева. Цит. съч., 44.

[28] И. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971—1974 г.). — Плиска—Преслав. Т. 1. С., 1979, 112; Л. Дончева-Петкова. Цит. съч., 125.

[29] С. Плетнева. Цит. съч., 54—60.

[30] Я. Димитров. Наблюдения върху топографията и устройството на християнските гробове в Плиска. — В: Сб. Християнската традиция и царската институция в българската история (под печат).

[31] С. Плетнева. Цит. съч., 38.

[32] Я. Димитров. Към стратиграфията на Вътрешния град в Плиска. — В: Юбилеен сборник на СУБ — Клон Шумен (под печат).

[33] Т. Балабанов. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977—1978). — Сб. Плиска — Преслав. Т. 4. С., —985, 130.

[34] С. Плетнева. Цит. съч., 39, 41, обр. 6—9.

[35] В представената от нас таблица битова керамика от жилище 13, 14 и 18 (неотразени в плана на С. Плетньова) е отпечатана според фрагментите, намерени в каменни пещи № 2 (за жилище 13), № 3 (за жилище 14) и № 18 (за жилище 18). Фрагментите от жилища 16, 20 и 21 носят сигнатура, която също позволява достатъчно сигурното им идентифициране.

[36] Л. Дончева-Петкова. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, 106—108; Р. Рашев, Ст. Станилов. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг. — РП, XVII, 1987, 59—67; К. Меламед. Керамика от средновековното селище край Дуранкулак. — Дуранкулак. Т. 1. С., 159—179.

[37] Необнародвана работа на автора: Историческа топография на Плиска (по археологически данни), подготвена за кандидатска дисертация. Кратки предварителни сведения в: Ст. Станилов, Я. Димитров, Иг. Янкулов. Цит. съч., 127—132; Я. Димитров. Цит. съч.; Нови данни за археологическата карта на Плиска. — В: Приноси към българската археология. 1. С., 1992, 66, обр. 2, 3, 4.

[38] За плисковската керамика от края на X и първата половина на XI в. вж.: Л. Дончева-Петкова. Сгради при..., 139; Глинени съдове от XI в. от Плиска. — Преслав. Т. 4. С., 250—263; Т. Михайлова. Цит. съч., с. 176; Т. Балабанов. Жилища

покрай северната и източната крепостна стена на Плиска. — Сб. Плиска — Преслав. Т. 5. Шумен, 1992, с. 166, прил. № 1.

[39] Ранното поселение в сектора на руската експедиция е аналогично по устройство на селището в района на Голямата базилика и това в района на черква № 11; П. Георгиев. Мартириумът в Плиска..., 9—40; Ст. Станилов, Я. Димитров, Иг. Янкулов. Цит. съч.

[40] За разлика от Св. Плетньова, ние считаме, че откритите в Плиска землянки с вкопани в стените кръгли пещи са най-късни и датират от края на X — първата половина на XI в. По този въпрос вж.: Т. Балабанов. Массовое жилище в Плиска (VIII—XI вв.). — Труды V-ого международного конгресса археологов-славистов. Т. 2. Киев, 1988, с. 11—25.

[41] Обща археологическа характеристика на основните периоди в историческото развитие на Плиска съдържа подготвената от автора работа „Историческа топография..." (вж. бел. 37).

La stratigraphie de Pliska et les recherches effectuées par l'expédition russe en 1977—1980

J. DIMITROV

(Résumé)

Dans cet article sont analysés les résultats des fouilles de l'expédition russe dans la partie sud-est de la Ville intérieure. Les monuments et les documents archéologiques sont considérés d'après les descriptions et les plans publiés par Sv. Pletn'ova dans le recueil Pliska—Preslav, t. 5.

En attirant l'attention sur le relevé horizontal et le profil de la tranchée, l'auteur découvre des contradictions entre la situation qui y est présentée et les descriptions correspondantes dans le texte. Partant de cela et se basant sur les résultats de ses propres recherches sur le terrain, il apporte des corrections au déchiffrement de la stratigraphie horizontale et conteste la chronologie relative proposée par Sv. Pletn'ova des monuments mis au jour.

L'auteur estime que les tranchées interprétées par Sv. Pletn'ova comme étant des canaux d'irrigation ou de drainage, sont des traces laissées par des palissades, typiques de la période la plus récente de Pliska, et qui délimitaient les espaces d'habitations dans le cadre de la fortification de terre. Sous ce rapport, l'attention est attirée sur certaines circonstances qui indiquent qu'on ne doit pas exclure la possibilité que la première enceinte de la Ville intérieure découverte par l'expédition russe, ait eu également une construction de bois.

La périodisation relative des installations dans le secteur étudié est étayée par l'auteur d'une analyse typologique et chronologique détaillée de la céramique domestique issue d'elles, servant également à l'établissement de la chronologie absolue des monuments.

Средновековни оръжия във фонда на Градския исторически музей — Карнобат

ДИМЧО В. МОМЧИЛОВ

В Карнобатския край, заемащ южните подстъпи на стратегически важните Върбишки и Ришки проходи, векове наред се кръстосват византийските и българските стремежи за овладяването и заздравяването на местната укрепителна система. Затова районът е богат на археологически паметници от средновековната епоха.

Много от съхраняваните материали във фонда „Археология" на Градския исторически музей[1] — Карнобат[2] са неизвестни на историческата наука. Ето защо настоящото съобщение[3] цели да популяризира част от тези интересни паметници — средновековните оръжия.

Повечето от наличните средновековни оръжия в музейния фонд на Карнобат са с неуточнено местонахождение, което значително затруднява изследването. Известни са възловите археологически обекти, в които оръжията, включени във фонда на музея — от местността „Градището" на 2 км северно от село Лозарево, Карнобатско, където според утвърденото в науката становище се локализира средновековният град Голое[4], и от „Карнобатския Хисар(лък)" на 7,5 км западно от Карнобат, която крепост се отъждествява със средновековния град Маркели[5]. Няколко от откритите върхове на стрели от Лозаревското „Градище" са отбелязани в публикация на Ат. Игнатиев[6]. Известна част е включена към илюстративен материал в труда „Българското военно изкуство през феодализма“[7]. Имайки предвид голямата част неизвестни до този момент експонати, съпоставени с допълнителен материал, събран при теренни проучвания[8], в настоящото изследване ще бъде обърнато внимание на три вида оръжие от нападателен тип.

I. Върхове на копия — съхраняват се различни видове:

а) четириръби (табло I и обр. 1). Общата им дължина варира между 18,5 и 28,5 см, дължината на перото е 11,5 и 15 см, диаметърът на втулките им — от 1,2 до 4 см. Две (табло $\mathrm{I}_{1,2}$ и обр. $\mathrm{I}_{1,2}$) са всъщност пики, а добре е известно, че пиката е разновидност на копието;

б) листовидни и ромбовидни пера (табло II и обр. II). Общата дължина на върховете е от 17,5 до 37 см, дължината на перата е от 3 до 6,4 см и диаметърът на втулката — от 1,2 до 3 см.

Най-общо досегашните изследвачи на оръжие определят, че аналогични на показаните видове, върхове на копия са използвани в средновековието. Така например Л. Бобчева стига до извода, че копия с листовидни и ромбовидни върхове са употребявани през IX — XIV в.[9], но обръща внимание на пъпковидните образувания по втулките, като съобразно тях ги отнася към X в. с една пъпка (задържаща поздраво); към XI — XII в. с две пъпки[10]. Или според нея през VII — XIV в. копията са, както следва: за VII — IX в. четириръби (открити и в Плиска) и славянски тип с листовидно или ромбовидно перо (още от VI в.)[11], като славянският тип се използва и през IX — X в.; а за XI — XIV в. — тесни остри четириръби копия с две или три пъпки по втулката[12]. Показаните тук копия изцяло се вместват сред аналогичните средновековни копия в класификацията на Е. Манова[13]. По-различна е класификацията, предложена от Я. Николова, на откритите оръжия от Царевец, където копията са разделени на две групи — с листовидна форма с варианти и пирамидално трирьбоострие[14]. В труда „Българското военно изкуство през феодализма“[15] авторите твърде категорично отнасят илюстрираните оръжия от фонда на музея в Карнобат към средновековната епоха.

Конкретни аналози имат две пики. Първата от тях[16] — посочена от Я. Николова[17] от разкопките на Царевец, втората[18] — посочена от В. Димова от проучванията на Червен[19].

II. Върхове на стрели.

Както вече бе отбелязано, част от тях са

Табло I.

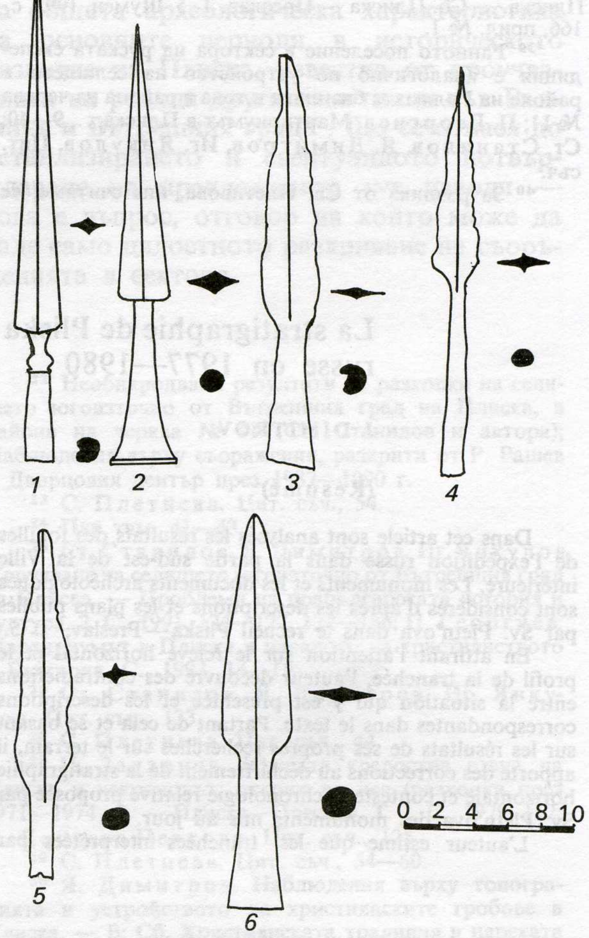

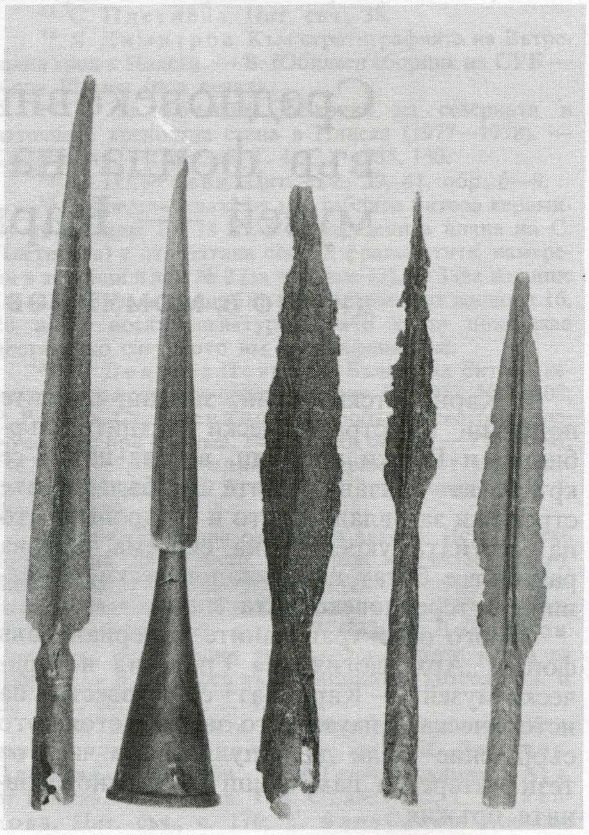

1

Табло II.

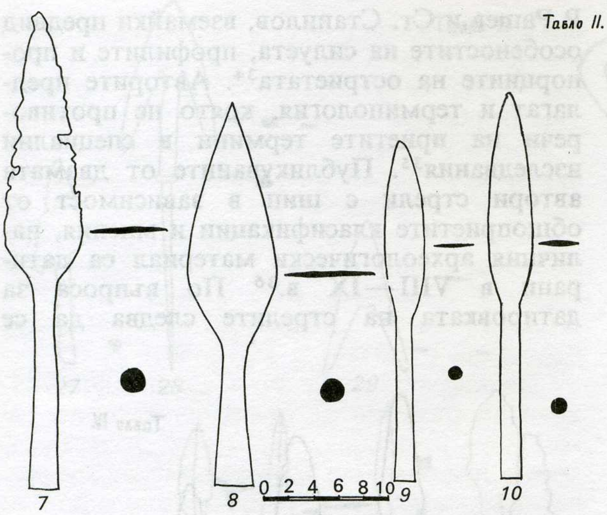

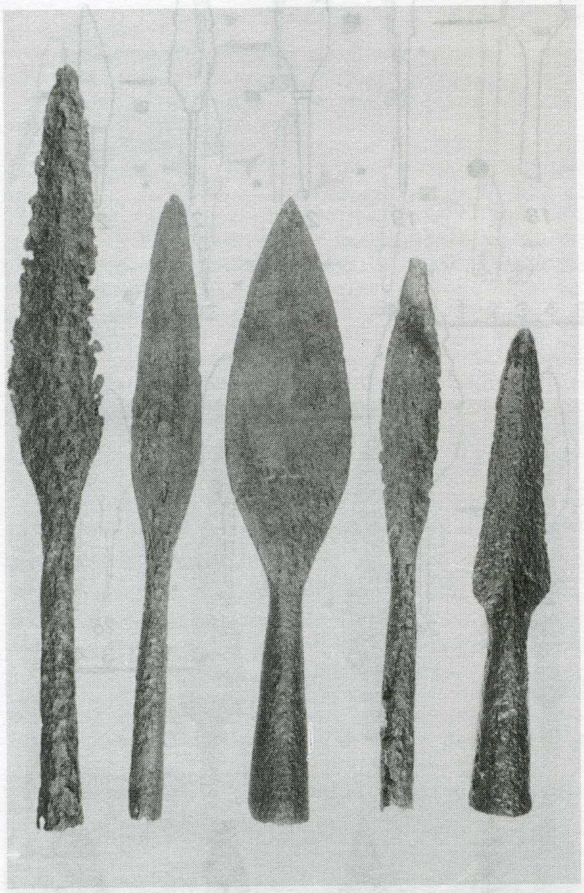

2

● *Табло I. Четириръби върхове на копия. Tableau I. Pointes de lances à quatre arêtes*

● *Обр. 1. Четириръби копия. Fig. 1. Lances à quatre arêtes*

● *Табло II. Листовидни копия. Tableau II. Lances foliacées*

● *Обр. 2. Листовидни копия. Fig. 2. Lances foliacées*

● *Табло III. Ромбовидни стрели. Tableau III. Flèches rhombiques*

● *Обр. 3. Ромбовидни стрели. Fig. 3. Flèches rhombiques*

Табло III.

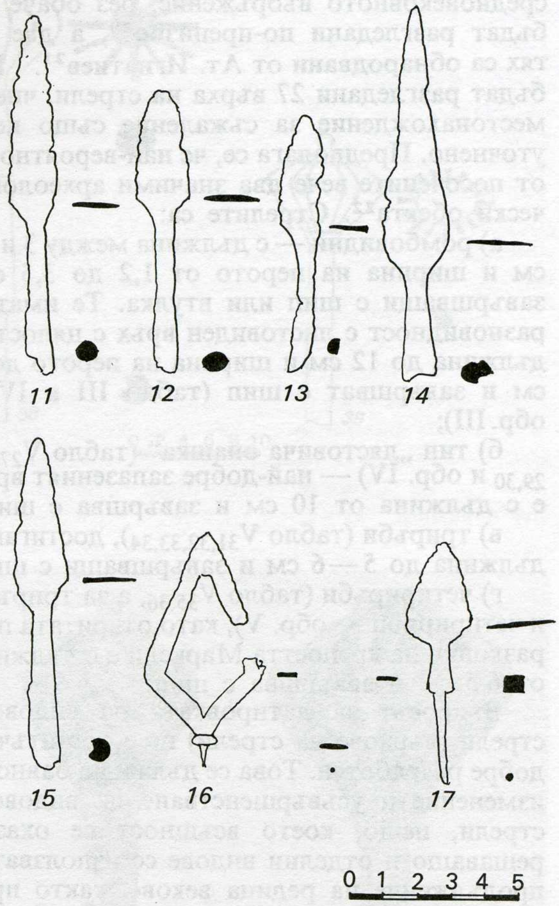

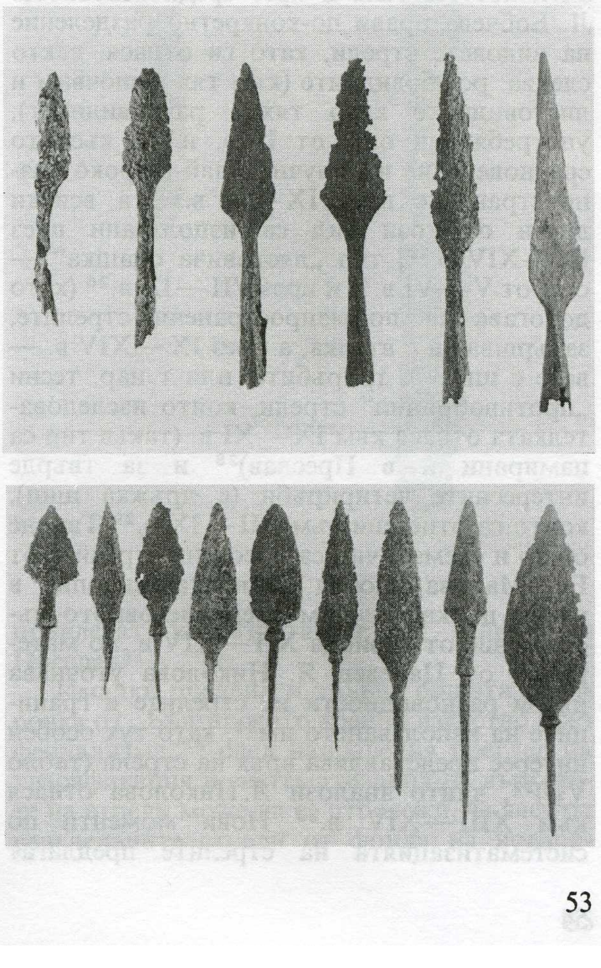

3

включени в илюстративния материал към средновековното въоръжение, без обаче да бъдат разгледани по-прецизно[20], а две от тях са обнародвани от Ат. Игнатиев[21]. Ще бъдат разгледани 27 върха на стрели, чието местонахождение за съжаление също не е уточнено. Предполага се, че най-вероятно са от посочените вече два значими археологически обекта[22]. Стрелите са:

а) ромбовидни — с дължина между 3 и 10 см и ширина на перото от 1,2 до 3,5 см, завършващи с шип или втулка. Те имат и разновидност с листовиден връх с цялостна дължина до 12 см и ширина на перото до 3 см и завършват с шип (табло III и IV и обр. III);

б) тип „лястовича опашка“ (табло $V_{27,28,29,30}$ и обр. IV) — най-добре запазеният връх е с дължина от 10 см и завършва с шип;

в) триръби (табло $V_{31,32,33,34}$), достигащи дължина до 5—6 см и завършващи с шип;

г) четириръби (табло $V_{35,36}$, а за триръби и четириръби — обр. V), като откритата при разкопки на крепостта Маркели е с дължина от 6,5 см и завършва с шип.

Въпросът за датировката на видовете стрели (върхове на стрели) не е достатъчно добре разработен. Това се дължи на бавното изменение и усъвършенстване на видовете стрели, нещо, което всъщност се оказва решаващо и отделни видове се използват в продължение на редица векове, както през античността, така и през средновековието. Л. Бобчева прави по-конкретно разделение на видовете стрели, като ги отнася, както следва: ромбовидните (към тях включвам и листовидните като тяхна разновидност), употребявани още от II в. и до късното средновековие и получили най-широко разпространение през IX—X в.[23], а всички други от този вид са използвани през IX—XIV в.[24]; тип „лястовича опашка“ — още от V—VI в.[25] и през VII—IX в.[26] (като дотогава са по-разпространени стрелите, завършващи с втулка, а през IX—XIV в. — вече с шип[27]); триръбите, или т. нар. тесни „противобронни“ стрели, които изследователката отнася към IX—XI в. (такъв тип са намирани и в Преслав)[28] и за твърде интересните четириръби (с дръжка шип), които са отнесени към VII—IX в.[29] Твърде общо и схематично са посочени стрелите от Ек. Манова според иконната живопис в някои църкви[30]. Към средновековното въоръжение от периода XII—XIV в. по материали от Царевец Я. Николова уточнява някои разновидности на стрелите и границите на използването им[31], като тук особен интерес представлява връх на стрела (табло V_{37})[32], чиито аналози Я. Николова отнася към XIII—XIV в.[33] Нови моменти по систематизацията на стрелите предлагат Р. Рашев и Ст. Станилов, вземайки предвид особеностите на силуета, профилите и пропорциите на остриетата[34]. Авторите предлагат и терминология, която не противоречи на приетите термини в специални изследвания[35]. Публикуваните от двамата автори стрели с шип в зависимост от общоприетите класификации и мнения, наличния археологически материал са датирани в VIII—IX в.[36] По въпроса за датировката на стрелите следва да се

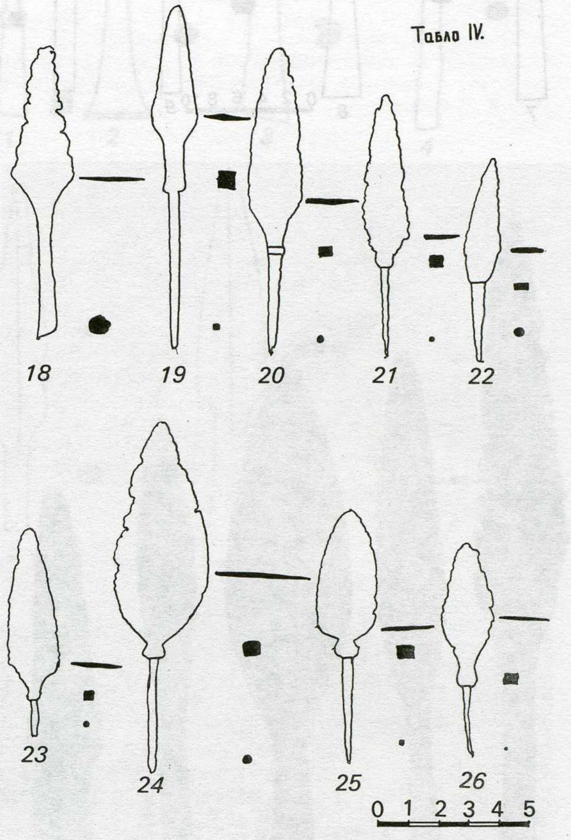

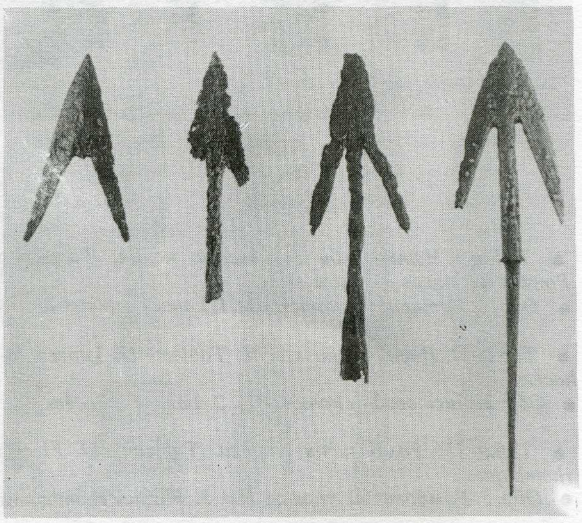
4

Табло V.

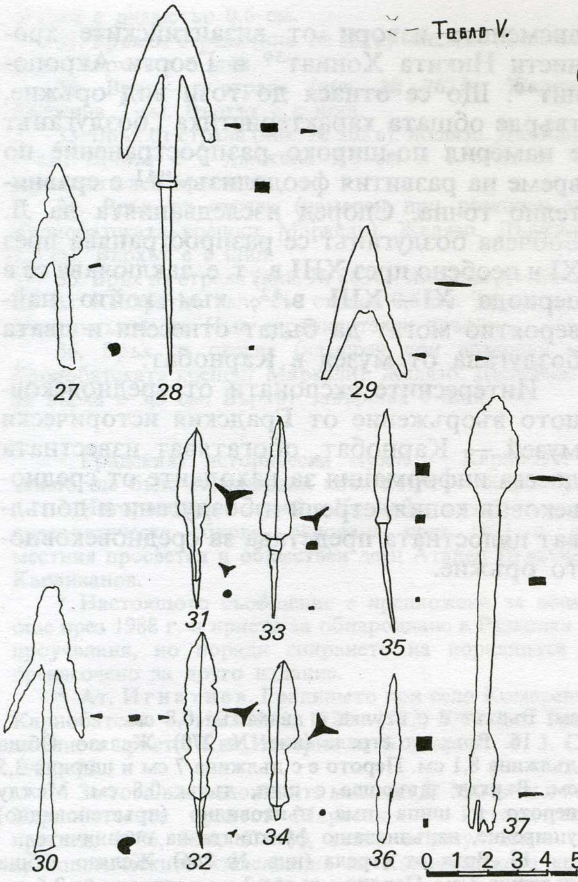

Табло VI.

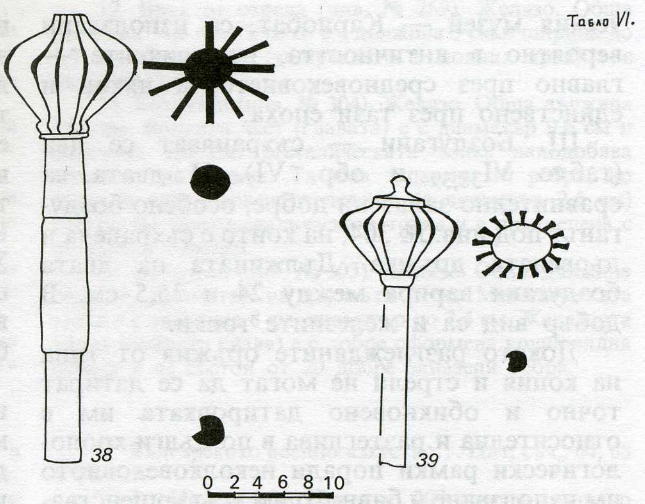

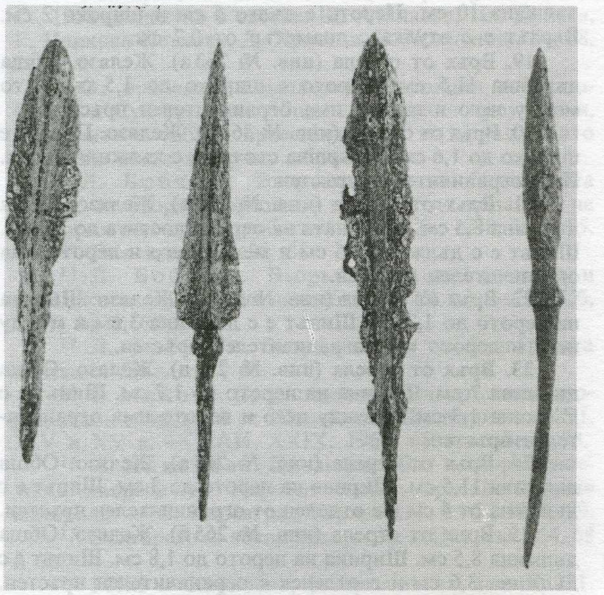
5

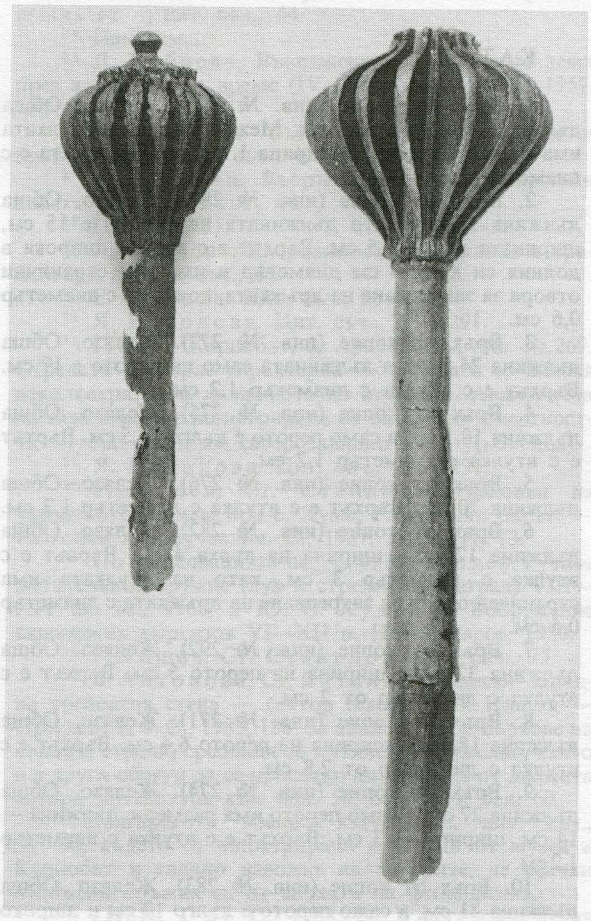
6

- Табло IV. Ромбовидни стрели. Tableau IV. Flèches rhombiques
- Обр. 4. Стрели тип „лястовича опашка". Fig. 4. Flèches de type „queue d'hirondelle"
- Табло V. Стрели тип „лястовича опашка". Tableau V. Flèches de type „queue d'hirondelle"
- Обр. 5. Триръби и четириръби стрели. Fig. 5. Flèches à trois et a quatre arêtes
- Табло VI. Боздугани. Tableau VI. Massues
- Обр. 6. Боздугани. Fig. 6. Massues

привлекат и резултатите от Плиска и Преслав[37].

Имайки предвид и твърде общата датировка от „Българското военно изкуство през феодализма"[38] след направения преглед на класификация и систематизация на върховете на стрели може да се отбележи, че част от разгледаните стрели от фонда на историческия музей — Карнобат, са използвани вероятно в античността, но всичките — главно през средновековието, а някои и единствено през тази епоха.

III. Боздугани — съхраняват се два (табло $\mathrm{VI}_{38,39}$ и обр. VI). И двата са сравнително запазени добре, особено боздуганът под инв. № 304, на който е съхранена и дървената дръжка. Дължината на двата боздугана варира между 24 и 35,5 см. В добър вид са и железните топки.

Докато разглежданите оръжия от типа на копия и стрели не могат да се датират точно и обикновено датировката им е относителна и разтеглива в по-дълги хронологически рамки поради неколковековното им използване и бавното им усъвършенстване, то не съвсем така стои въпросът с боздуганите. За първи път те са споменати в писмените извори от византийските хронисти Никита Хониат[39] и Георги Акрополит[40]. Що се отнася до този вид оръжие, твърде общата характеристика „боздуганът е намерил по-широко разпространение по време на развития феодализъм“[41] е сравнително точна. Според изследванията на Л. Бобчева боздуганът се разпространява през XI и особено през XIII в., т. е. заключава се в периода XI—XIII в.[42], към който най-вероятно могат да бъдат отнесени и двата боздугана от музея в Карнобат.

Интересните експонати от средновековното въоръжение от Градския исторически музей — Карнобат, обогатяват известната досега информация за находките от средновековни копия, стрели и боздугани и допълват цялостната представа за средновековното оръжие.

КАТАЛОГ

1. Връх от копие (инв. № 281). Желязо. Обща дължина на върха 28,5 см. Между перото и втулката има пъпка (пръстен) с ширина 1 см, като втулката е с диаметър 1,2 см.

2. Връх на копие (инв. № 281). Желязо. Обща дължина 25 см, като дължината на перото е 15 см, ширината му — 2,5 см. Върхът е с втулка, широка в долния си край 4 см диаметър и има два странични отвора за закрепване на дръжката, които са с диаметър 0,6 см.

3. Връх от копие (инв. № 277). Желязо. Обща дължина 24,5 см, а дължината само на перото е 17 см. Върхът е с втулка с диаметър 1,2 см.

4. Връх от копие (инв. № 275). Желязо. Обща дължина 18,5 см, а само перото е дълго 11,5 см. Върхът е с втулка с диаметър 1,2 см.

5. Връх от копие (инв. № 276). Желязо. Обща дължина 20 см. Върхът е с втулка с диаметър 1,2 см.

6. Връх от копие (инв. № 282). Желязо. Обща дължина 17,5 см, ширина на върха 4 см. Върхът е с втулка с диаметър 3 см, като на втулката има страничен отвор за закрепване на дръжката с диаметър 0,5 см.

7. Връх от копие (инв. № 292). Желязо. Обща дължина 32 см и ширина на перото 5 см. Върхът е с втулка с диаметър от 2 см.

8. Връх от копие (инв. № 271). Желязо. Обща дължина 18,5 см, ширина на перото 6,4 см. Върхът е с втулка с диаметър от 2,8 см.

9. Връх от копие (инв. № 274). Желязо. Обща дължина 27 см, а само перото има размери: дължина — 14 см, ширина — 3 см. Върхът е с втулка с диаметър 1,2 см.

10. Връх от копие (инв. № 283). Желязо. Обща дължина 31 см, а само перото е дълго 17 см и широко до 3,5 см. Върхът е с втулка с диаметър 1,2 см.

11. Връх от стрела (инв. № 264 а). Желязо. Обща дължина 10,5 см. Перото е дълго 6 см и широко до 1,5 см. Върхът е с втулка с диаметър 0,6 см.

12. Връх от стрела (инв. № 264 б). Желязо. Обща дължина 8,5 см. Перото е с дължина 3,5 см и с ширина до 1,5 см. Върхът е с втулка с диаметър 0,6 см.

13. Връх от стрела (инв. № 264 в). Желязо. Обща дължина 7,8 см, а само перото е дълго 3,7 см.

14. Връх от стрела (инв. № 267). Желязо. Обща дължина 11 см. Перото е дълго 7,5 и широко до 2 см.

15. Връх от стрела (инв. № 267). Желязо. Обща дължина 9,5 см. Перото е дълго 5 см и широко до 1,6 см. Върхът е с втулка с диаметър 0,8 см.

16. Връх от стрела (инв. № 270). Желязо. Обща дължина 8,1 см. Перото е с дължина 7 см и ширина 3,5 см. Върхът завършва с шип, дълъг 0,8 см. Между перото и шипа има пъпковидно (пръстеновидно) уширение, изпълняващо функцията на ограничител.

17. Връх от стрела (инв. № 266). Желязо. Обща дължина 7 см. Перото е дълго 3 см и широко до 2,5 см. Върхът завършва с шип. Има ограничител.

18. Връх от стрела (инв. № 178). Желязо. Обща дължина 10 см. Перото е дълго 5 см и широко 2 см. Върхът е с втулка с диаметър от 0,7 см.

19. Връх от стрела (инв. № 263 а). Желязо. Обща дължина 11,5 см. Перото е широко до 1,5 см, като между него и шипът има ограничителен пръстен.

20. Връх от стрела (инв. № 363 б). Желязо. Перото е широко до 1,6 см. Завършва със шип, с дължина 3,5 см. Има ограничителен пръстен.

21. Връх от стрела (инв. № 263 в). Желязо. Обща дължина 8,5 см. Ширината на перото достига до 1,4 см. Шипът е с дължина 2,5 см и между него и перото има ограничителен пръстен.

22. Връх от стрела (инв. № 263 г). Желязо. Ширина на перото до 1,2 см. Шипът е с дължина 3 см и между него и перото има ограничителен пръстен.

23. Връх от стрела (инв. № 263 д). Желязо. Обща дължина 7 см. Ширина на перото до 1,7 см. Шипът е с дължина 1,3 см и между него и перото има ограничителен пръстен.

24. Връх от стрела (инв. № 265 а). Желязо. Обща дължина 11,5 см. Ширина на перото до 3 см. Шипът е с дължина от 4 см и е отделен от ограничителен пръстен.

25. Връх от стрела (инв. № 265 б). Желязо. Обща дължина 8,5 см. Ширина на перото до 1,8 см. Шипът е с дължина 3,6 см и е отделен с ограничителен пръстен.

26. Връх от стрела (инв. № 265 в). Желязо. Обща дължина 7,5 см. Ширината на перото е до 1,2 см. Шипът е с дължина 3,3 см. Перото и шипа са отделени с ограничител.

27. Връх от стрела (инв. № 264). Желязо. Обща дължина 6,7 см.

28. Връх от стрела (инв. № 267 а). Желязо. Обща дължина 12 см. Дължина на крилете по 5 см. Дължина на шипа 6,5 см.

29. Връх от стрела (инв. № 267 б). Желязо. Дължина на крилете по 5 см.

30. Връх от стрела (инв. № 160). Желязо. Обща дължина 9 см. Дължина на крилете по 5 см. Върхът е с

втулка с диаметър 0,6 см.

31. Врьх от стрела (инв. № 262 а). Желязо. Дължина 6 см. Върхът е с шип.

32. Врьх от стрела (инв. № 262 б). Желязо. Дължина 7 см. Върхът е с шип.

33. Врьх от стрела (инв. № 262 в). Желязо. Дължина 7 см. Шипът е с дължина 2,5 см и е отделен от ограничителен пръстен.

34. Врьх от стрела (намерен при разкопки на Карнобатската крепост Маркели). Желязо. Дължина 5,5 см. Върхът е с шип.

35. Врьх от стрела (инв. № 263 е). Желязо. Дължина 7,5 см. Квадратно тяло със страна 0,5 см. Завършва с шип дълъг 4 см. Има ограничителен пръстен.

36. Врьх от стрела (намерен при разкопки на Карнобатската крепост Маркели). Желязо. Дължината на върха е 5,5 см. Върхът завършва с шип.

37. Врьх от стрела (инв. № 269). Желязо. Обща дължина 14,5 см. Перото е с дължина 3 см и ширина до 1,7 см. Опашката (уширението в долния край) е с дължина 2,6 см.

38. Боздуган (инв. № 304). Желязо. Обща дължина 35,6 см. Бойната част (главата) е с диаметър 9,6 см и височина 9,5 см. Металическата топка наподобява ябълковидна форма. Тя има запазени 10 ребра, но липсват две. Дървената дръжка (с диаметър 2,6 см) преминава през металическата топка и е прикрепена с четвъртит гвоздей.

39. Боздуган (инв. № 303). Желязо. Обща дължина 23,5 см. Диаметър на втулката 2 см. Металическата глава е с височина 8 см, диаметър до 7,4 см. Желязната топка (бойната глава) е с добре оформена крушовидна форма и се състои от 20 добре запазени ребра.

---

[1] Градският исторически музей — Карнобат, в текста ще бъде съкращаван като ГИМ — Карнобат.

[2] Историческият музей в Карнобат възниква като археологическа сбирка, основана през 1921 г. от местния просветен и обществен деец Атанас Игнатиев Караиванов.

[3] Настоящото съобщение е предложено за печат още през 1988 г. и прието за обнародване в Разкопки и проучвания, но поради спирането на поредицата е пренасочено за друго издание.

[4] Ат. Игнатиев. Градището при село Комарево, Карнобатско. — ИБАИ, 1, 1921—1922, 206—215. Това мнение е прието и в „История на България“. Т. 3. С., 1982, 73.

[5] За това вж. изложените мнения: Д. Момчилов. Карнобатската крепост Маркели. — Исторически преглед, 1986, №4, 57—65, както и резултатите от археологическите изследвания на Карнобатската крепост, обнародвани в АОР от 1986 г. насам.

[6] Ат. Игнатиев. Цит. съч., 210.

[7] Българското военно изкуство през феодализма. С., 1958 (колектив в състав: Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Б. Чолпанов), 64, 68, 71.

[8] От проведени комплесни експедиции в Карнобатска и Сунгурларска общини с теренни проучвания, при които е събран археологически материал, който също ще влезе в научно обръщение.

[9] Л. Бобчева. Въоръжението на българската войска от втората половина на IX в. до падането на България под турско робство. — ВИСб., 1958, № 2, 55.

[10] Пак там, 55—56, 58.

[11] Л. Бобчева. Въоръжението на славяни и прабългари (от VII до началото на IX в.). — ВИСб, 1957, № 3, 65.

[12] Л. Бобчева. Въоръжението на българската войска... Цит. съч., 58.

[13] Е. Манова. Средновековното въоръжение според някои стенописи от Югозападна България от XIII, XIV и XV в. — ИАИ, XXIX, 1966, 68 и особено 73.

[14] Я. Николова. Домашният бит и въоръжението в двореца на Царевец според археологическия материал. — В: Царевград Търнвов. Т. 2. С., 1974, 79.

[15] Българското военно изкуство... Цит. съч., 64, 68 и 71.

[16] ГИМ — Карнобат, ф. Археология, инв. № 281.

[17] Я. Николова. Цит. съч., 281, обр. 95 б.

[18] ГИМ — Карнобат, ф. Археология, инв. № 281.

[19] В. Нешева. Металообработване, ювелирство, предачество, шивачество, тъкачество и обущарство. Обработка на кост, дървообработване. Селско стопанство и риболов. — В: Средновековният Червен. Т. 1. С., 1985, 184, обр. 33.

[20] Българското военно изкуство... Цит. съч., 64, 68 и 71.

[21] Ат. Игнатиев. Цит. съч., 209, като за тях също не е правен опит за датировка.

[22] Отнася се за средновековните Голое и Маркели. За тях вж. бел. 4 и бел. 5.

[23] Л. Бобчева. Въоръжението на българската войска от..., цит. съч., 44.

[24] Пак там.

[25] Л. Бобчева. Въоръжението на нашите земи през къснoримско време (IV—VI в.). — ВИСб., 1957, №2, 48—49.

[26] Л. Бобчева. Въоръжението на славяни и прабългари..., цит. съч., 49.

[27] Л. Бобчева. Въоръжението на българската войска от..., цит. съч., 44.

[28] Пак там, 51.

[29] Л. Бобчева. Въоръжението на славяни и прабългари..., цит. съч., 56.

[30] Е. Манова. Цит. съч., 80—82.

[31] Я. Николова. Цит. съч., 279—291.

[32] ГИМ — Карнобат, ф. Археология, инв. № 269. Стрелата е твърде характерна — острието се нанася неколкократно в дължината на втулката. Аналогична на тази стрела е регистрирана от селището в местността Бутово (на 4 км северозападно от с. Дъбовица).

[33] Я. Николова. Цит. съч., 297—291.

[34] Р. Рашев, Ст. Станилов. Разкопки на укрепеното селище при с. Хума, Разградски окръг. — Разкопки и проучвания. С., 1987, кн. XVII, 73.

[35] По изследванията на: А. Ф. Медведев. Ручное метательное оружие (лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. М., 1966, и Ю. С. Худяков. Вооружение енисейских кыргизов VI—XII в. Новосибирск, 1980.

[36] Р. Рашев, Ст. Станилов. Цит. съч., 75.

[37] В. Антонова, Ст. Витлянов. Плиска. Западна крепостна стена — сектор север. — В: Плиска — Преслав. Т. 4. С., 1985, 188. За аналогичните върхове на копия и стрели, срещащи се в Плиска и Преслав, както и в други обекти да се проследи цитираната от двамата автори литература към бел. 58, бел. 59 и бел. 60.

[38] Българското военно изкуство..., цит. съч., 64—66, където са илюстрирани и стрели от музея в Карнобат и главно изводът на авторите, че всички изложени оръжия са от епохата на феодализма.

[39] ГИБИ. Т. 11. С., 1983, 21. В посочения текст Никита Хониат пише за железни боздугани.

[40] ГИБИ. Т. 8. С., 1971, 190, където Г. Акрополит отбелязва боздуганосци.

[41] Българското военно изкуство..., цит. съч., 68.

[42] Л. Бобчева. Въоръжението на българската войска..., цит. съч., 66.

Armes médiévales dans le fonds du Musée municipal d'archéologie — Karnobat

D. V. MOMČILOV

(Résumé)

La présente communication se propose de populariser une partie du riche héritage culturel et historique de la région de Karnobat et de mettre en circulation scientifique des documents conservés dans le fonds du Musée municipal d'histoire — Karnobat. On attire l'attention sur trois sortes d'armes offensives, notamment: lances, flèches et massues. Sont mises en circulation 10 lances, 27 flèches et 2 massues. Sur la base des recherches consacrées aux questions des armes sur les territoires bulgares publiées jusqu'à présent, l'auteur définit les armes considérées comme médiévales. Sensiblement plus relatives sont les datations des lances et des flèches en raison du temps beaucoup plus long pendant lequel elles ont été utilisées; par contre, la périodisation des massues utilisées aux XIe—XIIIe siècles est relativement précise. L'emplacement non précisé des armes est un obstacle rendant difficile leur datation.

En annexe sont publiées des illustrations et un catalogue des armes.

Les armes médiévales indiquées confirment une fois de plus le rôle et l'importance des territoires situés au sud des défilés de Riš et de Vărbica dans l'histoire médiévale bulgare.

Средновековна църква № 1 в Дръстър (Силистра)

ГЕОРГИ АТАНАСОВ

Учудващо бе, че в средновековния Дръстър, един от най-значителните християнски центрове в България и на Балканите от IV—V до XIV—XV в., доскоро липсваха проучени църкви. А нямаше съмнения, че такива е имало, защото още след покръстването в града е имало епископ[1], от 927 до 971 г. тук е устроена първата българска патриаршия[2], от 971 до около 1070 г. резидират епископи, а след това и до края на XIV в. с малко прекъсване, и митрополити[3]. Най-сетне има и изрични лапидарни и писмени източници за строителството на храмове през XI и XV в.[4]

Благодарение на археологическите разкопки през последните години тази празнина в религиозния живот и християнската култура на Дръстър през средновековието започва да се запълва. При строителен изкоп през 1988 г. се попадна върху основите на голяма раннохристиянска базилика от V—VII в.[5] През 1993 г. започна проучването на друг внушителен храм, който според предварителните наблюдения е построен към VI в., но със сигурност преустроен и използван през X—XIв.[6] Явно картината на църковното строителство през средновековието тепърва ще се обогатява и изяснява. В потвърждение на това са наскоро уточнените факти за още една проучена църква, която е тема на настоящата статия. Хронологически всъщност това е първият разкопан средновековен храм в Силистра, чиято документация се смяташе за безвъзвратно изгубена. При проверка в спомагателния фонд на отдел Археология през 1986 г. попаднах на саморъчно изработена скица върху мелиметрова хартия от дългогодишната музейна уредничка в Силистренския музей Цв. Друмева-Хаджидимитрова (обр. 2). Върху нея е изчертан планът на малка еднокорабна църква, разположена в подготвения през 1959 г. изкоп за средношколско общежитие (бившето „Калинин“). Въз основа на тези данни и спомени на Цв. Хаджидимитрова тази църква бе спомената в някои обобщаващи статии като еднокорабен едноапсиден храм без притвор от X в.[7] Като такъв е представен и в средновековната експозиция на Силистренския музей. През 1989 г. обаче Цв. Хаджидимитрова откри в личния си архив и ми предостави пълно техническо заснемане на църквата, направено от нея и тогавашния градски архитект след окончателното приключване на разкопките (обр. 3, 4). Наличието на подробен план с разрези и детайли, както и на работно археологическо заснимане, вече дава по-

1

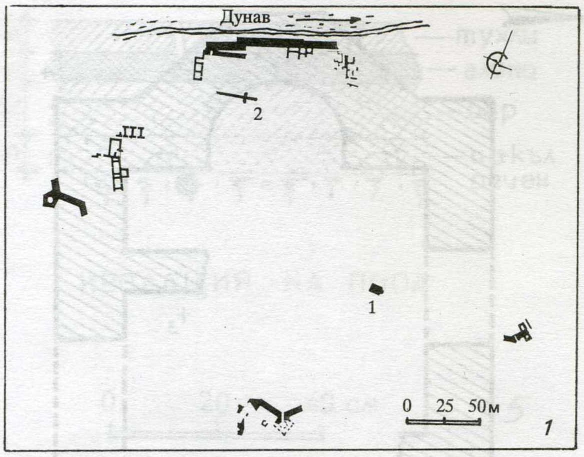

2

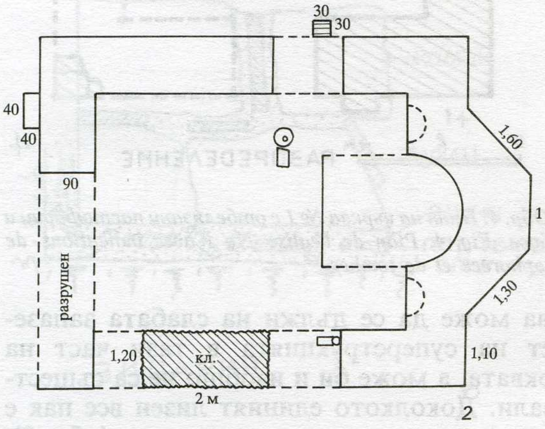

3

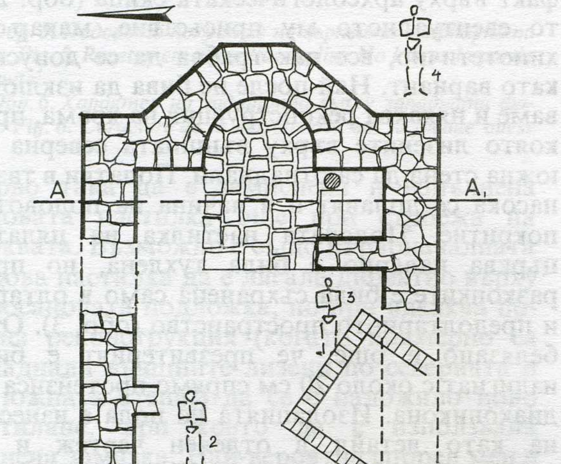

● *Обр. 1. План на средновековния Дръстър (по Ст. Ангелова) с разположение на църква № 1 (по Г. Атанасов) и № 2 (по Ст. Ангелова и Г. Атанасов). Fig. 1. Plan du Drastar medieval (d'apres St. Angelova) avec l'emplacement de l'eglise No 1 (d'apres G. Atanasov) et No 2 (d'apres St. Angelova et G. Atanasova)*

● *Обр. 2. План на църква № 1 скициран приблизително от Цв. Хаджидимитрова по време на разкопките през 1959 г. Fig. 2. Plan de l'eglise No 1 esquisse approximativement par Cv. Hadzidimitrova pendant les fouilles en 1959*

● *Обр. 3. Архитектурен план на църква № 1 в Дръстър направен след разкопките. Fig. 3. Plan architectural de l'eglise No 1 a Drastar fait apres les Fouilles*

пълна представа за обекта. Надеждата, че ще попаднем на дневници, инвентарни книги и прочие документация през последните пет години излязоха напразни. Затова и реших, че повече не може да се чака и българската археологическа наука е в правото си да получи наличните факти за първия открит средновековен храм в големия религиозен център Дръстър. Още в началото искам да обърна внимание, че тези данни са непълни и недостатъчни за пълна реконструкция и това неминуемо ще доведе до някои умозрителни разсъждения.

Подробната ситуация, изведена като отделен чертеж от архива на Цв. Хаджидимитрова, позволява точното определяне местоположението на църквата в границите на средновековния град (обр. 1). Югоизточният ъгъл на храма е на 5 м източно и на 17 м северно от северозападния ъгъл на тогавашната (през 1959 г.) градска прокуратура, чиято сграда е съхранена напълно и днес като паметник на културата по ул. „Г. Чолаков“. При това положение църквата попада в североизточната част на укрепената територия на Дръстър, приблизително на 55 м северно от предполагаемото трасе на южната крепостна стена (обр. 1). Ориентирана е почти идеално по посоките на света. Спада към кръстокуполните църкви със стегнат кръст и една апсида. Този план не се чете безпроблемно, но основанията, поради които го предлагаме ще приведем по-долу. Апсидата е тристенна, леко асиметрична отвън и полукръгла отвътре. Върху археологическото и архитектурното заснимане с пунктир са отбелязани две полукръгли ниши от двете страни на презвитерия, което предполага, че е имало оформени във височина малка протейзисна и диакониконна ниша. Те обаче не се виждат на разрез А, А$_1$ и в детайлния архитектурен план (обр. 3). А съхранената височина на зида в тази част на храма е около 0,65 м. Явно са били доловени на горното запазено ниво на зида или изобщо са липсвали. Отбелязването им в археологическия и детайлния архитектурен план обаче е налице, което ме кара да приема като по-вероятно съществуването им. И все пак не мога да бъда напълно категоричен в тази насока. Проблемите с архитектурата на храма обаче само започват с пастофориите. Много по-съществени са те относно наличието или отсъствието на подкуполни пиластри. А такива на археологическата скица отсъстват напълно (обр. 2). Върху архитектурното заснимане, което смятам за по-прецизно, те са представени и в двата му варианта (обр. 3, 4). Почти изцяло ще да е бил запазен само югоизточният пиластър с дължина 1,00 м и ширина 0,50 м, конструктивно свързан с южния зид. Логиката изисква аналогичен пиластър да има и при срещуположния зид, но такъв не е отбелязан. И причината за този пропуск е само една — и според трите чертежа в тази част северната стена, респ. пиластъра са унищожени, а камъните навярно извадени до основа. Допускам, че и той е бил дълъг около 1,00 м и дебел 0,50 м. Аналогичен проблем има при реконструкцията на западните пиластри. Изчертан е само този при северната стена, като връзката отново е конструктивна. Широк е 0,40 м и запазен на дължина 0,35 м. И в двата случая архитектът категорично е загатнал, че тук зидът е разрушен. Определено пиластърът е продължавал в южна посока, като най-вероятно е имал дължина около 1,00 м. Много по-сериозни са били разрушенията в югозападния ъгъл на храма, при които бил отнесен изцяло и югозападният пиластър. Причината за това е в едно дълбоко вкопано правоъгълно съоръжение, отбелязано във всички чертежи като клозет, вероятно от османската епоха.

На пръв поглед фасадата на храма е била гладка, неразчленена и само един лизен 40/25 см вляво от входа нарушава тази монотонност. Несъмнено аналогичен е имало и вдясно от входа, но както е показано на чертежите, той е внесен заедно със зида при вкопаването на късния клозет. Според архитектурните заснимания северната и южната стена не са били разчленени от конструктивни и пластични детайли. Върху работния чертеж на Цв. Хаджидимитрова обаче е загатнат лизен (като че ли в субструкция) на външната северна стена с размери 30/30 см (обр. 2). При това положение той попада приблизително точно срещу вътрешния североизточен пиластър, носещ купола. Ако действително е така, то логиката изисква такива външни лизени и паралелно противоположно на останалите вътрешни носещи пиластри (обр. 7). Разрушенията обаче са твърде сериозни и навярно са ги отнесли. И все пак следи от тях би трябвало да има в съхранената източна половина на южния и западната половина на северния зид. Върху архитектурното заснимане (обр. 3, 4) обаче податки за такива съвършено отсъстват.

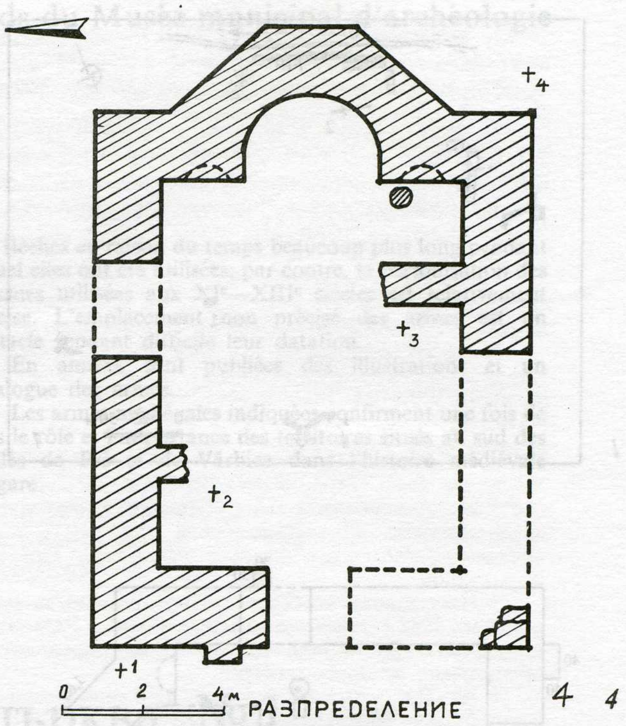

● *Обр. 4. План на църква № 1 с отбелязани пастофории и гробове. Fig. 4. Plan de l'eglise No 1 avec indications de pastophorees et de tombes*

Това може да се дължи на слабата запазеност на суперструкцията в тази част на църквата, а може би и изобщо не са съществували. Доколкото единият лизен все пак е факт върху археологическата скица (обр. 2), то евентуалното му присъствие, макар и хипотетично, все пак трябва да се допусне като вариант. Най-после не бива да изключваме и някаква реконструкция на храма, при която лизените върху външната северна и южна стена да са отпаднали. Податки в тази насока се долавят и в начина на подовото покритие. Подовата настилка на цялата църква навярно е била тухлена, но при разкопките е била съхранена само в олтара и предолтарното пространство (обр. 3). Отбелязано е още, че презвитерият е бил издигнат с около 20 см спрямо протейзиса и диаконикона. Изолацията на пода е изнесена като детайл в отделен чертеж и е представена, както следва: Най-отдолу 8 см слой от речен чакъл. Следват 10 см слой от варов (хоросанов?) разтвор и слой от 5 см глина, за който са залепени тухли с дебелина 5 см и средни размери 25/35 см (обр. 53). На пръв поглед подобна структура е странна, защото много по-естествено е тухлите да бъдат положени върху много по-добре споявящия варов разтвор, отколкото върху несигурната глинена замазка. Последната направо обезсмисля полагането на дебел хоросанов слой. При това положение се налага да допуснем следните варианти.

5

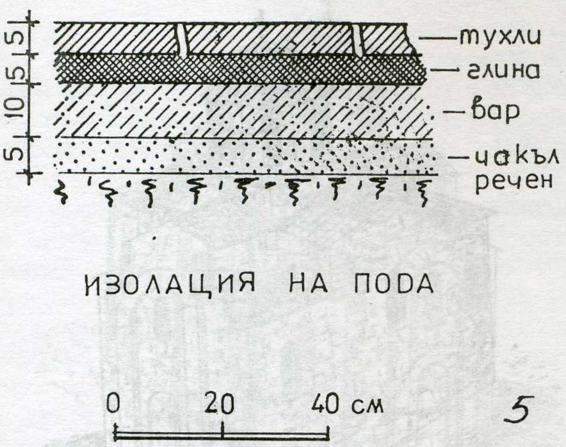

6

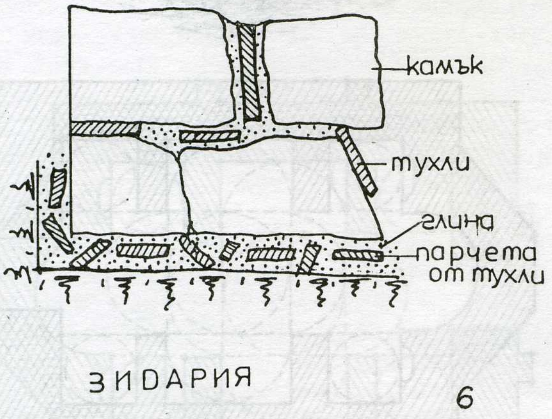

● *Обр. 5. Подовото покритие на църквата в олтарната част. Fig. 5. Revetement du sol de leglise No 1 dans la partie de l'autel*

● *Обр. 6. Характер на зидарията върху западната фасада. Fig. 6. Caractere de la maconnerie sur la facade ouest*

Първо така да е замислена и изпълнена подовата настилка още при строежа на църквата. Възможно е също първоначалната подова настилка да е лягала директно върху хоросановата подложка, но при някаква по-късна реконструкция (когато примерно са отпаднали външните лизени по северната и по южната стена?) да се е наложило ново настилане, при което да е използвана глинена замазка. Най-вероятна според мен е третата възможност. Посоченият 10-сантиметров слой всъщност да не е хоросанова подложка, а резултат от деструкции на стари градежи. В Дръстър сме имали неколкократно възможността да се убедим, че след затрупване, подложени на натиск, влага и дъждовни води, подобни деструкции се сбиват, уплътняват и действително създават алюзията за хоросанов слой. В зоната на църква № 1 отлагането на подобен варообразен хоризонт от деструкции на каменни градежи е напълно възможно, защото в границите на укрепената територия на Дръстър има активно строителство от IV—VI до XIV в.

При така представените и корелирани данни от трите чертежа следва да направим опит за реконструкция на плана, интериора, екстериора, респ. на фасадите и перспективния изглед на църквата. Тя е била сравнително малка с дължина 6,50 м и ширина 5,30 м. Апсидата отвътре е била полукръгла с диаметър 1,70 м, а отвън тристенна с дължина на страните 1,60, 1,00 и 1,40 м. Дебелината на северната и южната стена на храма е 0,75—0,80 м, на западната 0,90 м, на източната 0,85 м, а при апсидата 0,70 — 0,80 м. Градежът е много стабилен от обработени варовикови блокове (средно 1,50/1,00 м) с подправени лица на варов разтвор (цветът не е указан). За здравината и старателното изпълнение на зидарията съдим още от тухлите, използвани за хоризонтално и вертикално подравняване на редовете (обр. 6). Основите са плитко вкопани на около 0,35 м под подовото ниво и имат аналогичен градеж със суперструкцията. Под фундамента е посочено заравняване и уплътнена трамбована глина с фрагменти от тухли.

Най-сериозният проблем, който поставя пред нас наличната документация, е архитектурният тип, към който можем да отнесем църквата. Наличието на пиластри в интериора категорично отхвърля първоначалната идея, че това е най-обикновен еднокорабен параклис без притвор. Всъщност, ако е такъв, то дебелите зидове, много старателният градеж и доброто фундиране са направо излишен лукс. И този монолитен градеж действително не е случаен, защото е предназначен да носи купол чрез двете двойки вътрешни пиластри. Познати са ни обаче цяла серия еднокорабни църкви от XIV — XVI в. с подобни пиластри в България[8] и Гърция[9], но те никога не са носили куполен барабан. Това е така, защото пиластрите в интериора им са твърде къси и не могат да очертаят квадратно подкуполно пространство. При силистренската църква разликата в това отношение е очевидна. Четирите пиластъра са монолитни, конструктивно свързани със зидовете, дълги около 1,00 м и затварят идеален подкуполен квадрат със страна 1,70 м (обр. 7, 8). Така не само подкуполният барабан, но и сводовете, които оформят раменете на стегнатия кръст, са имали радиус около 0,80 м. При това положение външните междурамия, в които попадат и пастофориите, ще да са били оформени като слепи псевдокуполи, защото тези пространства представляват 4 квадрата със страна 1,00 м. Така представените размери загатват, че тази малка църква е била не само старателно изградена, но и добре пропорционирана с купол и план с формата на стегнат кръст (обр. 7, 8).

Църквите от този тип са непознати в ранносредновековната българска архитектура от IX до края на XI и началото на XII в.[10] През тази епоха те отсъстват в храмовото строителство както на Византия, така и в страните на византийския културен кръг — Южна Русия, Сърбия, Грузия, Южна Италия и др. Не са регистрирани и църкви с две двойки малки пиластри в интериора, чието разпространение получава широк размах през XIV — XVII в.

У нас най-ранните църкви от типа стегнат кръст са № 5 в Перник[11], Св. Богородица Петричка в Асенова крепост[12], Св. Димитър в Търново[13] и навярно Св. Апостоли в Бачково[14], датирани най-общо в границите на XII в. През XIII — XIV в. този план придобива широка популярност в цяла България, свидетелство за което са църква № 4 на Трапезица[15], № 2 в Червен[16], архангели Михаил и Гавраил в Несебър[17], Св. София до Сливен[18], Св. Георги във Варна[19], „Спасовица“ до Кюстендил и др.[20] Така доскоро с изключение на Добруджа, бяха засвидетелствани във всички части на България. Мнозинството от тях, подобно на Дръстърската (Спасовица, Св. Архангели, Св. Богородица и № 4 на Трапезица) са само с една тристенна апсида, а останалите са или с петстенна апсида или триапсидни с тристенни апсиди. Някои други (Св. Димитър, Спасовица, Св. Архангели, № 4 на Трапезица) са и с двойка фланкиращи входа външни лизени. Не съм сигурен дали дръстърската църква № 1 е имала раздвижващи лизени по северната и южната фасада, но с малки изключения (Св. София до Сливен, Св. Богородица Петричка, Успение в Трескавец) такива са регистрирани при останалите храмове. Мнозинството от тях обаче са силно издължени със самостоятелно оформено предапсидно пространство, източните им подкуполни подпори-пиластри не се сливат със стените на протейзиса и диаконикона, докато църквицата в Дръстър е скъсена без самостоятелно оформени пастофории. В това отношение тя стои по-близо до църквата на Трапезица и Спасовица до Кюстендил и Св. София до Сливен. Специално в църквата до Сливен, а донякъде и със Св. Арахангели в Бачково, дръстърската си схожда по подчертано скъсените пропорции, отсъствието на притвор и маркирането на протейзиса и диаконикона само с полуцилиндрични ниши. По всички гореизброени показатели най-близкият аналог на църква № 1 в Дръстър обаче е църква № 5 в Перник. Те си приличат и по още един признак — фасадно оформление с псевдоклетъчен градеж. За характера му в дръстърската църква съдя от представения детайл към архитектурното заснимане (обр. 6). Смятам, че представените между редовете каменни блокове тухли може и да са имали конструктивна (подравняваща) функция, но съвсем не бива да се изключва и съзнателното търсене на естетическо въздействие. При строеж с дялани квадри те даже биха могли да се елиминират от зидарите. Тъкмо обратното. Върху рисунката на фрагмент от фасадата (обр. 6) се долавя стремежът на строителите да обрамчат видимо отвън всеки квадър с цели и половинки тухли. Подобно на църквата в Перник е очевидно, че не са владеели добре тази архитектурна строителна техника. Знае се обаче, че църквата в Перник се датира най-общо в първата половина на XII в.[21], а според проучвателите на църковната архитектура началото

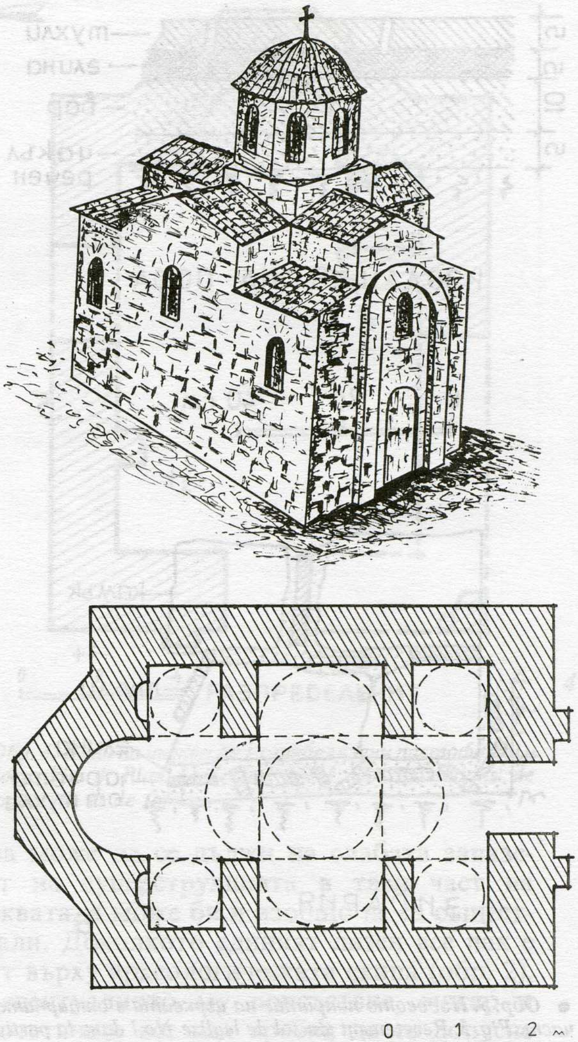

● *Обр. 7. Пълна реконструкция на плана и фасадна перспектива по Г. Атанасов (първи вариант). Fig. 7. Reconstruction complete du plan et perspective de la facade d'apres G. Atanasov (premiere variante)*

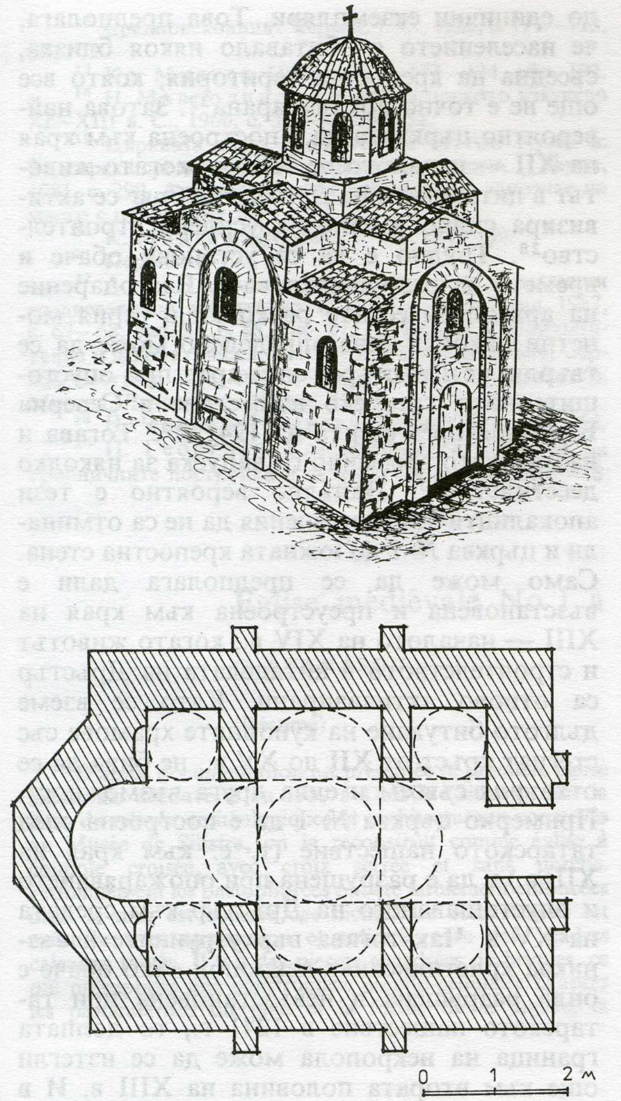

8

● *Обр. 8. Пълна реконструкция на плана и фасадна перспектива по Г. Атанасов (втори вариант). Fig. 7. Reconstruction complete du plan et perspective de la facade d'apres G. Atanasov (deuxieme variante)*

на клетъчния (в началото по-основателно е да се нарича псевдоклетъчен) градеж започва именно в югозападната част на Балканите към края на XI и началото на XII в.[22] А това, че не е овладян достатъчно през XII в. личи добре в църква № 5 в Перник. При църква № 1 в Дръстър псевдоклетъчният градеж едва ли може да бъде белег за прецизна датировка, но най-малкото подсказва, че строежът не може да бъде поранен от XII в.

Повод за дискусия са и двата фрагмента от колони в диаконикона (обр. 3). Едната е от варовик с дължина 0,70 м, диаметър 0,40 м и е легнала хоризонтално. Вторият фрагмент е от мрамор с дължина 0,40 м и диаметър 0,35 м. Възможно е по-дебелият фрагмент да е от палмообразна олтарна маса, а по-тънкият от олтарна преграда. Много вероятно е обаче да произхождат от по-ранни градежи и да са използвани като сполии в зидовете. Това е често явление за храмовете от XII — XIV в.[23], а в Дръстър случаите на преизползвани римо-византийски архитектурни детайли има както на обекти от X — XI в., така и в сгради от XIII — XIV в. Впрочем наскоро именно в зид от XIII в. до дунавската стена бе открит подобен фрагмент от колона с диаметър 40 см.

Някакво отношение към хронологията на църквата имат и няколкото гроба, отбелязани върху архитектурния план (обр. 4). Опит за по-пълна реконструкция (в първия чертеж са означени само с кръстен знак) съм направил в детайлния чертеж (обр. 3). Маркирани са 4 гроба, като погребенията са извършени според християнския обряд. Двата са във вътрешността на църквата (единият вляво от входа, а другият в източната част на южното междурамие), а двата извън нея (първият южно от апсидата, а вторият вляво от входа). Ако приемем, че гробовете са съвременни на църквата, то според канона по принцип не е прието да се погребва в наоса. Допускат се изключения за особено високопоставени лица от най-висшата аристокрация, свързани с управляващия елит или висшия клир[24]. Също така пространството вдясно от църквата (където е гроб № 4) е почтено и там право на погребение имат отново знатни особи[25]. Най-после не е обичайно вкопаването на гроб непосредствено пред входа на действащ храм, каквото положение заема № 1. В случая подобно разположение на гробовете едва ли е случайно и несъзнателно, защото не става въпрос за някоя селска църквица, а за храм в един от най-значимите балкански религиозни центрове през XI — XIV в., в който резидират митрополити. Затова и малка е вероятността да са извършени, когато църква № 1 в Дръстър е била действаща. Впрочем според самата Цв. Хаджидимитрова са проучени само вкопани в терена скелети без специални погребални съоръжения и инвентар, което в никакъв случай не подсказва аристократични погребения. И накрая скелетът на гроб № 2 в никакъв случай не би могъл да се вмести по дължина в пространството 1,00 м между западната стена на храма и северозападния пиластър, носещ купола. Във всеки случай той ляга над вече разрушения пиластър, което свидетелства несъмнено, че погребенията в наоса (а вероятно и извън него) са извършени, когато църквата е била вече в руини.

С това приведох всички достъпни данни, засягащи архитектурния тип, интериора, екстериора и хронологията на храма. И въпреки всичко прецизирането на датировката по архитектурен и археологически път е затруднено, понеже при разкопките не е имало достатъчно квалифициран археолог, а и липсва достатъчно пълна документация. Въпреки това разчетеният архитектурен план като начало е надежден ориентир, защото досега няма проучени църкви с форма на стегнат кръст и псевдоклетъчен градеж преди края на XI — началото на XII в. Дръстърската обаче има някои специфики, които не могат да бъдат пренебрегнати. Докато останалите храмове от този тип са сравнително дълги (дори тези без притвор) със силно раздвижени фасади, къси носещи пиластри и в резултат куполен барабан със сравнително голям диаметър, то тази е къса, с почти плоски фасади (?), с дълги носещи пиластри и малък по диаметър куполен барабан. По тези показатели прилича на църквата Св. Георги във Варна от XIII — XIV в., но по-прецизни съпоставки са възможни след пълното публикуване на варненската. Навярно посочените специфики на дръстърския храм може да са резултат както на отдалечеността на града от центровете, където се формира архитектурната школа на Второто (възстановеното) българско царство (Търново, Червен, Мелник, Ловеч, Несебър), така и на по-ранен градеж — края на XI (?) или XII — XIII в. В тази насока не бива да се пренебрегват и археологическите проучвания в Дръстър, които свидетелстват, че именно в края на XI — началото на XII в. укрепената територия на града е опожарена и понася силни разрушения[26]. Докъм края на XII в. монетната циркулация и находките в цитаделата (в която се намира и църква № 1) са сведени до единични екземпляри. Това предполага, че населението е обитавало някоя близка, съседна на крепостта територия, която все още не е точно локализирана[27]. Затова най-вероятно църквата да е построена към края на XII — началото на XIII в., когато животът в цитаделата на Дунавския бряг се активизира силно и започва усилено строителство[28]. Трудно е да се установи обаче и времето на разрушаването ѝ. Благодарение на археологическите разкопки и серия монетни находки вече определено може да се твърди, че Дръстър е опожарен при опустошителното татарско нашествие в Северна България през есента на 1241 г.[29] Тогава и населението временно го напуска за няколко десетилетия[30]. Напълно вероятно е тези апокалиптични разрушения да не са отминали и църква № 1 до южната крепостна стена. Само може да се предполага дали е възстановена и преустроена към края на XIII — началото на XIV в., когато животът и строителството в цитаделата на Дръстър са отново активизирани. Като се вземе дългото битуване на куполните храмове със стегнат кръст от XII до XV в., не бива да се отхвърля съвсем и една друга възможност. Примерно църква № 1 да е построена след татарското нашествие (т. е. към края на XIII в.) и да е разрушена при опожаряването и опустошаването на Дръстър към средата на XV в. Чак тогава върху руините ѝ възниква християнският некропол. Ако обаче е била разрушена и невъзстановена при татарското нашествие в 1241 г., то долната граница на некропола може да се изтегли още към втората половина на XIII в. И в двата случая той определено се явява своеобразен terminus ante quem за живота на църква № 1 в Дръстър.

---

[1] Най-вероятно е бил епископ Николай, споменат в т. нар. „Червенски надпис“ от 871 г., пренесен от Силистра в Русе през Балканската война. За това вж. V. Beševliev. Die protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, S. 328; А. Кузев. Дръстър. — В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, с. 186, бел. 23.

[2] Г. Атанасов. Дръстър и патриаршията на Първото българско царство. — В: Дуросторум — Дръстър — Силистра. I. 1988, с. 133—148.

[3] П. Мутафчиев. Съдбините на средновековния Дръстър. — В: Избрани съчинения. II. С., 1973, с. 28 сл.; Ив. Иорданов. Печати на архиереи на Дръстър от XI в. — Добруджа, 9, 1992, с. 163—167.

[4] В. Бешевлиев. Нови откъслеци от първобългарски и други средновековни надписи от Плиска и Силистра. — ИАИ XX, 1955, с. 290. Някои доуточнения в: I. Ševčenko. A byzantine Inscription from Silistra reinterpretadet. — RESEE, VII, 4, 1969, p. 591—598, M. Salamon. Some notes on and inscription from medieval Silistra. — RESEE, IX, 3, 1971, p. 487—496; История на Добруджа, 3, 1988, с. 105—106.

[5] Г. Атанасов. Цит. съч., с. 134.

[6] Църквата е открита през 1983 г. от колектив с доц. Ст. Ангелова.

[7] Г. Атанасов. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. — ИНМВ, 27 (42) 1991, с. 77; Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. — Добруджа, 8, 1991, с. 28.

[8] Н. Чанева-Дечевска. Църковна архитектура в България през XI—XIV в. С., 1988, с. 40 сл., фиг. 19—23, 27—30.

[9] Reallexikon zur byzantinische Kunst. I. Stuttgart, 1966, Col. 387, Abb. 16.

[10] Н. Чанева-Дечевска. Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст в периода на развития феодализъм в България. — В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, с. 131—202.

[11] Перник, II. С., 1983, с. 72, 97; Н. Чанева-Дечевска. Църковна. . ., с. 123, 126, фиг. 88.

[12] Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. С., 1965, с. 171, обр. 190.

[13] Я. Николова. Църквата „Св. Димитър“ във Велико Търново. — Археология, XXVII, 1, 1985, с. 24—31.

[14] Й. Иванов. Старинни църкви в Югозападна България. — ИБИД, 3, 1912, с. 220.

[15] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 180, обр. 201.

[16] Средновековният Червен, 1. С., 1985, с. 111—113, обр. 72.

[17] Кр. Миятев. Цит. съч., с. 173—174, обр. 192.

[18] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство XI—XIII в. С., 1966, с. 31—32, обр. 32.

[19] Църквата само е спомената от Ал. Кузев в: Български средновековни градове и крепости, 1. Варна, 1981, с. 299. Авторът бе така добър да ме запознае на място с плана през 1993 г.

[20] К. Миятев. Цит съч., с. 188, обр. 180.

[21] Перник, с. 77.

[22] А. Л. Якобсон. Закономерности в развитии средневековой архитектур, IX—XV в. Ленинград, 1987, с. 67—68, рис. 21, с. 88, рис. 27; А. Дероко. Монументална и декоративна архитектура у среднокековноj Србjи. Београд, 1953, с. 260, 264, 294; И. П. Медведев. Мистра. Ленинград, 1973, с. 124.

[23] Н. Чанева-Дечевска. Църковната..., с. 165.

[24] П. Георгиев. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. — В: Преслав, 4, 1993, с. 99—100.

[25] Пак там, с. 93—97.

[26] Г. Атанасов. Поглед към Добруджанския дунавски бряг от XI до XV в. — Историчеси Преглед. XIVIII, 8—9, с. 21—22.

[27] Ст. Ангелова. Към топографията на Дръстър през XII в. — В: Приноси към българската археология. II. С., 1993, с. 52—55.

[28] Ст. Ангелова. Археологическо проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). — В: Дуросторум—Дръстър—Силистра, 1. 1988, с. 47—48.

[29] В. Пенчев. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). — Нумизматика, 2, 1987, с. 26—30; G. Atansov, P. Pavlov. De l'itineraire de l'armee tatare a travers la Bulgarie du nort et Dobrudja 2n 1242 (selon les donnees de sources ercheologiques et numismatiques). — In: Numismatic and Sphragistic contribution to Ancient and Mediaeval history of Dobroudja. Varna, 1994, p. 230.

Eglise médiévale No 1 à Drăstăr (Silistra)

G. ATANASOV

(Résumé)

D'après documentation est présentée la première église médiévale découverte en 1959 à Drăstăr (Silistra). Sur la base de relevés archéologiques et architecturaux conservés au Musée de Silistra, on la reconstruit comme église à coupole croisée, avec croix serrée et sans porche. Probablement les pastophorées ont été faiblement enfoncées dans le mur est comme des niches. La construction est exécutée avec application et solidité, avec des cadres calcaires taillés. Il y a des pierres encadrées de briques, ce qui présuppose une construction pseudo-cellulaire. D'après les particularités du plan et la forme de la façade, la construction du temple théonquement peut être rapportée au plus tôt vers la fin du XIe s. et la première moitié du XIIe s. En raison de l'absence de traces d'habitats, dans cette partie de Drăstăr après l'expèdition d'Alexis I^{e} Comnène (1088) suivie de l'invasion des Coumans, elle est construite plus vraisemblablement vers la fin du XIIe — le début du XIIIe s. quand la vie avait repris et l'on enregistre une grande activité de construction dans la forteresse. Sa destruction peut être située au plus tôt vers le milieu du XVe s. quand la ville a été dévastée par Vlad Cepes. Par la suite sur ses ruines apparaît une nécropole chrétienne.

Говедовъдството във Велики Преслав (IX—X) в.

НИКОЛАЙ ИЛИЕВ

Системните проучвания на средновековния Преслав доведоха до събирането на обилен археологически материал, включително и костен. Една част от животинския материал, отнасящ се за домашните и диви птици, е публикуван[1], но с продължаване на разкопките ежегодно се допълва информацията за бита, поминъка и културата на жителите на този град. Този материал представлява ценен източник за фауната на района и може да даде представа за значението на домашните и диви животни, живели през този период. Голяма част от костните останки принадлежат на домашни животни и са надежден източник на сведения за една основна и важна стопанска дейност на тогавашното население, каквото е животновъдството, за степента на неговото развитие и икономическа роля в изхранването на средновековното население.

Настоящата работа представя обобщено резултатите от проучването на костния материал от домашно говедо (Bos taurus L.), събран от културния пласт на вътрешния град на Велики Преслав — около южната порта и източната крепостна стена, близките сгради със стопанско-административен характер и местността „Селище" на външния град. Материалът е събран от жилищата и около тях, в огнищата, в кухненските ями и насипите. Обемът му възлиза на 7550 цели и фрагментирани кости от домашни и диви бозайници, домашни и диви (предимно ловни) птици, земноводни и риби, както и черупки от речни и морски миди[2]. До вид са определени 7232 кости. Общо неопределяеми са 318 кости, от които 14 са на птици. Съотношението между домашните и диви бозайници по броя на костите е съответно 94,1 : 5,9.

Единственото упоменаване на костни останки на домашно говедо от Велики Преслав е работата на Ст. Иванов за храната на населението[3], но тази разработка не засяга морфологичните особености, нито породния състав.

Костните останки от домашно говедо включват 3786 броя кости и костни фрагменти. Относителният дял на костните останки от говедо спрямо целия животински материал, събран от вътрешния и външния град на Велики Преслав съставлява 52,35 %, а спрямо костните останки на домашни бозайници — 59,0 %, с минимален брой на индивидите — 105. Костите от домашно говедо съставляват повече от половината от всички животински остатъци, намерени при разкопките, но по броя на индивидите обаче то е на второ място.

Посочените данни показват, че населението на Велики Преслав е притежавало не само утвърдено земеделско стопанство, но и стабилно животновъдство. То е било в състояние да осигурява почти изцяло употребяваните животински суровини и продукти с преобладаващ дял на говедовъдството. Ловът е играл второстепенна роля, с известно стопанско значение, но предимно е имал любителски характер. Материалът е силно фрагмениран и носи белезите на кухненски отпадъци със следи от остър предмет. Някои от костите са обгорели, което показва, че при приготвянето на храната е използван пряк огън. Костните останки принадлежат на млади (juvenis), израснали (subadultus), възрастни (adultus) и стари (senex) животни. Значителен е процентът на подрастващите, което показва, че говедото е използвано в три основни направления — за работа, за мляко и за месо. Броят на костните останки е сравнително достатъчен и позволява да се извършат необходимите остеометрични и частични краниологични изследвания, наблюдения и анализ за определяне физическия тип на говедото и структурата на говеждото стадо във Велики Преслав и неговото място сред говедата от другите средновековни обекти у нас и в чужбина.

Приблизителният брой на индивидите е изчислен по метода на Бекени[4], а височината при холката (в см) е определена по методите на Цалкин[5], Fock[6], В. Василев, К. Атанасов и П. Цонев[7]. Остеометричната характеристика на част от костния материал е показана в табл. 1.

Намерени са голям брой напълно запазени костни рогови израстъци (Procc. cornuales), фрагменти и рогови основи на мъжки и женски индивиди, с метрични данни, представени на табл. 2. Средната дължина на роговите израстъци на мъжките индивиди е 233 мм, а на женските — 148,35 мм. Средно за популацията говеда тя е 164,50. Има костни рогови израстъци които по вид и размери са типични за дребния брахицерен тип, но на-

Таблица 1
Остеометрична характеристика на кости от говеда

Показатели	n	R	X
Atlas			
Дължина на дорзалната дъга	3	45; 47; 52	
Дължина на вентралната дъга	3	34; 39; 42	
Ширина на краниалната ставна повърхност	2	91; 95	
Ширина на калудалната ставна повърхност	2	81; 98	
Epistophei			
Най-голяма ширина	1	112	
Ширина на dens	1	44	
Ширина на краниалната ставна повърхност	1	90	
Scapula			
Най-малка дължина на шийката	30	40—70	54,77
Дължина на ставния край	30	54—70	66,03
Дължина на ставната повърхност	30	46—66	57,50
Ширина на ставната повърхност	31	38—58	48,62
Humerus			
Най-голяма дължина	2	260; 261	
Краниокаудален диаметър	2	65; 70	
Ширина на capus humeri	2	60; 69	
Ширина на дисталния край	98	59—91	75,23
Ширина на трохлеята	98	54—87	68,42
Radius			
Най-голяма дължина	8	265—337	290,75
Ширина на проксималния край	68	61—93	81,29
Най-малка ширина на диафизата	58	30—52	41,25
Ширина на дисталния край	63	58—90	72,85
Ширина на проксималната ставна повърхност	7	68—79	72,71
Metacarpus			
Най-голяма дължина	72	171—235	194,89
Ширина на проксималния край	119	45—68	58,36
Най-малка ширина на диафизата	114	24—41	32,19
Ширина на дисталния край	109	48—72	61,84
Acetabulum			
Дължина на ацетабулума	1	60	
Ширина на ацетабулума	1	50	
Femur			
Ширина на проксималния край	1	128	
Краниокаудален диаметър	2	45; 48	
Ширина на caput femuri	2	48; 51	
Ширина на дисталния край	6	87—101	94,33
Проксимална ширина на трохлеята	6	38—54	47,33
Дистална ширина на трохлеята	9	29—44	38,33
Tibia			
Най-голяма дължина	7	312—343	328
Ширина на проксималния край	17	78—98	91,38
Най-малка ширина на диафизата	62	32—44	37,65
Ширина на дисталния край	113	48—69	60,18
Calcaneus			
Най-голяма дължина	33	115—148	132,94
Най-голяма ширина	33	35—54	43,21
Astragalus			
Най-голяма дължина	151	54—78	64,91
Най-голяма ширина	151	34—55	44,38
Най-голяма дебелина	151	29—45	35,73
Metatarsus			
Най-голяма дължина	74	201—257	220,89
Ширина на проксималния край	118	39—60	48,18
Най-малка ширина на диафизата	120	21—34	27,27
Ширина на дисталния край	106	40—64	56,03
Phalanx proximalis			
Най-голяма дължина	97	40—70	60,85
Ширина на проксималния край	100	23—35	29,74
Ширина на дисталния край	98	21—32	27,62
Phalanx media			
Най-голяма дължина	21	38—46	41,62
Ширина на проксималния край	21	27—35	29,81
Ширина на дисталния край	21	22—31,5	25,28
Os ungulare			
Диагонална дължина	7	63—83,5	72,79
Дорзална дължина	7	47—67,5	55,93
Ширина на ставната повърхност в средата	7	21—31	24,00

Таблица 2
Рогови израстъци (Procc. cornuales)

№	Показатели	Мъжки индивиди			Женски индивиди		
		n	R	X̄	n	R	X̄
1	Дължина на голямата извивка	4	180—282	233	17	75—245	148,35
2	Обхват на основата	7	155—225	188	28	89—183	136,03
3	Голям диаметър на основата	7	55—85	66,86	28	29—59	45,93
4	Малък диаметър на основата	7	41—63	51,29	28	25—51	39,11
	Индекс I—2:1 в %	4	79,61—90,77	83,40	17	66,83—135,29	97,90
	Индекс II—4:3 в %	7	74,12—82,81	76,84	28	79,59—93,18	85,30

селението е отглеждало и говеда с по-големи рогови израстъци, които могат да се сравнят или идентифицират с тези от примигенния тип. Средните стойности на роговите израстъци на популацията следва да се отнесат обаче като принадлежащи на някаква междинна форма, кръстоска между дребното брахицерно и едрото примигенно говедо. Такава междинна форма безспорно е съществувала и това се потвърждава и от резултатите на морфологичното проучване и анализ на костния материал. Някои от добре запазените рогови израстъци принадлежат на млади говеда, за което свидетелстват размерите, структурните особености и различната степен на развитие на браздите.

Намерен бе един, значително повреден череп на говедо — neurocranium, принадлежащ на женски индивид, който показва характерни типови особености едновременно за брахицерния и примигенния тип. Черепът е съставен от сравнително тънки кости, има почти права междурогова линия. Запазеният ляв рогов израстък е тънък, къс, с навътре завит връх. Този неврокраниум и един друг фрагмент от череп с подобни белези, дават основание да бъдат отнесени към порода — кръстоска между брахицерен и примигенен тип говедо.

Намерени са общо 42 фрагмента от долни челюсти (mandibula et dentes mandibulares) на животни от различни възрасти, някои от които са сравнително добре запазени. Извършени са възможни измервания на показатели, които имат особено значение за типовото диференциране на говедото от Велики Преслав. Височината при M_3 при 5 случая варира от 68—78 мм и е по-висока от известните в литературата данни за брахицирин тип говедо 60—66 мм (по Enderlein, Amschler). Дължината на P_2—M_3 при един случай е 132 мм и се вмества в границите на известните данни за брахицерно говедо 115—138 мм (по Enderlein, Amschler, Durst), а при 2 случая тя е 139 и 142 мм, които съответствуват на данните за примигенен тип 136,5—158 мм (по Amschler). Дължината на P_2—P_4 при 4 случая варира от 46—48 мм и съответствува на данните за брахицерен тип говедо 45—55 мм (по Enderlein), а при 2 случая е 52 и 54 мм, които отговарят на данните за примигенен тип 51,5—54 мм (по Amschler). Дължината на M_1—M_3 при 4 случая варира от 81—83 мм и се вмества в границите на съответните данни за брахицерно говедо 70—83 мм (по Enderlein, Amschler, Durst), а при 3 случая варира от 87—90 мм и се вместват в предела 85—104 мм (по Amschler) за примигенен тип говедо. Дължината на M_3 при 8 случая варира от 34—35 мм, които съответствуват на размерите за брахицерен тип говедо 23—35 мм (по Amschler, Enderlein), а при 13 случая варира от 36—40 мм и съответствуват на данните за примигенен тип 36—41 мм (по Amschler от Ст. Иванов)[8].

Метричният анализ показва наличието на трите типа говеда — брахицерен (дребен), кръстоска и примигенен (едър), които се намират в съотношение (17 : 3 : 22, или 40,48 % : 7,14 % : 52,38 %).

Голямото количество долни челюсти предоставя възможност да се определи възрастта на животните въз основа на поникването, смяната и изтриването на зъбите. Аналогични изследвания са извършени и въз основа на степента на срастването на епифизите на дългите тръбести кости (ossa longa tubulosa). Това дава представа за целите на отглеждане на животните, съобразно с което са групирани в четири основни възрастови групи: от 2—3 месеца до 1 г. са изколвани (убивани) 11,9 %, от 1—5 г. — 73,9 %, над 5 г. — 9,5 % и много стари 4,89.

Данни за типовата характеристика на трите основни типа говеда (дребна, кръстоска и едра) ни дава и анализът на данните от метричните изследвания на петните (calcaneus), скочните кости (astragalus), първите фаланги (phalanx — I), и метаподите (metapodii). Средните стойности от дължините на петните кости (132,94 мм) са по-високи от максималните (130 мм) за брахицерен тип говедо и стоят по-близко до средните стойности на кръстоските между дребния брахицерен и едрия примигенен тип говедо. Вариационният ред (мъжки и женски) на брахицерния тип в Преслав варира от (115—130 мм), на кръстоските — (от 131—138 мм), а тези на примигенния тип — (от 139—147 мм). Очевидно е, че метричните данни на общия вариационен ред на популацията варират в твърде широки граници. В него се вместват отделните стойностни характеристики на трите типа говеда — дребни, кръстоски и едри, които се намират в съотношение (8 : 20 : 5, или 24,24 % : 60,61 %, 15,15 %).

Изследванията за скочните кости дават идентични резултати. Средните стойности от дължините (64,91 мм) са далеч по-високи от максималните за брахицерен тип говедо (58 мм) и достигат най-ниските стойности (65 мм), отнасящи се за примигенния тип говедо и съвпадат с максималните стойности на кръстоските — (64 мм). И тук метричните стойности на общия вариационен ред на популацията варират в широки граници — (от 54—78 мм). За брахицерния тип метричните стойности варират (от 54—58 мм), на кръстоската — (от 59—64 мм), а на примигенния — (от 65—78 мм), които се намират в съотношение (22 : 75 : 54, или 14,57 % : 49,67 % : 35,76 %).

Резултатите от изследванията върху първите фаланги на говедото също водят до подобни изводи, както при изследванията върху долните челюсти, петните, скочните кости и метаподите. Средните стойности на най-голямата дължина (60,85 мм) са по-високи от максималните стойности, отнасящи се за брахицерния тип говедо, съответно (58 мм), като доближават средните стойности отнасящи се за кръстоските между брахицерния (дребен) и примигенния (едър) тип говедо. Вариационният ред на брахицерния тип варира (от 49—58 мм), на кръстоската — (от 59—64 мм), а на примигенния — (от 65—70 мм), които се намират в състояние (19 : 47 : 31, или 19,59 % : 48,45 % : 31,96 %).

За да се получи по-пълна представа за ръста и половата структура на популацията,

Таблица 3
Размери и пропорции на метаподи

№	Показатели Metacarpus	Крави (n = 39)		Бикове (n = 29)		Волове (n = 4)	
		R	X̄	R	X̄	R	X̄
1	Най-голяма дължина	173—218	192,49	171—226	195,65	201—235	212,75
2	Ширина на проксималния край	45—62	55,41	55—68	61,72	53—67	61,00
3	Ширина на дисталния край	48—64	57,20	59—72	65,03	58—69	65,75
4	Най-малка ширина на диафизата	24—35	30,06	32—41	35,62	32—37	35,25
5	Индекс I — 2:1 в %	25,71—31,79	28,71	29,20—33,92	31,55	26,37—30,14	28,16
6	Индекс II — 3:1 в %	27,05—32,98	29,72	30,53—35,12	33,30	28,85—34,50	30,94
7	Индекс III — 4:1 в %	13,71—17,92	15,60	16,37—20,0	18,23	15,74—17,70	16,59
	Височина при холката:						
	(по Цалкин — k = 5,98; 6,24; 6,13)	103,45—130,36	115,11	106,70—141,02	122,08	123,21—144,05	130,42
	(по Василев, Атанасов, Цонев — k = 5,93 за крави)	102,59—129,27	114,15				
	(по Фок — k = 6,00; 6,25)	103,80—130,80	115,49	106,87—141,25	122,28		

№	Metatarsus	Крави (n = 53)		Бикове (n = 16)		Волове (n = 5)	
		R	X̄	R	X̄	R	X̄
1	Най-голяма дължина	201—257	217,83	204—253	224,81	236—245	240,80
2	Ширина на проксималния край	39—53	45,57	47—60	52,87	51—60	54,80
3	Ширина на дисталния край	40—63	52,57	47—64	59,19	60—64	61,00
4	Най малка ширина на диафизата	21—31	26,77	29—34	27,22	28—33	32,60
5	Индекс I — 2:1 в %	18,34—26,87	20,90	21,61—24,32	23,59	21,52—24,49	22,75
6	Индекс II — 3:1 в %	19,23—28,12	24,02	24,78—28,44	26,34	24,08—26,56	25,33
7	Индекс III — 4:1 в %	10,14—13,89	12,04	12,83—15,19	13,73	11,86—13,47	12,79
	Височина при холката:						
	(по Цалкин — k = 5,34; 5,58; 5,49)	107,33—137,24	116,32	113,83—141,17	125,44	129,56—134,50	132,20
	(по Василев, Атанасов, Цонев — k = 5,26 за крави)	105,73—135,18	114,58				
	(по Фок — k = 5,36; 5,55)	107,53—137,49	116,54	113,27—140,41	124,77		

изследвахме целите метакарпални и метатарзални кости. Както споменахме, височината при холката е изчислена с коефициентите на Цалкин, Fock и Василев, Атанасов и Цонев. Използван е и комплексният метод на Атанасов, Василев и Цонев[9], по наличните метакарпални и метатарзални фрагменти. Полът е определен по визуален начин посредством указанията на Цалкин и с графично-корелационния метод на Цалкин[10]. Размерът и пропорциите на метаподиите, половото диференциране и височината при холката са показани в табл. 3. От нея се вижда, че височината при холката варира в твърде широки граници — от 103,5 см до 144,0 см. Изчислена по Цалкин по метакарпус за трите вида говеда (крави, бикове и волове), тя е съответно 119,3 см, а по метатарзус — 120,8 см. Изчислена по комплексния метод по метакарпалните и метатарзалните фрагменти тя е съответно — 121,7 см и 123,5 см, или средно за популацията говеда във Велики Преслав тя е 121,3 см.

И тук, както при описаните случаи, остеометричният анализ на метаподиите показва наличието на три типа говеда: брахицерен, кръстоска и примигенен, които са в съотношение (30 : 64 : 52, или 20,55 % : 43,83 % : 35,62 %). Установената от нас височина при холката въз основа на метаподите дава за брахицерния тип ръст (от 103—112 см), за кръстоската — (от 113—125 см) и за примигенния — (от 126—144 см).

Остеометричният анализ на намерените цели и фрагментарни кости — обект на нашето изследване, — както и обобщените резултати от анализа върху изследванията, извършени върху долночелюстните кости и зъби, петните, скочните кости, първите фаланги и метаподии показва, че населението във Велики Преслав е отглеждало твърде хетерогенна популация говеда, като отделните метрични стойности по показатели варират в твърде широки граници. Средните стойности от размерите на изследваните кости са далеч по-високи от максималните характерни за брахицерния тип говедо и в някои случаи доближават най-ниските стойности за примигенния тип. Това означава, а се потвърждава и от данните, че е извършена една целенасочена селекционна работа за създаването на хомогенна в соматометрично отношение популация говеда — тип „кръстоска“, чието съществуване е безспорно и преобладаващо. В ръстово отношение 119—120 см (женски и мъжки), което съвпада със съвременното местно сиво искърско говедо, чиято височина е 117—118 см (женски)[11] и почти съвпада със средната височина за популацията от трите типа говеда (женски и мъжки) във Велики Преслав — 121 см.

Във Велики Преслав са отглеждани три

типа говеда: брахицерен, кръстоска и примигенен, които се намират в приблизително съотношение (1 :2,10 : 1,73), въз основа на количествения анализ на типологичните характеристики на 469 кости на: 1) мандибула — 42 бр., 2) калканеус — 33 бр., 3) астрагалус — 151 бр., 4) първи фаланги — 97 бр. и 5) метаподии — 146 бр. (женски и мъжки). Значително по-слабо е застъпен брахицерният тип — 20,25 %, а по-широко — кръстосската — 44,78 %, и примигенният — 34,97 %, което дава основание да се приеме, че развъдно-подобрителната работа във Велики Преслав е във връзка със селекционирането на нова кръстосана форма при поддържане на примигенния тип.

От броя на индивидите от различните полови групи, определени по идентифицираните метаподи и рогови израстъци, следва, че кравите са съставлявали 66,3 %, от говеждите стада, биковете — 27,1 %, а воловете — 6,6 %. Видно е, че в структурата на стадата най-голям е процентът на кравите. Отглеждани са единични волове, но преобладаващ е броят на биковете. Съотношението на биковете към кравите било 4 :10, което дава основание да предположим, че наличието на сравнително висок процент бикове било във връзка със селекционната работа и, вероятно, са били доугоявани и след достигането на определена възраст — изколвани за месо. Изглежда, че воловете за работа са били използвани ограничено и най-вече при тежка стопанска и товарна работа.

Очевидно говедовъдството е било от решаващо значение за населението на Велики Преслав за снабдяването му с животински продукти (месо, мляко, кожи, рогов и костен материал и др.) и вероятно е удовлетворявало разностранните потребности в различните насоки на използванено на домашното говедо.

---

[1] З. Боев, Н. Илиев. Птиците в храната на населението от вътрешния град на Велики Преслав (IX—X в.). — Археология, 1989, 4, 46—49; Н. Илиев, З. Боев. Птиците в храната на населението от външния град на Велики Преслав (IX—X в.). Интердисциплинарни изследвания, 1990, 17, 91—94; З. Боев, Н. Илиев. Птиците и тяхното значение за жителите на Велики Преслав (IX—X в.). — Археология 1991, № 3, 44—53.

[2] Костният материал е събран в периода 1959—1962 г. и 1983—1987 г. под ръководството на археолозите В. Иванов, И. Жандова, Д. Овчаров, Т. Тотев и Ст. Витлянов и др. и с участието на автора.

[3] Ст. Иванов. Храната от животински произход на обитателите на южната порта в Преслав. — АИМ, 22, 1959, с. 208.

[4] Ш. Бекени. Новий метод вычисления количества особей животных в остеологическом материале из археологических местонахождений. — Бюлл. МОИП, отд. Биол., 1969, 6.

[5] В. И. Цалкин. Изменчивост метаподии и её значение для изучения крупного скота древности. — Бюлл. МОИП, отд. Биол., 1960, I, 109.

[6] J. Fock. Metrische Untersuchungen an Metapodien einiger europäischer Riderrassen. Diss. München, 1966.

[7] В. Василев, К. Атанасов, П. Цонев. Проучвания върху корелационната зависимост между някои размери на метаподите и височината при холката у крави от породата българско кафяво говедо. — Научен труд ВИЗВМ, ВМФ, 1979, 26, 149.

[8] Ст. Иванов. Принос към въпроса за домашните животни през късния неолит и каменно-медната епоха у нас. — Год. ВМФ, 1949—1950, Т. XXVI, 354—355.

[9] К. Атанасов, В. Василев, П. Цонев. Върху някои корелационни зависимости между размерите на метаподите на праисторическото говедо у нас. — Научен труд, ВИЗВМ, ВМФ, 1980, Т. XVII, 155; В. Василев. Изследване на фауната от селищна могила Овчарово (дисертация). Интердисциплинарни изследвания, XIII, 1985, 146.

[10] В. И. Цалкин. Цит. съч., 109—126.

[11] Г. Хлебаров. Животновъдство. С., 1934; П. Иванов. Говедовъдство. С., 1962.

L'elevage du boeuf a Veliki Preslav (IXe—Xe s.)

N. ILIEV

(Resume)

Le materiel osseux recueilli de la couche culturelle de la ville interieure et exterieure de Veliki Preslav (X^e—Xe s.) s'eleve a plus de 7 550 ossements entiers ou fragmentes de mammiferes domestiques et sauvages, d'oiseaux domestiques et sauvages (principalement de chasse), d'amphibies et de poissons, ainsi que des coqillages de moules d'eau douce et d'eau salee. On a determine l'espece animale de 7 232 ossements. Le rapport entre les mammiferes domestiques et les mammiferes sauvages d'apres le nombre des ossements est respectivement de 94.1 % : 5.9 %.

Le present article presente une synthese des resultats de l'etude du materiel osseux du boeuf domestique (Bos taurus L.). Les ossements de boeuf domestique comprennent 3 786 os et fragments d'os. La part relative de ces ossements par rapport au total du materiel animal constitue 52.35 %, alors que par rapport aux ossements de mammiferes domestiques, elle est de 59.0 %, le nombre minimal des individus etant de 105.

L'analyse metrique des ossements indique la presence de trois types de boeufs: brachycere (de petite taille), croisement et primigene (de grande taille). Des donnees concernant la caracteristique typologique des trois types de boeufs nous fournit aussi l'analyse des donnees de l'etude metrique et graphique des os et des dents du lu maxillaire interieu (*mandibula et dentes mandibulares*) — au nombre de 42, des os du talon (*calcaneus*) — au nombre de 33, des os du pied (*astragalus*) — au nombre de 151, des premieres phalanges (*phalanx*) — au nombre de 97 et des metapodes

(*metapodii*) — au nombre de 146. Les donnes confirment qu'un selectionnement a ete en vue de la creation d'une population bovine homogene par rapport a l'osteometrie, de type "croisement" dont l'existence est incontestable et predominante. Par rapport a la taille 119-120 cm (femelles et males) qui coincide avec le boeuf gris de l'Iskar contemporain dont la hauteur est de 117—118 cm (femalles), ce qui correspond a la hauteur moyenne de la population des trois especes bovines (vaches, taureaux et boeufs) a Veliki Preslav — 121 cm. La hauteur etablie par nous sur la base des metapodes, pour le brachycere varie de 103 a 112 cm, pour le croisement — de 113 a 125 cm et pour le primigene — de 126 a 144 cm. Les trois types de boeuf se trouvent en correlation 1 : 2.10 : 1.73. Le brachycere est sensiblement plus faiblement repandu — 20.25 %, alors que le croisement est 44.78 % et le primigene — 34.97 %, ce qui nous donne droit d'admettre que l'elevage et le selectionnement a Veliki Preslav etaient en liaison avec la creation d'une nouvelle forme hybride, en maintenant le type primigene. Les vaches representaient 66.3 % des troupeaux bovins, les taureaux — 27.1 % et les boeufs — 6.6 %. Le rapport entre les taureaux et les vaches et de 4 contre 10.

Comme on peut le voir, l'elevage du boeuf etait d'une importance decisive pour la population de Veliki Preslav et pour son ravitaillement en produits animaux (viande, lait, cuir, cornes et os). et satisfaisait probablement aux besoins multiples et varies conformement avec les differentes directions de l'utilisation du boeuf domestique.

Критика и рецензии

ГОДИШНИК НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ. Т. VIII. С., 1992

Отпечатването на Годишника на Националния Археологически музей, том VIII, като орган на НАМ е твърде важна и многозначителна изява на музейния екип и амбициозното му ръководство. Казвам многозначителна затова, защото с появата на споменатия том се слага край на 50-годишната пауза в излизането на тази тъй важна поредица. Поставя се началото на мъчителното разделяне на НАМ с Археологическия институт. Съживяват се творческите сили на музейните специалисти, които успешно се адаптират към новите условия на пазарна икономика. С настоящия том на Годишник на Националния Археологически музей се възраждат редица забравени традиции и най-важното — отбелязва се 100-годишният юбилей на НАМ, както това е подчертано в предисловието на новопоявилия се печатен орган. С публикуването на тома се отваря нова страница в историята на това научнокултурно учреждение. Всичко това е добър повод да поздравим музейния състав и ръководството му и да му пожелаем нови творчески успехи.

Рецензираната книга е в обем от 414 страници и съдържа 46 статии, които се отнасят към: музейното дело, праисторията, античността, средновековието, нумизматиката и епиграфиката, поради което за рецензенти са привлечени съответните специалисти. Статиите от раздела музейно дело и праистория са рецензирани от К. Кънчев, тези за античността — от Р. Иванов и за средновековието от Р. Василев.

Структурата на тома е приемлива, макар че съставните части са с различен обем, което не е беда. В краткото, но съдържателно предисловие се проследява историята на печатния орган, акцентира се на тъй дългото подценяване и обезличаване на музейната научна работа, както и на амбициите и желанието на музейните специалисти да поддържат старите традиции, завещаната им себестойност за по-високо научно ниво на следващите томове. Читателите и най-вече бъдещите съавтори на печатния орган биха били по-добре ориентирани, ако в предисловието бяха посочени по-конкретно основните цели и задачи на годишника, продиктувани от съвременното развитие на науката и музейното дело. Трябва да помним, че НАМ е бил и е длъжен да бъде водещ център в археологическото музеезнание у нас.

Четирите статии в раздела „Музейно дело" имат историческа насоченост. Те разкриват в детайли редица нови моменти от възникването и развитието на българската археология. Сред тях се откроява статията на К. Койчева с новите данни в това отношение. Според К. Койчева, възрожденският просветител В. Априлов би трябвало да се счита за основоположник на археологическото дело в България. Доказва се, че той пръв е употребил понятията „археология" и „археологически забележителности". Негови са и най-ранните указания за опазване и описване на паметниците и проучванията им. Според Койчева Априлов пръви съобщава за старините в старопрестолния Търнов, Нове и др., много преди това да сторят Ф. Каниц, Шкорпил, д-р Берон и др.

В. Нешева въз основа на своите изследвания възстановява структурата и съдържанието на непубликуваните материали и находки, придобити от разкопките на Жорж Сьор във В. Търново през 1900—1901 г., забулени от интриги и клевети. Авторката разобличава сплетните и доказва високия морал, голямата добросъвестност и стриктност на разкопвача и високото научно ниво на теренните му проучвания във В. Търново. Нешева, като проследява съдбата на по-важните находки, основателно препоръчва цялостна публикация на материалите, за да се изясни окончателно този проблем.

На бурния период от 1944 до 1950 г. от историята на НАМ е посветено изследването на С. Гюрова, където по приемлив начин се разкриват причините и условията, породили вече споменатото замиране и обезличаване на музейната научна работа. Събрана и синхронизирана е и друга информация за историята на музейното дело и развитието на археологическата наука в България. Всичко това прави статията много полезна.

Друг, не по-малко важен момент от миналото на НАМ е разкрит в публикацията на С. Попстефанов при участието на К. Меламед, посветена на старините и старите селища из Беломорския край (Дедеагачко и Гюмюрджинско). Пред читателя се разкрива голяма апостолска активност и себеотдайност, проявена от сътрудниците на НАМ, след началото на Първата световна война и проучването на старите български земи от Македония и Беломорска Тракия. Там след апела на Българското археологическо дружество сътрудниците на НАМ енергично разкриват, описват и грижливо прибират културни паметници, открити при строителство на укрепления и прокопаване на окопи. Визираната от нас статия е отдавна написана и много напомня на полеви дневник от теренни обхождания, където се дава обилна и адекватна информация според тогавашните научни възможности и военни условия. Статията е много подходяща за този исторически момент и за рецензирания от нас том на ГНАМ.

Авторите на статиите в праисторическия раздел очевидно са съблюдавали вече споменатата стара традиция да обнародват и находки от музейните фондове. По-конкретно С. Сиракова е посветила статията си на новопостъпили кремъчни колекции от средния и късния палеолит, придобити при разкопки в Муселиево и пещерите Бачо Киро и Самуилица, а С. Иванова — на кремъчните артефакти от родопските находища. В отсъствие на метрична информация на отделните кремъчни колекции е направена прецизна структура и техникотипологическа характеристика, частично текстурно-минералогическо описание и издържан анализ на дебитажа. На тази база е датировката на материалите и посочените им аналогии и границите на културните ареали. Тъй като проучваните материали са намерили място в съответните първични публикации, тези две статии имат научноинформационно предназначение.

Л. Перничева обнародва около 50 глинени идоли от колекцията на Курт Петерс, откупена от НАМ, събрани от повърхността на праисторическото селище Курило — Каменица. Антропоморфна пластика от повърхността на същото селище е публикувана по-рано от Х. Тодорова и Ив. Вайсов. Според Перничева идолите от колекцията на Петерс в общи линии се вместват в пределите на групите и типовете, установени преди това от споменатите изследвачи. С помощта на характерната керамика се дава приемлива, но ориентировъчна датировка на идолите и на многослойното праисторическо селище, където безспорно има културни наслоявания от късните фази на ранния неолит до прехода към халколита. Не предизвикват възражение посочените граници на културния ареал, в който попада многослойното селище. Накратко казано, статията има научнопотвърдителен характер.

Останалата част от колекцията на К. Петерс, предимно оръдия на труда и глинени артефакти от Курило, Горни Богров, Гниляне и Петърч, е обнародвана от Ив. Гладичева. Находките са разгледани сумарно и по групи, според материята от която произхождат — камък, кремък, кост-рог, глина и т.н. На работния инвентар е направена кратка, не дотолкова издържана морфолого-типологическа характеристика, без метрична информация, макар че материалът предлага добри възможности за това. За стратиграфска обвързаност и прецизна датировка не може и дума да става. Интерпретацията на флинтовия материал е незадоволителна, което е лесно обяснимо. Тези, както и други недостатъци правят публикацията по-слабо използваема. Все пак Гладичева е представила по-добре работния инструментариум от някои реномирани изследвачи в последните си публикации. Ето защо аз считам, че рецензираната статия е успех за авторката, макар че има какво още да се желае.

А. Радунчева е посветила статията си на начините за рисуване със злато върху енеолитни глинени съдове от Криводол и Варненския некропол. По умозрителен път тя достига до приемливи на пръв поглед изводи, но само по този начин е невъзможно да се изяснят повдигнатите въпроси. Технологията за нанасяне на златна боя е основен въпрос в статията и би могла да се изясни окончателно с оптически анализ, подкрепен със съответните микрофотоси и най-вече — с експериментално-трасологически изследвания. Предназначението на въпросния костен чук, който Радунчева описва, без да го е видяла, би могло да се разкрие, също така с помощта на оптически изследвания и векторни изчисления, възможност за които предлага дупката за дръжка под остър ъгъл. Приложението на живака в добиването на златната боя е възлов въпрос в тезата. По тази причина е задължително търсенето на трудно уловимите живачни следи чрез съответните анализи. Ето защо считам, че Радунчева със статията си провокира допълнителни проучвания. Може би това е нейна цел, която не е фиксирана в увода. Работата страда и от други недостатъци, на които няма да се спираме.

В. Герасимова и Т. Стойчев предлагат оригинална и интересна интерпретация на итифалическите ритуални сцени в пещерите „Магурата“ и тази край с. Байлово, Софийско. Според авторите посочените ритуални сцени са реконструкция на идеографския разказ, чрез календарни символични знаци на съществували по нашите земи два вида тайни празненства-мистерии, които са неизвестни досега. При първата мистерия е използван халюциногенен наркотик, а женската фигура е с най-голяма значимост. Втората мистерия е характерна с участието на маскирани с рога и бикове. Твърди се, че това е начин да се съхрани информация за регионалния календар и празниците с конкретните им персонажи в безписмено време.

Е. Кърджиева за пръв път публикува три бронзови статуйки на египетски божества, съхранявани в НАМ, без информация за произхода им. Тя прави описание и сполучлив стилистически анализ на всяка една от тях. За датировката им (663—525 г. пр. н. е.) са използвани сравнителни материали от фондовете на музея в Лайпциг, Ермитажа и Британския музей.

Третият раздел „Античност“ от Годишника на Националния Археологически музей обхваща 14 статии, като 11 от тях са написани върху материали от Фонда на НАМ, работата на В. Попова-Мороз — от материали от НАМ и Градския исторически музей в Пазарджик и две статии (на Хр. Прешленов и Р. Иванов), засягащи съответно някои икономически аспекти по Западнопонтийското крайбрежие и тракийските земи в една историко-географска карта от XVIII в.

Хронологически най-ранна е публикацията на С. Димитрова-Чудилова. Разглеждат се три фигури на миниатюрната бронзова пластика от гр. Кресна, Благоевградско. Първите две представляват животни — козле и фрагмент от фигура, наподобяваща също козле. Тяхната стилизация и схематичност ги доближават до геометричния стил от VIII—VII в. пр. н. е. Третата фигурка е на Меркурий или Конкордия. Твърде условната изработка затруднява една категорична преценка, но предположението е повече на страната на Конкордия. Датировката е в III в. пр. н. е. Авторът смята, че в този край на страната има локална традиция в бронзолеярството от геометричната до римската епоха.

Надгробната стела на Анаксандър от Аполония е един от уникалните паметници на НАМ. Тя се отнася към последното десетилетие на VI в. пр. н. е. Л. Нинов и А. Мицулов (с. 225—231) разглеждат произведението от друг аспект — отношението между човек и животно. Отделя се място на ролята на кучето в бита на античния човек. Авторите определят изобразеното върху стелата куче към групата на греоидите (хръткоподобните), използвано за лов и спорт. Тук трябва да отбележим, че напоследък се установи, че стелата от Аполония била издигната на Дейнес, син на Анаксандър.

Значителни корекции в датировката на една група от 9 бронзови фигурки от фонда на музея прави Л. Огненова-Маринова. По-рано те са били отнасяни от проучвателите най-общо към римската епоха. Така например Ариадна от Асеновград (украса от фулкрум) се датира вече във втората половина на IV в. пр. н. е., вместо в римско време, 4 апликации от Кабиле, представляващи бюст-медальон на Артемида, сатир, менада и Паниска, са посочени като декорация за вътрешната част на фулкрум и са предатирани в третата четвърт на III в. пр. н. е. Бюст-медальонът на Силен от Кабиле се различава от преходните апликации и затова авторката го отнася в края на II в. пр. н. е. Сатир с плодове от с. Деветак, Бургаско, апликация за фулкрум, остава със същата датировка, дадена от Б. Филов. Две менади от Филипопол, също декорации за фулкрум, са датирани от Л. Огненова в III—IV в. В края авторката включва едно протоме на кон от с. Ласкарево, Благоевградско, от горна част на фулкрум и го отнася към третата четвърт на III в. пр. н. е.

М. Димитрова-Тонкова отделя внимание върху погребалната находка от с. Ресилово, Дупнишко, включваща златни украшения (пръстен, три мъниста, бръшлянов лист, вероятно от погребална коронка, златна халка от обеца), бронзова дръжка от патера и сребърен киатос. Тази находка се отнася към богатите погребения, характерни за Тракия. Тя показва връзки на аристокрацията от района на Горна Струма с източните ѝ съседи. Според направения анализ всеки един от предметите може да бъде отнесен към късния IV в. пр. н. е.

Статиите от римската епоха ще започнем с два материала за град Никополис ад Иструм при с. Никюп, Великотърновско. В първия Т. Иванов се спира отново върху фриз-архитрава с гръцки надпис, върху който е надписано, че град Никополис ад Иструм със свои средства е издигнал сграда, наречена „термоперипатос“. Това станало по времето на император Комод в 184—185 г. Авторът аргументирано опровергава мнението на арх. С. Бобчев, че тази сграда заемала северната част на Агората. Всъщност термоперипатосът се намира непосредствено на изток от Агората. Северната част на площада била заета първоначално от двукорабна гражданска базилика (стоа), а от времето на Северите — от трикорабна базилика. Въпросният фриз-архитрав се намира във фонда на НАМ.

Св. Петрова ни занимава също с фриз-архитрав от Никополис ад Иструм, сега във Фонда на музея. Той е стоял при западните пропилеи на комплекса на Агората и се датира между 147—161 г. Авторката проследява представянето на йонийската кима, свързването посредством тънка къса пръчица на овулата с черупката, лесбийската кима и астрагала. Тя доказва, че архитектурно-декоративните елементи са наследени в строителството от Флавиите и са доразвити при техните приемници — Антонините.

П. Вълев и В. Герасимова анализират оригинален паметник от с. Опицвет, Софийско. Първият автор доказва с помощта на съвременната методология, че не се отнася за слънчев часовник. Вторият автор счита, че се отнася за култов паметник от типа „наискос" (малко храмче-капела), който вероятно е стоял на пътя Сердика — Наисус. Този тип паметници е чужд за провинциите Долна Мизия и Тракия, но е бил разпространен в Мала Азия — Йония, Кария, Фригия, като обикновено е бил посвещаван на соларни божества. Дата: втора половина на II в. — първа половина на III в.

Л. Русева-Слокоска ни представя колекция от 19 торкви от Фонда на НАМ — 10 златни и 9 сребърни. Мъжките торкви са символ на военен ранг или играят ролята на военна награда (медал). Те са по-масивни и тежки. Изработени са обикновено от сребро, като тази от с. Чаушево. При жените торквата е аристократично украшение или е свързана с погребалния ритуал. Последните са изработени предимно от злато, с по-малки размери и фина изработка (находки от Рациария, Ескус, Свиленград).

Статията на Л. Вагалински разглежда 5 статуетки на гладиатори от нашата страна (вече публикувани). Те представляват малки фигурки, под които има кухи цилиндрични подставки, а в два от случаите и с гравиран надпис. Авторът оборва някои заключения, направени в предишните публикации. Той е склонен да приеме схващането на румънския учен Октавиан Флока, което се нуждае от още аргументация. Тези малки фигурки са военни емблеми от знамена на гладиаторски части, които се сражавали на арената.

К. Карадимитрова обнародва 4 оброчни плочки с трите нимфи, пазени в НАМ. Две от тях произхождат от светилището при с. Огняново, Пазарджишко (античното Бурдапа), и от Бургаските минерални бани. (Акве калиде), а другите две са с неизвестно местонахождение. Иконографията на паметниците разкрива тракийското схващане за Зевс, Хера и трите нимфи като покровители на естествения цикъл, гръцкото схващане за нимфите като носителки на плодородие и римските вярвания в изцерителните им способности. Надписите споменават някакъв неизвестен пръв архонт, както и формули за посвещение, характерни за римската епоха.

Предмет на съобщението на Р. Милчева е женска глава от с. Рибен, Плевенско, съхранявана в античния фонд на НАМ. На базата на изработен иконографски и стилистичен анализ и на изброени аналогии скулптурата е датирана в средата на III в. на н. е.

В. Попова-Мороз разглежда внушителна група от 13 глави, бюстове и безглави статуи от римската епоха, произхождащи от територията на античната Бесапара при с. Синитово, Пазарджишко. По-рано се е смятало, че скулптурата в този район бележи своя апогей от края на II до средата на III в. На базата на прецизен анализ, подкрепен и от някои епиграфски и култови паметници, авторката доказва, че портретната пластика по тези места, в началото и средата на II в. е вече факт. Портретите са на императори и на частни лица от муниципиалната върхушка и на заслужили граждани.

На базата на преки и косвени епиграфски данни Хр. Прешленов доказва наличието на двойно данъчно облагане в полза на римската държава и на градската съкровищница, митнически такси, търговски и продажни такси, гробищни глоби и др. в Западнопонтийските градове и по техните територии, също така и преференциален данък, както и случаи на освобождаване от определени данъчни задължения.

Р. Иванов обнародва за първи път у нас историко-географска карта от 1741 г., изработена от пруския картограф Йохан Кристоф Харенберг. В част от нея са отразени и днешните български земи. Авторът на картата е поставил римските провинции Горна и Долна Мизия, Македония и Тракия. Всички по-малки и големи селища, планини, реки и морета са дадени с техните антични имена. Р. Иванов разглежда в статията хидрографията и орологията, племената, стратегиите и провинциите, както и населените места в тази карта. Направени са нужните корекции, особено при планините, реките и някои градове. Авторът на картата е ползвал като главен първоизточник Клавдий Птоломей, както и Плиний Стари, Тацит, Амиан Марцелин и др. Харенберг се е базирал също така и на карти на свои предшественици, като Абрахам Ортелий (XVI в.), но не е използвал произведения на картографи от неговото време като Йоханес Мюлер и Луиджи Марсили.

* * *

Естеството на изданието е дало свободата и възможността на авторите, които работят в областта на средновековието, да преразгледат изказани по-рано становища. Натрупването на нови данни, които се отнасят пряко или косвено за някои от предметите, към които е насочено вниманието, е позволило да бъдат изградени нови тези, да се направят предатировки и нови класификации. Някои от находките са публикувани преди половин столетие, други са постъпили отскоро във фондовете на музея и в този том е направена първата им публикация.

Статията на Ст. Станилов „Към въпроса за пръстена от Мътница" е със значимо достойнство заради отнасянето след обстойния детайлов анализ на разглежданата находка към определен културен кръг. Перфектният анализ на орнаментите върху пръстена, който той най-задълбочено изследва, дава основание да бъде отнесен с много голяма вероятност към сасанидската и постсасанидската металопластика на ранното средновековие (края на VII — началото на VIII в.). Тези паметници са донесени на Балканския полуостров от прабългарите. Вероятни притежатели на пръстена според автора са знатни българи от Плиска, дори може би от владетелски род. В тази връзка датировката на паметника остава непроменена, каквато е при първичната публикация на Н. Мавродинов от 1943 г. — края на VIII — IX в. Това е времето, в което пръстенът излиза от употреба, докато неговата направа е по-рано посочената дата — краят на VII — началото на VIII в.

Към металопластиката насочва своето внимание и Р. Рашев. В малката статия „Българският колан през VIII — IX в." авторът изказва свое виждане, с което търси обяснение на липсата на коланни комплекти през този период в паметниците на старобългарската материална култура. Отделни токи и други принадлежности като висулки, накрайници, апликации, са намирани, но е необяснимо защо пълни коланни гарнитури липсват. Намирането на отговор на този въпрос е трудно. Авторът търси причината в прекъсването на традицията за доставка от ателиетата в Северното Причерноморие и Крим. Там производството спира, поради което в ранносредновековна България коланните накити изчезват. Като изолирана единична находка от това време се посочва коланът, намерен при скелет 80—3 от некропола в Кюлевча. Анализът на тази находка дава основание на Р. Рашев да изкаже мнение, че този колан не принадлежи на източната (Салтовската) мода, а на западната (аварската), но е твърде скромен по изработка. Тази единична находка е потвърждение на изключително рядкото използване на парадния колан, което в българското средновековно общество се възобновява след покръстването. Според автора в X в. модата на богато украсените колани е широко разпространена във висшите среди и сред цялото общество (масовите бронзови находки). Особено важно е да се подчертае, че се наблюдава връзка в разпространението на коланите в земите на Средния и Долния Дунав.

За рядко откриваните само във Велики Преслав и околностите произведения от рисувана керамика е работата на Т. Тотев. Предметът на неговото изследване е фрагмент от икона с изображение на Света Богородица с Исус Христос, открит в края на 40-те години в черквата от манастира „Под Вълкашина“. Новите данни за преславските рисувани икони, придобити от автора при теренните проучвания на два преславски манастира — Дворцовия и в м. Тузлалъка — го насочват да търси общия произход на този иконографски сюжет в произведенията на майсторите-художници от IX — X в. За Т. Тотев е безспорно, че тази икона е част от декорацията на стените на черквата. Двете подобни керамични икони с изображение на Света Богородица от Цариград не са били известни при първичното публикуване. Авторът намира сходство между иконата от манастирската черква „Под Вълкашина“ и иконите от ателието в манастира в м. Тузлалъка не само от формално естество, но и по отношение на стила, което го навежда на мисълта за принадлежност на иконата към излезли под четките на майсторите от тузлалъшкото ателие. Същият иконографски сюжет е установен върху частта от рисувана икона от Дворцовия манастир. Стиловият анализ на двете икони позволява на Т. Тотев да допусне, че художниците от двете ателиета са използвали един и същ образец. Той свързва данните в произведенията на византийските хронисти Лъв Дякон и Скилица за отнасянето от император Й. Цимисхи в Цариград на чудотворната икона на Света Богородица с Христос — защитница на Велики Преслав с популярността и широкото разпространение на този иконографски тип на Божията майка и нейния син в средновековната българска столица.

П. Георгиев разглежда също така рядко откривани изделия от рисувана керамика във Велики Преслав — керамичните розети. Най-рано откритият образец е този от Патлейнския манастир, който е изцяло реставриран. Част от розета с по-малък диаметър е намерена при разкопките на дворците. При последните проучвания в Патлейнския манастир от края на 80-те години също са открити части от подобни розети. Авторът си поставя за задача да определи със сигурност тяхното предназначение, тъй като възприемането им досега като части от архитектурната украса на преславските дворци и черкви или ажурни рамки за стъклени съдове според него е неубедително. П. Георгиев е убеден, че имитират лети метални предмети т. нар. „поликандила“ (лампадофори) и са представлявали големи красиви светилници-полилеи с вложено стъклено кандило в средата и свещи по периферията. Изработването на тези кандила от глина е новост за средновековен Преслав. Части на метални кандила са откривани на територията на града и са служели за прототипове на керамичните. Тяхното изработване се обяснява с поддържането на определен издържан цялостен керамичен полихромен стил на вътрешната украса в представителните преславски сгради.

На две произведения на металопластиката се е спряла след публикацията им през 1922 г. от Кр. Миятев Л. Дончева-Петкова. Това са два бронзови нагръдни кръста, различни по форма и иконография и с рядко изпълнение (отливане, резба и инкрустация). Кр. Миятев се е спрял съвсем бегло върху тях, докато в работата си Л. Дончева прави изчерпателно описание на кръстовете и анализ на тяхната иконография. Тя е склонна да датира първия към края на IX—X в., докато втория не може да бъде поставен по-рано от края на XI — средата на XII в. Определянето на по-тясната и уточнена датировка се дължи на натрупването на значителен брой кръстове-енколпиони. Информацията, която е получена от тях, дава възможност за прецизиране на датата и определяне на мястото на производство чрез систематизиране на предметите и използването на данните от археологическото проучване.

Изследователската прецизност и умение на И. Щерева са приложени за изследването на рядко срещан предмет от фонда на НАМ — сребърна лъжица с надпис върху дръжката: ВЛАДИМИРОВА ЛЪЖИЦА. Палеографските особености на надписа поставят находката в XIV в. Анализът, който прави авторката ѝ дава възможност да привлече аналогични предмети от две съкровища от Западна Европа. Подобни са и откритите в град Никопол лъжици. И. Щерева счита, че намерените у нас лъжици са произведени в някоя златарска работилница на Западна Европа, а по търговски път са достигнали до българските земи и тогава върху дръжката е изрязан надписът.

Д. Овчаров прави първична публикация на съвсем наскоро открития пръстен от района на рудник Звездел, Момчилградско. Запазената част от него е кръгла сребърна пластинка с изрязан върху лицевата страна монограм в плосък релеф. Буквите, изрязани върху повърхността му, са гръцки. Авторът ги дешифрира като име на притежателя на пръстена. Във втората част на статията си Д. Овчаров прави класификация на откритите досега върху пръстени и други предмети монограми, като ги разделя на три групи според разположението на буквите, т.е. по образуваните от тях конструкции. Първата група са кръстовидни, втората буквовидни, появяват се по-късно от първата група. Третата група произхождат от втората, но отделни букви са изрязвани самостоятелно и не са свързани с основната буква. Към тази група принадлежи и разглежданият пръстен, датиран от автора във втората половина на XIV в.

К. Тотев разглежда находка от В. Търново първата от този вид за нашите земи — керамичният медальон на св. Архангел Михаил. Авторът прави ново описание на иконката, като отстранява грешките от първото ѝ въвеждане в научно обръщение. Той привлича в изследването си и втора подобна иконка, открита в същия паметник — Патриаршията в Търновград, като изгражда тезата за принадлежността на двете икони към Дейсисна композиция. В подкрепа на това си виждане К. Тотев привежда известни сюжетни композиции, в които изображенията на архангели са фланкиращи. Като аналогия са привлечени и друга група подобни творби от стеатитови иконки, датирани в същото време — XII—XIII в.

Сн. Горянова въвежда в научно обръщение единствените засега открити у нас в началото на века произведения на средновековната металопластика от този вид — четири половинки от лети бронзови торсове на лъвици. Аналогиите, които авторката е намерила сред подобни предмети от XIII—XIV в. от Западна Европа (предимно Франция и Фландрия), я насочват към определянето на техните функции. Тя приема, че те са използвани за крачета или в подставка на черковна утвар (свещници, реликвиарии или престолни кръстове). Това дава основание да ги определи като произведения на майстори от Фландрия и Горен Рейн от XII — XIII в. Най-вероятно тези предмети са попаднали в някоя от черквите на Трапезица по търговски път.

Ем. Евтимова се е спряла на сравнително често намирани предмети в паметници от средновековието — пръстените. Тя публикува 11 пръстена и каталог за тях от некропола при с. Мишевско, Кърджалийско. Малкият брой на пръстените затруднява използването им за създаване на класификация, но привлечените за сравнение по-рано публикувани предмети от този вид дава възможност за отнасянето им според техните изображения към две групи. В стремежа си да отрази най-точно времето за оформянето на художествените стилове при Македонската династия авторката предлага термина Източна Римска империя вместо Византия, който за този период (VIII—XI в.) не се използва. Тя приема датировката, която дава разкопвачът на некропола (IX—XI в.), като подчертава, че не изключва възможността да бъдат и по-късни, тъй като тяхното производство продължава и след тези векове.

М. **Ваклинова** представя произведения на средновековната металопластика, постъпили във фонда на НАМ на два пъти в първата четвърт на нашия век, но непубликувани досега. Направеният анализ на предметите и привлечените за аналогии находки позволяват да изкаже мнение за произхода и датировката им. Металните части за колан от с. Черномащица и от Видинско поотделно са непълни комплекти, но двете находки се „допълват" за липсващите елементи. Стиловите и техническите особености при изработката дават основания за свързването на предметите с готическото и късноготическото изкуство. Плоските фигури, позите и облеклото им са характерни за втората половина и края на XIV в. Голямото разнообразие на апликациите за колани от двете находки, разностилието и техническите отлики може да бъде свързано според авторката с местни ателиета или с такива в близост до Балканите или отвъд р. Дунав. В XV в. могат да бъдат поставени ажурните готически буквички от находката в Черномащица. Статията поставя някои проблеми около двете находки, свързани преди всичко с проникването на готическия стил в металопластиката на произведенията ѝ на Балканите през XIV и XV в. и навлизането в бита на местното население.

Един от най-рано датираните екземпляри на невестински накит разглежда в работата си Б. **Петрунова**. „Късносредновековен невестински накит за глава от Югозападна България". Тя прави анализ на досега известните подобни накити, намерени при разкопки на средновековни паметници, а така също на етнографските паралели. Авторката е категорична, че разглежданият от нея накит е ранен вариант на прочелниците от по-късно време, познати ни от етнографските образци. Трябва да бъде подчертана сполуката на Б. Петрунова да проследи генезиса на този накит от ранносредновековните женски накити за глава до късните примери в етнографията.

Произведение на металната пластика е изследвала и О. **Миланова** в работата си „Бронзова статуетка на светец от Мелник". Статуетката е един от рано постъпилите в музея предмети — вероятно през 1915—1916 г. Анализът показва западноевропейския ѝ произход, а датировката в твърде широк диапазон — от XIII—XIV в. до Възраждането. Най-вероятно тя е попаднала в Мелник по търговски път.

Краеведческо по своя характер е изследването на А. **Тотешев** за с. Емона, Бургаско. Авторът е събрал и привлякъл различни по своя характер източници, с които доказва продължителността на живота на селището — от времето на траките до днес.

Аргументирано с научни факти и чрез обстоен анализ в обширна статия Ив. **Сотиров** отново се спира на предизвикалия продължителни дискусии вече две десетилетия въпрос за „Калояновия пръстен" и неговия притежател. Авторът е категоричен в твърдението си, че пръстенът от гроб 39 от църквата „Св. четиридесет мъченици" във В. Търново не е принадлежал на цар Калоян, а на севастократор Калоян, също потомък на Асеневци, убит половин столетие по-късно. Тази статия е нов принос в стремежа за търсене на истината за принадлежността на пръстена от гроба на знатния български сановник от XIII в. в Търновград.

КЪНЧО КЪНЧЕВ, РУМЕН ИВАНОВ, РАДОСЛАВ ВАСИЛЕВ

L. BJELAJAC. TERRA SIGILLATA U GORNJOJ MEZIJI: IMPORT I RADIONICE VIMINACIUM-MARGUM. Archeoloski institut. Beograd. Posebna izdanja, knjiga 23, 1990. 203 p. u 89 t.

В началото на 1991 г. белградското издателство „Култура" прадложи като самостоятелно издание в поредицата „Монографии" в паралелни сръбска и английска версии докторската дисертация на добре познатата керамоложка Лиляна Биелаяч. Това е първата цялостна публикация на импортната релефна и гладка сигилата от Горна Мизия. По причини от техническо естество авторката не е могла да включи керамиката от тази провинция извън пределите на своята страна, от територията на Република България. Това няма съществено значение за общата представа за керамичния импорт в провинцията, защото поне засега известните тера-сигилата съдове е твърде малък.

Всяко ново изследване на римската художествена керамика от балканските провинции се посреща с нескриван интерес, тъй като разкрива нови страни от тесните им икономически и културни взаимоотношения с останалите провинции. Рецензираната книга засяга редица проблеми от стопански и търговски аспект, валидни еднакво за Горна и Долна Мизия. От много важно значение е почти едновременната поява на сигилатни работилници в двете провинции с пазарно производство и общите тенденции във формирането на местен художествен стил.

Великолепно изпълнен технически, трудът включва 578 каталожни номера релефна сигилата, рисунки на гладките форми, пълен каталог на декоративните форми от ателиетата във Виминациум-Маргум, всички събрани в 87 таблици. Монографията е снабдена с още две карти и седем табла. Гладката сигилата е представена чрез основните форми съдове според класификацията на Х. Драгендорф от 1895. Само в някои случаи са използвани типове въведени от по-късни автори.

Авторката отлично познава както основните автори по проблема, така и най-новата литература. Тя е извършила огромна събирателска работа. Изложението следва утвърдената методика, възприета от повечето изследователи и често прилагана при публикуването на панонската керамика. Не само териториално, но и по своя характер тера-сигилата от Панония стои най-близко до мизийските находки. При обработката на тера-сигилата от провинция Долна Мизия аз намерих най-подходяща форма на излагане също в унгарските публикации. Вносната керамика от типа тера-сигилата е значително по-богато представена в Горна Мизия, отколкото в Долна. 64 печата върху релефни съдове и 153 върху гладка сигилата носят марката на производителя, което прави обнародваната керамика със сигурно детерминирани производствени центрове и датировка.

Краткият увод запознава читателя с методиката на изследване. Както авторката сама отбелязва, проучването на този атрактивен керамичен материал допринася не само за запознаването със стиловите характеристики на отделните производствени центрове, но с търговските пътища и връзките между отделните провинции. Вносната керамика е включена в два големи дяла: релефно украсена тера-сигилата и гладка тера-сигилата. Специална глава е посветена на керамичния център Виминациум-Маргум, едно ново откритие, което променя наложилото се в науката схващане относно дейността на керамичните ателиета в Маргум-Сисция. Релефноукрасената керамика произхожда от работилниците в Галия, Германия, Панония с форми Drag. 29, 30, 37, Déch. 67, Knorr 78. При гладката сигилата са определени 23 основни типа. Тя не е каталогизирана и не е посочено от кои селища произхожда. В заб. 169 е посочено, че много от гладките съдове, открити на различни обекти, не са инвентаризирани и не е възможно да се направят сериозни изводи. Една груба статистика на находките от некропола на Виминациум, открити през 1984 г. показват съотношение 3 : 1 по отношение на релефната керамика. Печатите с имената на майсторите, качеството на глината и покритието водят до извода, че основната маса гладка сигилата произхожда от същите центрове, от които и релефната. Апликираните паници и чашки форми Drag. 17, 25 и 35 с гроздовидна или лилиевидна украса с барботинна техника свидетелстват за северноиталийски импорт в провинцията. Късноаретинските майстори A. Manneius и L. Gellius са застъпени само с по два печата (т. 63, 72—73 и т. 62, 40—41).

Южногалската релефна керамика присъствува с 48 кат. номера, в Долна Мизия техният брой е 53. Големият среднogaлски център Лезу е представен с 36 фрагмента, от които 17 от Виминациум. Намаляването на галския импорт при Антонините е отражение на общите процеси в икономиката и търговията на дунавските провинции. Този факт бе констатиран при обнародването на керамиката в Панония, Дакия и Долна Мизия. По случайно съвпадение среднogaлската релефна керамика в Долна Мизия е застъпена също с 36 фр. Съвършено различна е картината с керамичния импорт от Райнцаберн в Германия. Авторката е обработила 243 релефно украсени съда. От тях 40 са снабдени с марката на грънчаря от общо 90 зарегистрирани майстори от този център. Проникването на райнцабернска сигилата започва през 140/150 г. с продукцията на Кобнертус III и Фирмус I (12,6 %), но господствуващо положение в пазарите на провинцията имат Цериалис и Комициалис в третата четвърт на 2 до началото на 3 в. (64,4 %) от общия брой на внесените керамични съдове.

Появата на рейнските керамични манифактури предизвиква преориентация на средноевропейската търговия с керамика. Този факт без съмнение стои в основата на редовния и многократно увеличен райнцабернски импорт в провинция Горна Мизия през втората половина на 2 в. Тъкмо обратно, керамиката от този център в провинция Долна Мизия е незначителен, само 49 фр. Първите рейнски фабрикати се появяват в нашата провинция малко преди средата на II в. (Bernhard IA, IB), но както в Горна Мизия най-добре са представени фирмите на Цериалис и Кобнетрус от 175—180 г., т. е. преди Маркоманските войни. Най-силното проникване на рейска керямична продукция на III в. В продължение на няколко десетилетия са владеели дунавските пазари с керамика, за да отстъпят към началото на III в. на по-конкурентния керамичен център Вестерндорф. Биелаяч допуска съществуването на разпределителни пазарища в Сингидунум и Виминациум, откъдето с малки изключения произхожда обнародваната керамика.

Вестерндорф е представен с 207 фр., 104 от които на Комициалис и неговия кръг. Изследванията от последно време ясно очертаха спецификата в стила на този майстор, което позволява и без марка да се идентифицира неговата продукция. В количествено отношение отново е налице голямо различие в импорта между Горна и Долна Мизия, където са открити само 26 фр., включително и тези от Пфафенхофен. Не мога да не се съглася с Биелаяч, че „картината на импорта в Мизия напълно отговаря на ситуацията в областта на средния и долния Дунав“. Ограниченият рейнски импорт в Долна Мизия в сравнение с Горна и още повече с Панония, където вносът е много по-голям, се дължи според мен на по-голямата отдалеченост и скъп транспорт. Не е без значение и нарастващата несигурност на търговските пътища. От най-съществено значение е появата на конкурентноспособно местно керамично производство.

Използвайки максимално данните от обнародваната керамика в обширен коментар, авторката достига до важни изводи за търговските връзки на провинцията и възможно най-преките пътища за проникването на тера-сигилата и особеностите на нейното разпространение, съпоставено с другите дунавски провинции.

Безспорно много интересна е главата, посветена на един непознат засега в литературата керамичен център за релефна тера-сигилата във Виминациум. Биелаяч изследва детайлно стиловите особености и декоративни мотиви на произвежданата в тамошните ателиета керамика и стига до извода, че работилниците във Виминациум-Маргум са били много тясно свързани. През 30-те години на нашия век в науката се налага мнението, че керамиката с посочените по-горе качества е била произвеждана в Сисция. Четиридесет години по-късно полският археолог Богдан Рутковски отхвърли това схващане и пръв потърси, на базата на няколко фрагмента от калъпи, производствения център в Маргум (Маргум-Сисция). Денеш Габлер от своя страна направи пълна ревизия на всички публикувани находки и категорично ги свърза с Маргум. Неочакваните открития на Биелаяч във Виминациум изведоха на преден план отново проблема за керамиката тип Маргум-Сисция. Без да са открити самите работилници във Виминациум, са намерени много по-голям брой калъпи, отколкото в Маргум и стотици фрагменти от съдове. От Сисция са известни само няколко фрагмента и нито един от калъп. Според нея работилниците във Виминациум и Маргум са били снабдявани с калъпи от един и същ център, за който тя с основание смята, че се намирал във Виминациум. По всичко изглежда, че този център е бил с големи производствени възможности. Представената карта показва широка мрежа от селища в самата провинция и извън нея, до която е достигала неговата продукция. В провинция Долна Мизия като безспорни могат да се смятат находките от Мадара, Трезмис, Нове. Два фрагмента, сходни на тях са открити в Ескус и Рациария.

Биелаяч и всички останали автори преди нея търсят аналогии в калъпа за тера-сигилата от Националния археологически музей в София, който публикувах още през 1961 г. Наистина шест или седем от използваните печатчета са твърде сходни с тези от репертоара на Виминациум-Маргум, но цялостната декорация и стил са съвършено различни. За ателиетата на посочените работилници от Горна Мизия са характерни едрите растителни и животински форми. Дори едно бегло сравнение показва по-голям финес в изпълнението на софийския калъп. Фигурите са по-изящни и по близки до натурата. Айерщабът, този толкова характерен елемент няма точен паралел в нито един съд от Виминациум-Маргум. Освен това в украсата му са застъпени медальони с жанрови и митологически сцени, без съответствия в посочените ателиета. Сходството между тях трябва да се търси в общия източник на модели и сюжети, в чието преосмисляне местните майстори проявяват истинско творчество.

Ако до средата на века балканските провинции бяха бяло петно по отношение на местната художествена керамика, то след откритията в Бутово и Павликени, в Ромула и Микасата в Румъния и разбира се Виминациум се видя дейността на големи центрове с пазарно производство.

В ограничените рамки на една рецензия не е възможно да бъдат обхванати многобройните важни проблеми, които авторката поставя и успешно разрешава. Великолепните рисунки, таблици и карти в синтезиран вид илюстрират изводите на авторката. Всеки който се занимава с изследването на тера-сигилата ще оцени нейния безспорен принос, поради което книгата „Тера-сигилата от Горна Мизия“ не се нуждае от реклама за нейната полезност.

АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА МИЛЧЕВА

ЕЛ. МАНЕВА. СРЕДНОВЕКОВЕН НАКИТ ОД МАКЕДОНИЈЯ. СКОПИЈЕ, 1992. 279 с. 31 образа, карти I — II, 306 табла

В края на 1992 г. археолозите медиависти бяха приятно изненадани с появата на монография върху средновековните накити на колегата от Скопския университет Ел. Манева. Книгата, единствено досега цялостно изследване върху средновековните накити, е преработена докторска дисертация, в която са събрани многобройни, разнообразни по предназначение, материал и изработка предмети, открити случайно или при археологически разкопки и съхранявани в различни сбирки и музеи на Македония.

Работата се състои от шест части, от които първата (Въведение) и втората (Типология) са основни.

Във въведението е отбелязано, че основна цел на труда е изследването на средновековния накит на територията на Република Македония за времето от VII до XIV в., т. е. от заселването на славяните (края на VI — VII в.) до идването на османските турци (XIV в.). Не са отминати и някои накити от късното средновековие (XIV — XVII в.), определени като свързващо звено между същинското средновековие и новото време. В тази част на труда е разгледана историческата съдба на Македония, като са използвани писмени източници, някои от тях според тълкуването на скопските историци, обръща се внимание на резултатите от археологическите изследвания и е посочено, че има райони (Прилепско, Охридско, Кочанско) и проблеми (керамика, некрополи, накити, монети), които са по-добре изследвани и други, които са почти непознати.

С основание е изтъкнато, че най-слабо е изследван периодът VII — VIII в., но според Ел. Манева са установени следи от култура „Мартиновка“ и „Комани—Круйе“. Периодът IX — XII в. е застъпен с многобройни паметници и материали и се свързва със силно византийско влияние, но за IX — X в. са посочени и някои „допирни точки“ с далматинската, хърватската и кетлашката култура, а за X — XII в. — с белобърдската. Материалите от XIII в., когато територията на Македония е под различно чуждо влияние, са или много богати или твърде обикновени, предназначени за масова употреба. През XIV в. покрай скъпите накити навлизат и други луксозни предмети (обковки на икони, реликвиари, ставротеки, кадилници), а най-интересни материали от турското средновековие са открити в Струмишко, Прилепско и Неготинско.

Във въведението е направен и преглед на досегашните проучвания на накитите, с уважение са посочени имената на откривателите, изброени са изследваните чрез разкопки райони. Интересен е параграфът, в който се разглеждат особеностите и проблемите на средновековните накити. Посочено е, че тези предмети разкриват естетическите вкусове — употребявани са за „китене — гиздење“, не са отминати и апотропеичните им свойства (за предпазване от лоши сили и очи), както и, че чрез тях се изяснява икономическото състояние на притежателите — ранг, място в обществената йерархия. В зависимост от мястото и начина на носене, Ел. Манева подобно на други автори разделя накитите на няколко групи: за глава, за врат, за ръце — като допълнение към облеклото. В последния параграф на въведението „Методология на изследването“ авторката съобщава, че се уповава на двата основни археологически метода — стратиграфски и типологичен. Посочено е, че теренните проучвания не са навсякъде интензивни, че откритите средновековни некрополи са предимно на селско население, а тези, които имат градски характер, са от по-късните фази. Напълно правилно Ел. Манева приема, че типологичният метод е най-подходящ за изследване на накитите, като отбелязва, че типовете са образувани от морфологичните особености на формата. Същевременно тя посочва, че при определянето на вариантите са използвани различията в материала, в украсата и т.н. В работата широко е прилаган и сравнителният метод — при характеристика на отделните типове са търсени аналогии от близки и далечни райони.

Втора част „Типология на накитите“ е основна и най-голяма. Тя започва с подзаглавие „Накитът като дял от облеклото и премяната“. Последователно са разгледани най-ранните представители — фибулите, следвани от коланите и техните съставни части — токи, висулки, халки. Авторката се спира на писмените сведения през отделните периоди и достига до извода, че в Македония поясните украси са били най-добре застъпени през VII — VIII в., докато през следващите векове са по-редки и бедни, което се обяснява с промяната на населението и начина на обличане. Подчертана е практическата и декоративна роля на копчетата, едни от най-честите находки в гробовете след края на X в. Отделна група съставляват „Украсите за глава“. След диадемите и венците подробно са разгледани наушниците и обеците и е направен опит да се обясни разликата между тях. Авторката се позовава на етнографски паралели, търси примери в стенописите, като особено интересен е този от XIII в. от църквата в с. Велмей, Охридско, където е изобразено детето Исус с обеца на лявото ухо. Като най-многобройни находки наушниците и обеците са детайлно разграничени в 29 типа. В „Накит за врат“ вниманието е спряно върху торквите, нанизите от медальони и монети, герданите от маниста, кръстове и други висулки, метални синджири. В „Накит за ръцете“ са обхванати многобройните типове гривни и пръстени. Гривните, употребявани най-често с термина „белегзија“, „белезница“, „белензука“, са широко разпространени в Македония. В зависимост от различията във формата металните гривни са разделени на шест типа, а стъклените според изработката (гладки и усукани) и цвета (моно- и полихромни) на три типа. Подробно са изследвани пръстените, широко употребяван накит от жени, мъже и деца. Спряно е вниманието върху семантиката, изработката, върху пръстените-печати с хералдични знаци и т. н. Разделени са на пет типа с варианти в някои от тях.

Тази основна част на работата завършва с таблица от 8 страници, в която хронологически и по векове (от VI до XVIII в.) са маркирани всички видове и типове. Нагледно е показано времето на поява, продължителност и замиране на отделните накити.

При разработката на типологията на накитите — тази най-трудна глава на монографията — Ел. Манева е вложила много сили и умение. При всички накити личи доброто познаване на проблема, резултат от натрупан изследователски опит на терена, от ползването на обширна и разпръсната литература. Проличава нейното умение да съпоставя, да анализира, да предлага свои виждания. Тя търси причините за поява и замиране на отделните видове, освен основните издирва и второстепенните им функции. Съпоставя с материали от други страни и народи. И макар че в типологията на места могат да се приложат и други принципи и някои датировки да се уточнят още повече, безспорно заслугата на авторката е голяма.

Третата част на монографията е озаглавена „Преглед на местностите и каталог на накита“. Тя е разработена по особен начин — в повече от 130 страници включените в монографията накити са разгледани по местонахождение (в 22 общини, които са подредени по азбучен ред). В различните общини са посочени съответните средновековни обекти, като е описано местоположението им, писмените сведения, археологическите паметници и тяхното изследване (напр. в община Битоля са изброени 11 обекта). Броят на обектите е 100, отбелязани с арабски цифри. Накитите са свързани със съответния обект и с неговия номер. Те са подредени също с арабски цифри, които са отбелязани при графичните рисунки в края на книгата. В тази трета част при някои от обектите са представени планове и 31 графични рисунки на накитите от един гроб или некропол.

В четвъртата част са изброени посочените съкращения и огромната литература, обхващаща над 700 заглавия.

В шестата част е показан илюстрованият материал, 100 таблици с накити, свързани с каталога — много сполучливи графични рисунки и 4 таблици със снимки.

В заключението в резюмиран вид е представено изследването и постигнатите резултати. Струва ми се, че мястото му е по-удачно след третата, а не след втората част на монографията, както е направено.

Накрая искам да подчертая, че трудът на Ел. Манева е сериозно научно изследване върху разнообразен и труден за класифициране материал. Той не само разширява и допълва познанията ни, но дава цялостна представа за средновековните накити, които, както се очаква, са близки и дори напълно еднакви с тези от нашата страна. Разбира се, бъдещите изследвания ще попълват и разнообразяват с нови данни поднесените в типологията и в каталога сведения, но направеното на този етап е повече от значимо. В това отношение Ел. Манева изпреварва българските си колеги.

ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ. ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ В ДВОРЦОВИЯ ЦЕНТЪР НА ПЛИСКА. — Сб. Плиска — Преслав. Т. V. Шумен, 1992, 77—104.

Един от основните въпроси на градоустройството през различните епохи е този на водоснабдяването и канализацията. Водоснабдяването е основен въпрос, тъй като е свързан със задоволяване най-належащата нужда на хората от питейна вода. Водоснабдяването и канализацията през античността съпътствува изграждането на селища. Те са разширявани и поддържани едновременно с развитието на градовете. Досегашните проучвания и открития установиха високо техническо ниво на водоснабдителната и канализационна мрежа през късноантичната епоха V—VI в. в българските земи. Това свидетелства и за сравнително високата хигиенно-санитарна култура[1]. Високата техника на изграждане на съоръженията, свързани с водоснабдяването и канализацията през античността оказва силно влияние върху нашето средновековие.

Изследванията върху античните водопроводи и другите съоръжения на градовете и селищата в нашите земи в частност, в римските провинции в Долна Мизия и Северна Тракия, е направено от Малгожата Биернацка-Любанска[2].

Още преди седем години на тази тема представих монографичен труд, който бе отпечатан едва през 1993 г.[3] П. Георгиев в разглежданата тук статия не дава всички налични данни, които са известни по този въпрос от досегашните изследвания.

Водопроводното строителство в Плиска, което има вече история в продължение на повече от 90 години, П. Г. подразделя на четири периода, с което фактически не казва нищо ново, а само преповтаря известни неща.

Нито един от тези строителни периоди обаче той не подкрепя с надлежно датирани материали.

На с. 99 П. Г. съобщава за свои проведени разкопки през 1964 г., без да уточни какви материали е открил и без да ги проанализира и датира. Доста подробно разглежда Водохранилището, чиято сграда е позната под името Големия басейн. Тук искам да съобщя, че през 1961 г. разкопки се проведоха на Големия басейн в Плиска от Ст. Станчев, но откритите материали от него все още не са публикувани. Това се дължи на обстоятелството, че тук на този обект бяха открити материали в голямо количество и които се датират приблизително към V—VI в. Имах възможност като наблюдател да присъствувам на тези разкопки и да се запозная отблизо с новооткритите материали — предимно на керамика. Вероятно тази ранна датировка е причината Ст. Станчев да не публикува материалите, открити при разкопките, тъй като те са в противоречие с общоприетата датировка на монументалните строежи в Плиска.

Но не са малко вече и специалистите археолози, историци, изкуствоведи и др. у нас и в чужбина, които не приемат, че монументалните строежи сгради, крепостни съоръжения, както и разнообразните находки и главно керамика, монети и др. са от Плиска и не приемат, че те могат да се отнасят към първата половина на IX в. Разкопките, проведени от мен през 1963—1970 г. на Южната порта и югозападната кръгла кула, установиха за пръв път една точна стратиграфия с ясно очертани два строителни периода, като първият се датира много точно към късната античност V—VI в.

В статията на П. Г. трябва да се съкрати (от 78 до 92 с.) понеже в нея се дават погрешни данни, които объркват читателя и с нищо не допринасят за изясняване на поставените въпроси. За да не бъда голословен, ще приведа някои данни, получени през последните двадесет и пет години и които опровергават датировката, дадена от П. Г.

1. Водоснабдяването и канализацията във Вътрешния град на Плиска е изградена едновременно с крепостните съоръжения и другите монументални сгради[4]. По протежение на цялата южна крепостна стена на Плиска бяха установени седем отвора, специално изградени в стената, през които са преминали водопроводни тръби от север на юг към Външния град на Плиска. Това е безспорно доказателство, че водопроводите и крепостната южна стена[5] са били изградени едновременно. Водопроводните тръби, открити досега в голямо количество във Вътрешния град, са напълно идентични по изработка, но различни по размери. Те са правени на бързо въртящо се колело и са напълно еднакви с тези от римските градове и ранновизантийски селища. Така че с пълно основание можем да ги отнесем към късната античност V—VI в.

2. Водопроводите и шахтите, които са открити досега в Плиска, носят белега на ранновизантийска техника.

П. Георгиев в статията си „Водопроводите и канализацията в Плиска“ това огромно строителство, както посочихме по-горе, той подразделя на четири периода. През първия и втория период П. Г. разглежда подробно направените досега проучвания на „Водохранилището“. Този преглед е съвсем излишен и направо може да се съкрати, тъй като други автори са го направили много по-сполучливо. По техническите си прийоми, по начин на изграждането на това голямо съоръжение може да се отнесе към ранновизантийската епоха V—VI в. Вместо да се приведе съответната литература, съответните аналогии, П. Г. цитира Ст. Станчев „Разкопки на Големия басейн в Плиска“ през 1961 г. (забележете, че това е непубликувана статия от 1962 г.). Това ясно не е научен подход при публикация. Така през първия строителен период на водоснабдяването на Плиска не е датиран нито има опит за датиране, но се казва, че той е един от най-старите водопроводи на Плиска[6].

Тези многобройни водопроводни тръби, които ние открихме при Южната порта и югозападната кръгла кула в Плиска през 1963—1970 г.[7], са запазени напълно, не са вторично използвани и са идентични на тези от Цитаделата и от целия Вътрешен град. Това е важно доказателство за датиране цялостно на монументална архитектура в Плиска.

Единият източник на изворна вода е идвал от платото „Стана“ (Стара планина) и минавал по мост — акведукт над Крива река по направление на юг към земленото укрепление и се датира към III—IV в.[8]

Проведените от нас разкопки от 1963—1970 г. при спазване на най-прецизния стратиграфски метод бяха установени два строителни периода при южната порта и югозападната кръгла кула. Първият строителен период въз основа на досегашните проучвания се отнася към V—VI в., а втория към VIII—IX в. и дори към X в. При публикацията на атриума на Голямата базилика в Плиска се използват аналогии от П. Г., изключително отнасящи се за ранновизантийски култови паметници и вместо да се датират, както показват ползуваните примери към V—VI в. П. Г., ги отнася към първата половина на IX в.[9] Също не се дават аналогии на сгради, крепостни съоръжения от по-късната епоха след IX в., понеже липсват такива.

Освен това открити са от Рашо Рашев около 40 глинени съда върху пода на подземния тунел, които съдове по своята изработка, тънкостенни, на бързо въртящо се грънчарско колело се отнасят към V—VI в. те все още не са публикувани. Защо?

За същия период се съобщава, че са открити водопроводни тръби, изработени от меден лист, и тук те не са датирани и не са приведени аналогии за тях.

Според П. Г. „Големият басейн“ през втория строителен период бил разрушен от пожар, а заедно с това бил сложен край на съществуването на повечето сгради от първия строителен период.

Без да има някакво доказателство, П. Г. на стр. 98, пише: „в средата на VIII в. изворите отбелязват известна активност в областта на хидростроителството във връзка с ремонта на Валентиновия акведукт, който преминавал през Източна Тракия за столицата Константинопол.“ Не е ясно какво значение има това за водостроителството на Плиска. Той цитира себе си за проведените от него разкопки през 1964 г. За втория строителен период продължават според П. Г. да действуват основните канализационни съоръжения от първия период, а ние видяхме, че те не са изяснени и в първия строителен период. И в този втори период на строителство и тук не се дава никаква датировка на строежите. В откритите тунели във Вътрешния град на Плиска подовете са покрити с тухли, някои от тях с печати ΔVLES, ΔIONISIS и др., които не са вторично употребени, понеже няма по тях полепнал хоросан. Такива тухли с печати и без печати досега са открити в огромно количество във Вътрешния град на Плиска.

Много важно доказателство за датиране на монументалната архитектура и крепостни съоръжения в Плиска са откритите три полуземлянки северно от северната фасада на Южната порта. Полуземлянката, обозначена от нас под № 3 с глинобитна сравнително добре запазена пещ, разрушава водопровод № 3 (обр. 9)[10]. В тези полуземлянки са открити находки, които имат съвършено еднакъв характер и датиран материал за втората половина на IX в.[11] Как може да се датират монументалната сграда и крепостни съоръжения в началото на IX в.[12] Имаме подобни случаи в открития от нас некропол при Дворцовата църква от X—XI в., където отделни гробове разрушават ранновизантийския водопровод, които се насочват на юг от Цитаделата. Също важно е да отбележим, че няколко човешки скелети бяха открити върху разрушения югоизточен зид и около апсидата на Дворцовата църква[13]. Особено ценни данни бяха придобити при разкриване на 19 търговски и занаятчийски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска, където на няколко места зидовете на тези помещения разрушават водопроводи и канали и които преминават през специално изграден отвор в югозападния ъгъл на Южната крепостна стена на Плиска[14].

В подзаглавие на с. 92 П. Г. разглежда основните черти на водоснабдяването на Дворцовия център. Той счита, че магистралните водопроводи на Плиска са били устроени по самотечащия принцип, без да има нужда от специални съоръжения — акведукти и др., и след това на с. 99 съобщава, че малък акведукт може би е имало при преминаването на рова от земленото укрепление. За акведукт, в района на Плиска съобщихме вече, че до днес е запазена от него една малка част над Крива река[15]. По отношение на това, че там може да е имало акведукт, трябва да се съобщи, че водопроводът преминава през северната част на рова, без да има нужда от акведукт, понеже той не е съществувал по това време през V—VI в. На с. 93 П. Г. съобщава за някакъв изравнителен резервоар-разпределител, за какъвто нямаме никакви данни. И тук се съобщава също за водопроводи, които първоначално са снабдявали ханската резиденция. Ние открихме водопроводи, които преминават под основите на Цитаделата, която се явява значително по-късно от водопроводите.

На с. 100 П. Г. съобщава „приблизително такава е дълбочината на вкопаване при античните водопроводи“. Естествено, че е така, понеже Плисковските водопроводи се отнасят към V—VI в. към късната античност, а не към ранното Средновековие. Ще бъде интересно как П. Г. ще опише средновековните водопроводи, открити във Вътрешния град на Плиска, каквито досега няма открити.

Въз основа на какви данни на с. 94 П. Г. съобщава: „съпоставени тези факти, ни водят до извода, че водопроводите от VIII и началото на IX в. по начина си на изграждане стоят по-близо до античните. След като сме установили вече въз основа на проведените от нас разкопки във Вътрешния град на Плиска и че цялата водопроводна мрежа се датира към късната античност V—VI в., П. Г. се осмелява на с. 94 да пише, че това се дължи на голямото количество, преупотребени антични водопроводни тръби. П. Г. на с. 94 напълно сам се опровергава, че водопроводите от VIII и началото на IX в. (по начина си на изграждане) стоят по-близо до античната хидротехника, отколкото тези от IX—X в. Преупотребени антични водопроводи досега не са откривани в Плиска.

Това, което казахме по-горе за водопроводите, се отнася напълно и за канализацията, която е открита досега във Вътрешния град на Плиска, и се датира много точно към късната античност — V—VI в.

Има неточности като това, че каналът изграден от тухли, отвеждал нечистите води на север. Водопроводната и канализационната мрежа, която открихме във Вътрешния град на Плиска, е сложно съоръжение и е изградено едновременно с монументалната архитектура от сгради, крепостни съоръжения и др.

Накрая на статията от 97 до 100 с. е изпълнено с противоречия. От една страна, П. Г. съобщава (98 с.), че през първата половина на IX в. водното строителство там достига висока степен на развитие, в техниката ѝ на изпълнение обаче се наблюдават редица елементи, които стоят близо до античната хидротехника. Досега той търсеше аналогии в Иран и др. Най-ранните водопроводи в Плиска П. Г. отнася към VIII в. по времето на първите монументални строежи, които също той отнася към VIII—IX в. Навсякъде монументалните строежи същият автор отнася към първата половина на IX в., а тук говори за ханска резиденция от VIII в. В началото на рецензията ние съобщихме, че П. Г. дава сведения за четири периода на водопроводно и канализационно строителство, без да може да го датира и да го обоснове с нещо и затова то е една измислица и нищо повече. Авторът на тази статия не може да отговори на въпроса, въз основа на какви данни канализацията в Плиска „може да се датира в хронологичните рамки на VIII и първата половина на IX в.“ На с. 96 П. Г. съобщава, че „каналите 24 и 33 са изградени малко преди или след средата на IX в.“ При едно свободно съчинение винаги авторът се съобразява с някакви данни, а тук няма никакви.

П. Г. на 96 с. съобщава, че канализационната система има специфичен облик, който съответства на специфичното градоустройство на Центъра в Плиска. И тук се пише безотговорно. В техниката на канализацията той съобщава, че има редица елементи, които стоят близо до античната хидротехника. Обаче не съобщава, че тя по нищо не се различава. П. Г. трябва да отговори на важния въпрос, какъв е *бил този прабългарски аул*, който не е съществувал, когато се изгражда монументалната архитектура, а също и водопроводните и канализационни съоръжения в Плиска. Тук се цитират Ст. Станчев и самият П. Г., който съобщава, че през първата половина на IX в. „водното строителство в Плиска достига висока степен на развитие, а през четвъртия период (който въобще не съществува) водоснабдителната и канализационна мрежа престава да се развива и скоро след това запада (с. 98). Данни за строителството на водопроводи в Центъра на Плиска през X в. липсват. По това време П. Г. съобщава, че Плиска вече е загубила значението си на първостепенен политически и културен център и това се отразява изобщо върху монументалното строителство в нея към края на X и особено през XI в., когато жителите на Плиска, включително и обитателите на Центъра, са черпели питейна вода от кладенци (98 с.). Оттук недвусмислено се „доказва от самия автор, че през VIII и IX в. имаме напредък във всяко едно отношение, а през X в. пълен упадък и няма вече водопроводно и канализационно строителство. Излиза, че X в. — Златният век на България, е една фикция.

Искаме П. Г. да ни съобщи къде има аналогичен случай, когато високата късноантична и ранносредновековна култура да се замени с първобитна.

В статията на П. Г. има десетки повторения, необосновани твърдения и самоотричане на свои собствени предишни тези. С нея не се прави никакъв принос, а напротив — отрича се основата на старобългарската култура, която в развитието си бележи през X в. своя златен век, своя апогей в източната част на Балканския полуостров и дори в цяла средновековна Европа.

От досегашните проучвания главно във Вътрешния град на Плиска вече добре се проследява развитието на строителната дейност на култови граждански постройки и крепостни съоръжения, както и на водопроводната и канализационна мрежа, които спомагат за даване вече на точна датировка V—VI в. и уточняване на строителните периоди на монументалната архитектура в Плиска.

Досегашните изследвания на редица паметници на материалната култура и изкуство, открити в Плиска в продължение на повече от 90 години, ни дават възможност да преминем към обобщаване на тези богати резултати от разкопките в Плиска.

П. Георгиев се опитва да направи това, но напълно погрешно и безуспешно. Ярък пример за това е неговата монография, озаглавена „Матриумът в Плиска и началото на християнството в България“[16]. Той и тук продължава да фалшифицира новооткритите данни при разкопките в Плиска през последните 25 (двадесет и пет) години, съзнателно да унищожава стотици ценни археологически паметници, които нагледно опровергават неговите абсолютно погрешни тези, но за тази брошура ще следва отделна рецензия.

---

[1] Т. Иванов. Водоснабдяване и канализация на градовете от римската и късноантичната епоха в България. — Археология, 1967, № 1, 15—16.

[2] Malgorzata-Biernacka. Lubanska, Wodociagi rzymskie i wczesno-bizantyjskie z obszaru Mesji Dolnej i Polnocnej Tracji, Wroclaw — Warszawa. 1973; Някои проблеми върху изследванията на римските водопроводи в Долна Мизия и Северна Тракия. — Археология, 1971, 2, 1—20 2—1—20.

[3] Ат. Милчев. Водоснабдяване, водопроводна мрежа и канализация във Вътрешния град на Плиска — ГСУ, ИФ, 81, 1993, 140—193; Разкопки около Южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска. — Сб. Плиска — Преслав, т. V, Шумен, 1992, 185—211; Критични бележки към рецензията на Павел Георгиев, — Исторически преглед, 1990, 4, 78—83; Д. Овчаров. За античния принос във формирането на старобългарската култура. — Археология, 1989, № 2, 32—37.

[4] Ат. Милчев. Разкопки и проучвания на Южната порта в Плиска 1963—1970. — Сб. Плиска — Преслав, IV, 1985, 16—43, обр. I; Водоснабдяване, водопроводна мрежа и канализация във Вътрешния град на Плиска. — ГСУ, ИФ, 81, 1993, 140—193.

[5] Ат. Милчев. Разкопки около Южната порта и Югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска. — Сб. Плиска — Преслав. V. 1992, 185—211; И. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът открит до нея (разкопки) 1971—1974 — В: Плиска — Преслав, т. 1, 1979, 108—138, обр. 21.

[6] Рецензираната от нас статия на П. Г.

[7] Ат. Милчев. Водоснабдяване, водопроводна мрежа и канализация във Вътрешния град на Плиска. . ., 140—193.

[8] Ат. Милчев. Цит. съч., 140—193.

[9] П. Георгиев. Атриумът на Голямата базилика в Плиска МПК 1982, № 3—4, 54—62.

[10] Ат. Милчев. Разкопки около Южната порта и Югозападната кръгла кула. . ., с 189, обр. 9; Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. — Сб. Плиска — Преслав, т. 1, 1979, с 147, обр. 17, 151, обр. 27 153, обр. 35.

[11] Пак там.

[12] Пак там.

[13] Ат. Милчев. Некрополът при Дворцовата църква в Плиска (под печат).

[14] Ат. Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговски помещения. . ., с 147, обр. 17, 151, обр. 27, 153, обр. 35.

[15] Д. Василева. Водоснабдителни съоръжения в столицата Плиска и Преслав. — Техническа мисъл, 14, 1977, № 2, 89—96.

[16] П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, 1—142.

АТАНАС МИЛЧЕВ

За устройството и характера на Преславския царски дворец

Напълно естествено е след обнародването на един труд, в който има нови идеи и виждания, да се появят отзиви, потвърждаващи или отхвърлящи тезите на автора (авторите). Това е едно от средствата за развитието на науката във вярна посока. Реших се да напиша долните редове не защото искам да опонирам на рецензията на Павел Георгиев за обнародваната монография за Преславската патриаршия. В тази рецензия има бележки и мнения, които са верни и трябва да се вземат под внимание, но някои особено важни спорни постановки за развитието на столичния град, трябва да бъдат изяснени и обяснени на читателите (Археология, 1993, кн. 4, с. 62—64).

Книгата „Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I: Преславската патриаршия през X в. С., 1991“ е плод на дългогодишни разкопки и резултат от вижданията на тримата автори (Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров). Тя е изградена върху внимателен анализ на откритите архитектурни останки, в нея се предлага хипотеза, която трябва да бъде дискутирана и след това утвърдена или отхвърлена. За това обаче е необходимо да се приведат убедителни контрааргументи и да се предложат нови решения по засегнатите въпроси. Точно в това отношение рецензията на П. Г. е твърде противоречива и неубедителна.

Рецензентът възприема постановката на авторите, че градоустройствената концепция на Преславския дворец може да се определи като „дворно-площадна". Той е съгласен също така, че обнародваните сгради могат да се обединят в „култово-религиозен комплекс", извод, според него „напълно закономерен". Възприемането на тези авторови мисли е важно, защото те лежат в основата на цялостната характеристика и нови виждания за същността и организацията на двореца. За пръв път в научната книжнина се изразява ясно, категорично и обосновано тезата, че той е сложен архитектурен организъм, състоящ се от различни по своя характер, но обединени помежду си отделни сгради и комплекси, а цялата му територия е оградена и защитена с яка крепостна стена.

Съгласявайки се с тези генерални наблюдения и констатации П. Г. отрича възможността обнародваният „култово-религиозен комплекс" да се тълкува като Архиепископия-Патриаршия на българската църква. Твърдението му, че за такова заключение авторите се основават на паралели с Константинополския Свещен дворец, звучи като укор, а в същото време той сам сочи, че „приемлива е тезата за функционалното съответствие между „Св. София" в Константинопол и Дворцовата базилика в Преслав като проява на възприетия в България византийски · дворцово-църковен церемониал".

Вярно е, че сравнителният материал с византийската столица се налага, но не е вярно, че това става за сметка на автентичните преславски находки. Това е така, защото всяка една от откритите сгради се анализира много обстойно и това се отнася най-вече за нейното местоположение в целия ансамбъл. Едва след това се търсят аналогии с организацията на Константинополския дворец, което никак не е лесна работа. Този метод на работа е отчетливо отразен в последната глава на книгата и затова много изненадващо се явява твърдението на П. Г., че авторовото тълкуване „се основава повече на аналогии, отколкото на конкретни доводи, извлечени от анализа на местоположението и структурата на самата постройка".

Църковната сграда с базиликален план се явява организираща за целия комплекс. П. Г. не възразява на определянето ѝ като Дворцови храм и дори, че е катедрала на Преслав. Тук няма да се спирам на някои критични бележки относно формата на апсидите (те са наистина полукръгли, а не полигонални), на невъзможността да има странични входове към притвора, за което не позволява близкото разположение на пиластрите (контрафорси), в съмненията относно верността на решенията за плановата и обемна реконструкция на сградата, които са съобразени и проверени в практиката. Не е необходимо да се обяснява неслучайното сходство на Преславската базилика с църкви от Далматинското крайбрежие, още повече, че сам П. Г. признава, че тези аналогии са много интересни, че той може да посочи далеч по-удачни от избраните от нас, за което авторите биха му били много благодарни. Вън от съмнение е, че сходствата между посочените базилики не са „формални", а отразяват еднакви функционални и естетически виждания на създателите си. Така че предположенията за построяване на базиликата по време на присъствието в България на латинската мисия не са лишени от смисъл, а отдалечаването ѝ в края на IX в. е необосновано. Много близък пример в това отношение е базиликата при Сакалова могила, отнесена към строителната дейност на княз Борис.

По-важно е да се обоснове същността на базиликата едновременно като дворцов храм и като патриаршеска катедрала. Необосновано е да се търси духовното средище на държавата извън очертанията на царския дворец. Досегашните опити на редица автори да утвърждават за катедрални храмове Кръглата църква, църквата при Гебе клисе или църквата при т. нар. „Чупка" не могат да се поддържат. Но в интерес на истината трябва да се каже, че за окончателното решение на авторите, важна беше не близостта на тази църква с царския палат, а сложният комплекс от сгради, свързани много тясно с нея. В цялата тази система е потърсено и посочено мястото на всяка от тях, като са изяснявани функционалните им връзки и са съпоставяни с аналогични сгради на Константинополския Свещен дворец. В този смисъл трудно оспорим е изводът, че Преславската патриаршия е била включена в рамките на царския дворец, за което имало не само култово-религиозни, но и значителни политически предпоставки.

Една от сградите, интерпретацията на която предизвиква възражения у рецензента, е правоъгълна масивна постройка западно от базиликата и органично свързана с нея чрез високо поставена на две редици стълбове галерия. (П. Г. е прав, че тази галерия не би могла, а и не е било необходимо, да стига до олтарната част на църквата, но това не намалява значението ѝ на свързващо звено между двете представителни сгради.) Съмнявайки се в мнението, че посочената постройка може да бъде предназначена за нуждите на Патриаршията, той смята, че тя е свързана с владетелската институция като място за тържествени церемонии и приеми. В подкрепа на това твърдение не се привеждат аргументи, необходими още повече, че признатата в науката официална царска резиденция се намира в големия корпус до царското жилище, отстоящ само на 50 м от Дворцовата църква. Ето защо авторите търсеха решението в друга посока, анализираха състоянието на двореца в Константинопол и дойдоха до заключението, че тази постройка отговаря най-много на т. нар. „Томаитис", в който имало разнообразни помещения с различно предназначение: патриаршески и царски триклинии, патриаршеска библиотека, скриптории и т. н. Наистина това е хипотеза, която може да бъде изоставена, но начинът, по който прави това рецензентът, не е убедителен. Още повече, че сам твърди: „. . .не отхвърлям възможността Преславският патриарх да е бил в близост до дворцовата базилика. Просто изтъквам, че за обнародваната край нея сграда съществуват и други решения."

П. Г. е прав, като на няколко места сочи, че отсъствието на данни от югоизточния ъгъл на Дворцовия комплекс затруднява цялостното интерпретиране на комплекса. За съжаление, когато се подготвяше книгата разкопките в тази част не бяха приключени. Сега вече може да се каже, че там се развива ново дворно пространство, в което има големи жилищни корпуси с верижен план, внушителна баня и други сгради, подсказващи, че на това място би могло да се търси жилището на Преславския патриарх и на част от висшия църковен клир. С това представата за цялостния облик на Преславската патриаршия се закръгля и неговата структура се изяснява окончателно.

В заключение трябва да се посочи, че изложените в рецензираната книга идеи ще търсят потвърждение в по-нататъшните разкопки в Преслав. Не може да има съмнение, че организацията на Преславския дворец е далеч по-сложна, защото остават неразкопани значителни площи от него в северна посока. Там вероятно ще се открият нови архитектурни ансамбли и по такъв начин ще се изясни сложната градостроителна композиция. Важното е да се посочи, че предложената в книгата устройствена схема непрекъснато се потвърждава и дори се разпростира върху останалата част от Вътрешния град. Пряко свидетелство са разкопките на колегата Ст. Бонев върху терена северно от Южната порта, където се откриха различни по предназначение сгради, но обединени помежду си по предложената от нас „дворно-площадна" система.

ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

UWE FIEDLER. STUDIEN ZU GRABERFELDERN DES 6. BIS 9. JAHRHUNDERTS AN DER UNTEREN DONAU, TEIL 1, 2, BAND 11. UNIVERSITATSFORSCHUNGEN ZUR PRAHISTORISCHEN ARCHÄOLOGOIE DER FREJEN UNIVERSITÄT BERLIN. SEMINAR FUR UR -UND FRUHGESCHICHTE. VERLAG DR. RUDOLF HABELT GMBH, BONN, 1992.

Както се вижда от заглавието, изследването е насочено към един от най-дискутираните в българската и румънската историография въпроси — етногенеза на населението по Долния Дунав през ранното средновековие. Явно то има амбициите за окончателно и крайно решение и е, несъмнено, напълно обективен преглед от страничен наблюдател, освободен от национални догми и предразсъдъци.

Изданието е всъщност дисертационен труд, разработен през периода 1983—1987 г. Двете части представляват единно монографично изследване, в което позитивният материал на каталога и таблиците е отделен от същинския текст, макар странирането и номерацията да остават в последователен ред. Главите и параграфите не са номерирани, формално-йерархичният ред е маркиран посредством различни шрифтове. Според тази мярка първите са седем, а вторите дванадесет. Параграфите от своя страна са също разделени на части с подзаглавия, според характера на паметниците и техния коментар.

В структурата на изследването авторът е спазил хронологическия принцип, разделяйки некрополите в два периода — от VI и началото на VII, а после от VII до втората половина на IX в. От друга страна, териториално са обособени некрополите от България и Румъния. В тази класификация се прилага и тематичният принцип с коментар на отделни паметници, на групи находки и на специфични проблеми. Изследването е организирано с обичайния за германската наука стремеж към максимално извличане на информацията.

Предговорите са два — единият на издателите, който се отнася за цялата поредица, а другият на самия автор. Авторовият в общи линии излага историята на собствените изследвания по темата. Любопитно за българските и румънските специалисти е впечатлението му от самите тях, изложено след изброяването с благодарствени думи на имената им (с. VIII—X). Според него, кадровият потенциал на археологията в двете съседни страни след Втората световна война се отличава с известна самообразност в техниката на разкопките и една самоотверженост в изпълнението на своите научни проекти. . . Трябва да признаем, че това заключение до голяма степен отговаря на истината. Отначало доста подробно е описан историко-географският район, на който е посветено изследването, а после са очертани и т. нар. „исторически рамки“. На близо петдесет страници е коментирано състоянието на изворите, а после сбито изложение представя историческата съдба на Първото българско царство. Сравнително пълно и точно са изложени концепциите за археологически паметници на езическа България, които имат значение за историко-географските коментарии на изворознанието, главно землените укрепления и идентификацията на Онгъла. Дискретно, но достатъчно категорично, Уве Фидлер е заел страна в дискусията, като се опира на позитивната страна от археологическата документация, а не на умозрителни конструкции.

В тази част на работата има едно увлечение, с което не можем да се съгласим, както вероятно няма да се съгласят и други изследователи. Като става дума за отношението между прабългари и славяни, той съвсем правомерно е направил разграничението между етнокултурните структури на Авария и България. В контекста обаче, се дава приоритет на концепцията за повсеместна власт и, едва ли не, постоянен натиск на прабългарите върху славянските племена. Тук проблемът за обединяване на южнославянските племена под българския скиптър е доста размит, а освен това изпуснато е значението на Куберовите прабългари в Македония. Без да пледираме за идиличност в тогавашното етнокултурно пространство, напомняме, че изворите изобщо не споменават конфликти между двата етноса в езическа България.

Във връзка с насоченото към етнокултурните проблеми изследване в тази глава е включен и параграф „Романите след залеза на византийската власт на Балканския полуостров и произхода на румънците“. В него авторът е проследил историческата съдба на древните даки от втората половина на III в. насам, използувайки главно изворознанието и езикознанието. Заключенията му са обективни и добре обосновани. Според него първите компактни групи власи северно от Дунав се образуват едва през втората половина на X в., където са преселени за един продължителен период от Македония, Тесалия, Средна и Западна Гърция, Албания и източната част на Балкана. Едва от началото на XIII в. датират западните сведения за власи в днешните румънски земи. Текстът съдържа подробна критика на всички други тези по този въпрос, като издава прагматичен и трезв подход към развитието на историческите процеси.

В следващата глава „Гробни находки от VI и ранния VII век“ (с. 49—105) са коментирани две различни групи паметници. В първата са представени ранновизантийските гробове от периода преди разселението на славяните и прабългарите на Долния Дунав, а във втората — тези на ранните славяни. Тази част от работата има особено значение за проучването на ранносредновековната култура на Европейския югоизток, понеже за пръв път се обобщава целият известен материал от зоната на византийския лимес по Дунав през VI—VII в., предварителните бележки, каталогът на паметниците и тяхната оценка са снабдени с допълнение за „Византийските токи тип Сучидава“. Ранновизантийските гарнитури за ремък са обект на изследване от страна на различни европейски учени, тъй че авторът не е нарушил традицията, при което спазва характерния стил да се детайлизират твърде нашироко проблемите. Тук има пълна характеристика и списък на токите „Сучидава“, при което към тях са включени и тези, които имат ажурни изрези „кръст и луна“, само „кръст“ и стилизирано „човешко лице“. Въведено е понятието „хибридни форми на типа Сучидава“, с което се подсказва, че може би с този термин трябва да се означат не само токи, а цяла група ранновизантийски гарнитури от района на Долния Дунав. Малката, на пръв поглед, не особено значителна част за токите, е написана така, че оттук нататък всеки нов материал от изследваната територия може да се идентифицира според коментара на Уве Фидлер и да се нанасят корекции в неговите заключения.

Впечатлението за текста, посветен на раннославянските некрополи, е същото като това на ранновизантийските. Уникалният некропол Сърата Монтеору не е издаван пълно досега, а рецензираното от нас изследване съдържа неговата пълна характеристика, включително историята на проучванията и обясненията за многозначителното му място сред раннославянските паметници на Долния Дунав. Допълнението към тази част предоставя фибулите, които преди доста време професор Й. Вернер определи като важен етнически показател. С неговите определения Уве Фидлер е разграничил славянските от германските фибули, нанесъл ги е на карта и така представя следната любопитна ситуация — славянските фибули на север от Дунав са несравнимо повече, отколкото на юг и обратното — на юг преобладават германските. Това несъмнено отразява характера на етнокултурното пространство в тази зона — в състава на византийските войски по лимеса има твърде много представители на германските племена, както и цели формации федерации, докато славяните проникват там през първата половина на VII в., когато модата да се носят такива фибули е вече отминала.

Най-голямата част от монографията „Некрополите от VII до IX в.“ (с. 106—242) представлява ново по рода си изследване на тези паметници отвъд и отсам Дунав като едно цяло. Сама по себе си тя може да бъде самостоятелно решение на един архиважен проблем и дори има такава структура. Започва с обичайната история на проучванията, където са направени бележки по интерпретациите на българските и румънските учени. Вижда се, че авторът е навлязъл дълбоко в проблемите, добре разбира значението на всяко явление, затова е изложил ясно противоречията в тезите на румънските археолози, което за по-нататъшния анализ на материала е съвършено необходимо. Към историята на проучванията има допълнение с каталог на некрополите в Румъния и България. Според споменатия по-горе принцип те са подредени по азбучен ред, отделно за всяка страна, което едва ли е правомерно, но във всеки случай, няма особено значение за резултатите от анализа. Общият брой на некрополите (102) се отнася към 1988 г. и е точен, следователно изискването за актуалност на изследването е изпълнено.

По-нататък Уве Фидлер е постъпил към материала по един не съвсем обичаен начин. Обикновено в публикациите на некрополите, както и в обобщителните изследвания, най-напред се излага информацията от теренните проучвания според технологическия ред — обща характеристика, стратиграфия, гробен и погребален инвентар, интерпретация на паметника. Той обаче започва с цялостно изследване на керамиката, после на дребните находки, а едва след това е разработена релативната хронология и чак тогава следва характеристиката на погребалния обред. Този нестандартен подход е показал известно предимство, което се състои в това, че при коментара на погребалния обред, откъдето излизат главните заключения по етническата принадлежност на паметника се използуват резултатите от анализа на материала. Към изследването на погребалния обред има обичайното допълнение: „Особени случаи и несигурни паметници на погребалния култ.“ В отделни параграфи са направени бележки за антропологическите изследвания и бележки за селищната структура на Първото българско царство, според данните от некрополите.

Характеристиката на керамиката е най-пространното и подробно изследване в цялата монография. Изложението за технологията е съобразено с известната работа на Людмила Дончева, приведени са нови наблюдения, направени лично от автора, с използуване на повече специална литература, която за българските изследователи не е достъпна. Особено и различно от досегашните изследвания е направена типологичната схема на керамичните съдове. Тя има смесена характеристика. Отначало керамиката е разделена на „червена“ и „сива“, това деление, което у нас се изразява с „кухненска“ и „трапезна“. После са обобщени формите, като главно и на първо място е обърнато внимание на гърнетата, понеже са най-многобройни. Най-сетне класификацията е по отношение на параметрите. Там гърнетата са разделени на големи, средни и малки (което решение на автора е доста произволно), а после според съотношението на мерките. Така низходящата градация е: групи — типове — варианти, обозначени с букви — римски цифри — арабски цифри. Тази типология може да бъде подложена на обичайната критика, понеже керамичната класификация е свързана с много условности. Към типологичната разработка има каталог с означения на местонаходищата за всеки вариант.

Характеристиката на керамиката се отличава с неподражаема пълнота при описанието и класификацията на детайлите: профилите на устието (отделно за кухненските и трапезните съдове), украсата (пак отделно) релефните знаци по дъната, врязаните знаци по стените на съдовете. Отделно, с таблици, е коментирана доминантата на една или друга украса в некрополите и това е изразено в проценти. В класификацията на знаците правомерно е използувана обичайната методика на възходяща градация според усложняването на формата с изходна геометрика на кръга. При добро спазване на избрания принцип се е получило много просто деление на тип-вариант, маркирано с римски и арабски цифри. Врязаните знаци нямат такава класификация, те също се коментират от прости към сложни, но свързани с релефните, като за илюстрация се посочва и тяхната таблица (понеже за вторите не е представена). Всъщност типовете врязани знаци са само тринадесет и затова вероятно авторът се е отказал от подробна сравнителна разработка на знаците в контекста на знаците за евразийската културна зона. Това идва от желанието му да остане затворен в темата на изследването си, което дава други предимства.

„Гробните находки“ от гробния и погребален инвентар са разработени най-подробно в отделни части, като всяка от тях започва със списък на паметниците по находища, при това точно анотирани. После, с пълна информация за литературата и концепциите е представен коментарът. Няма текстова типология, но достатъчно многобройни вещи са наредени във възходящ (от просто към сложно), ред и в действителност имат класификация (например обеците, пръстените). Обобщени таблици на едни от находките съвсем липсват, те са показани в големия илюстрован албум за гробовете. Това създава известни затруднения при ползуване на текста. Накрая, целият дял за дребните находки завършва с бележки за хронологията, направени според сравнително аналитичния ред. Тя е вярна, доколкото това може да се твърди за разхвърляния по местонаходища и фрагментарен за обяснение материал.

Общата датировка на некрополите от VII—IX в. е в отделен параграф и заслужава специално внимание. В нея е приложен методът на хоризонтално стратиграфиране, и то толкова старателно, че релативната хронология на всеки отделен некропол едва ли подлежи на съмнение. Бележки могат да се направят за отделни гробове и не сме сигурни дали ще бъдат достатъчно справедливи. Коментарът за всеки некропол е придружен от съответните карти, което го прави убедителен и лесен за възприемане. Достатъчно приемливи са и разсъжденията за демографско структуриране в анализа на паметниците.

Резултатът от този вид сложно и задълбочено изследване е действителното осигуряване на относителната хронология на керамичните типове, тяхната поява и изчезване от некрополите. С това се установява и абсолютната хронология на комплексите, изразена текстово, а за добре проучените паметници и с нарочни таблици (обр. 106). Тази хронология невинаги съвпада със заключението на съответните изследователи, но методите на Уве Фидлер са твърде убедителни с тоталното формално-типологично „изравняване“ на материала от сравнително-аналитичния разбор, правен досега. Друг е въпросът за хоризонталното стратиграфиране, на което нямаме възможност да се спираме подробно в една обща рецензия. Наистина засега няма по-изчерпателна методика от тази, която той предлага и в този смисъл на думата, трябва да му се вярва.

Към заключенията за хронологията на некрополите има „очерк“ за развитието на керамиката, придружен от допълнение със съответния графичен израз и приложение (I), които са от изключителна важност за изграждане на по-нататъшна типологическа таблица не само за некрополите, но и за всички ранносредновековни паметници в зоната.

Погребалният обряд е коментиран с описателно-аналитичен текст, графично изразените обобщения са по-малко — съотношението между групите гробове и обичаят да се поставя месна храна в гробовете. Класификацията тук е правомерна с отделянето на урновите от безурновите гробове с трупоизгаряне, с отделянето на християнски гробове в едни от езическите некрополи. В общо изложение авторът се занимава с общото и частното в езическите погребални обреди при аналитичен и конструктивен ред, обръщайки внимание на всички особености. В тази връзка много вярно са определени етнически еднообредните некрополи (в трупоизгаряния) като славянски, а двуобредните (с трупополагане по езически обред и трупоизгаряне) като прабългарски. Има един апендикс за случай, на който досега не беше обръщано специално внимание. Става дума за некропола Капул Виилор при Истрия с твърде разнообразни погребални обреди. Авторът е направил нова класификация и обширно обяснение свърза некропола с останалите паметници от тази група по особен начин — отделя гробовете по съвкупната им характеристика и хронология, с което датира Капул Виилор до края на езическия период. Голямото разнообразие в обредите той обяснява с различната етническа принадлежност на погребаните. Във всички случаи обаче не се забелязва присъствието на проторумънски елементи, което така безусловно повтарят нашите колеги отвъд Дунав.

В допълнението към тази част са изложени „Особени случаи и съмнителни паметници на погребалния култ". Става въпрос за масовите гробове в некрополите Кюлевча, Девня 3, за гроб № 5 от могила III край Мадара, могили XXXII—XXXIV от Плиска, гроба на конник от Търгшор и комплекса Вънтъпеле в Румъния. Обясненията за тях са в реда на историческите съображения и независимо от критичните бележки, които биха могли да се направят по концепциите, авторът има реални основания в характеристиката на материала. Друг е обаче проблемът с известните паметници от Североизточна България, наричани „девташлари". Те са включени в тази част от изследването, заедно с каменните надписи, публикувани от Веселин Бешевлиев, но за разлика от сигурните им определения, принадлежността на девташларите към езическия период на Първото българско царство, респективно на прабългарите, е поставена под въпрос. Единственият сериозен аргумент за това са двете монети от X в., намерени при разкопките на групите при „Везир тепе" и група VII при с. Златна нива. Това обаче са единични находки и могат да попаднат при каменните паметници случайно или по-късно. От друга страна, трябва да се има предвид, че девташларите са един вид уникални паметници и всички приведени аналогии съвсем не са преки, т. е. имат само далечна прилика с тях. Следователно представляват едно явление, възникнало в Югоизточната зона на Европа при особен процес, какъвто може да бъде само усядането на прабългарите. Опитът да бъдат приписвани на късните номади, например печенегите, не смятаме за особено сполучлив. Подобни паметници, оставени от печенегите изобщо не са известни, вместо редица груби блокове те поставят т. нар. „каменни баби", каквито наистина са открити в Плисковското поле при с. Златна нива. Идентификацията на девташларите всъщност е най-голямата слабост на рецензираното изследване.

Към тази глава е направен преглед на антропологическите проучвания. Той е доста кратък, явно поради фрагментарните и непълни изследвания на материала от България и Румъния. В действителност, засега, наистина няма анализи на големи серии черепи, които да дадат сигурни резултати, а такива могат да се получат само при обширна корелация на редовете.

Следва сравнителна характеристика на селищната структура на Първото българско царство (само за изследваната територия). Тя има вид, както и в други случаи, на самостоятелно изследване, при което се прилагат бележки и за историята на проучванията с критичен характер. Придружено е от три карти — на селищата, на славянските и прабългарските некрополи, каквито досега не са представяни нито в румънските, нито в българските изследвания. На основата на старателни и детайлни обяснения са направени заключенията, че в ранния период на своето заселване, прабългарите са концентрирани в зоната на Плиска и едва през втората половина на VIII в. те разширяват своята територия на обитаване в близък до реката район на Влашката низина, а близо един век по-късно и на запад (например в днешния район на Русе). Подобна позиция за ограниченото присъствие на прабългарте през езическия период вече е издигана няколко пъти. Тя обаче съвсем не отговаря на историческите съображения, според които значителни военни контингенти за успешна война с Византия не могат да бъдат осигурени от малобройно население пръснато в Плисковското поле и близките му райони. Картината, която Уве Фидлер извлича от анализа на археологическите паметници, е вярна, но най-вероятно тя трябва да обясни социално-икономическите процеси в българското общество. Може би трябва да се приеме, че най-рано усядат прабългарите около столицата Плиска и затова най-ранните некрополи са там. По-късно усяда населението в отдалечените райони. Оттук е и разликата в датировката на тези паметници. Всъщност, концепцията може да бъде критикувана още веднъж, защото нейната валидност зависи от степента на проучване в различни райони, която пък винаги е зависела от случайни съображения и случайни обстоятелства.

Втората част на монографията съдържа списък на използуваните извори (с. 365—368), списък на приложената литература (с. 369—411), списък на каталожните съкращения (с. 415—416), подробният каталог на некрополите, който представлява най-пълната обща тяхна публикация от всичко, което се знае досега. В подреждането е спазен териториалният принцип, според местонаходищата в съвременните държави — най-напред са подредени по азбучен ред некрополите в Румъния, а после в България. Каталогът е работен въз основа на документацията от разкопките, до която авторът несъмнено е имал пълен достъп. На места информацията се разминава с първичните публикации и от направените проверки на няколко случая се оказа, че работата на Уве Фидлер е перфектна — той добросъвестно е поправил грешки, попълнил е пропуски, допуснати при първичната обработка на материала от разкопките. Всички паметници са добре и изчерпателно анотирани, с което използуването на информацията става значително по-лесно.

Следват 170 превъзходни таблици, които съдържат целия инвентар на гробовете в графични рисунки, чийто мащаб е указан в текст, а част от гробовете и на фотоси.

Отсъствието на илюстративен материал за повечето гробове не отговаря на характера и стила на изследването и неговото издание. По този начин остава слабо илюстрирана частта за погребалните обреди. Липсата обаче идва вероятно от отсъствието на графично заснемане в документацията на някои от разкопките, което е принудило автора да „изравни" по този начин целия материал. Друго съображение може да бъде, че пълното (или по-широко) графично представяне на гробовете ще увеличи и без това големия обем на работата. В края на краищата, основната задача на изследването е изпълнена и без това изискване. Голямо предимство на труда на Уве Фидлер по отношение на илюстративната част остава нейното свързване с текста и литературата. Както вече отбелязахме, навсякъде се посочва местонахождението, литературата и съответната таблица или илюстрация в самото изложение. Така при всеки случай читателят може да провери фактологическата страна на едно или друго твърдение или просто да направи справка за интересуващ го паметник.

Монографията на Уве Фидлер отговаря на всички съвременни изисквания за всестранно проучване на група паметници. След като се знае добре състоянието на документацията и идентификацията на материалите за едни от проучванията, става ясно, че той е употребил неимоверни усилия да приведе преди всичко в ред известния материал, после да направи нужната му класификация и, най-сетне, да се справи с литературата. И всичко това — вън от собствената му страна, в чуждоезична среда и непозната колегия. Независимо от трудностите той намери време, тон и метод да се добере по най-директен начин до информацията, като остави в професионалните среди само добро впечатление. С това в западноевропейската археология се появи едно чудесно изследване за паметници от Първото българско царство не през погледа на безстрастен кабинетен наблюдател, а на изследовател, който знае, чувства и цени нещата, също като онези, които ги изследват на самия терен.

Изследването „Студии за некрополите от VI до IX век на Долния Дунав" е направено въз основа на постиженията на румънската и българската археология на средните векове. За нас то има особено значение, понеже представлява обективен и независим анализ, поглед върху дългогодишни спорове, които се водят върху проблема за етническия състав на населението между Карпатите и Балкана през ранното средновековие. Уве Фидлер безкомпромисно решава дискусията в полза на тезата на българските археолози и това има висока стойност за легитимността на българската наука в европейската хуманитаристика.

СТАНИСЛАВ СТАНИЛОВ,
ЖИВКО АЛАДЖОВ

Преглед

Юбилейна научна конференция „Боянската църква — нови данни и проучвания“, София, 15 юни 1994 г.

Едно навременно събитие, предизвикано традиционно „по повод“ този път на 70-годишнината от публикуването на първата научна монография за Боянската църква от проф. Андрей Грабар. Същевременно, то е мотивирано преди всичко от новата фаза на реставрационните работи по стенописите, водещи до нови открития и ново преосмисляне на традиционните вече мнения. Организирана от секция „Старо и средновековно изкуство“ при Института за изкуствознание — БАН, със съдействието на Министерството на културата, Национален център за музеи, галерии и изобразителни изкуства и Национален музей „Боянска църква“, конференцията доказа необходимостта от комплексното изследване на проблемите на паметника и неговото културно-историческо значение, нещо, което се оказва в момента прецедент в научния живот и в подхода към монографичното изследване на този род паметници от средновековното наследство.

Докладите на участниците реставратори, архитекти и изкуствоведи засегнаха теми, всяка от които бяха достатъчни сами по себе си за самостоятелна конференция. В много отношения те се допълваха и очертаха два кръга от проблематиката, логично структурирани в двете части на програмата.

„Крайъгълен камък“ на постиженията, наред с почти фатални неуспехи в съхраняването на един от най-старите, достигнали до съвременността паметници, е реставрацията на стенописите и архитектурното му укрепване. Връщането назад в хронологията на реставраторските намеси в стенописите на Боянската църква, направено във встъпителния доклад на Л. Койнова-Арнаудова, още веднъж напомни за преходността на някои „модерни методики“ и пораженията от самонадеяното посягане към миналото. Всеки следващ екип, занимавал се с укрепването на стенописите, е допринесъл за тяхното разграждане, а използването на неспецифични материали допълнително затруднява днешното изследване на техниката и технологията на живописта. Докладът на проф. Л. Прашков беше съсредоточен върху основните предпоставки за определянето на техниката на стенописта като фрескова и показа сложността и многовариантността на техническите операции при самата работа с тази техника, рефлектиращи върху проблемите, възникнали впоследствие при реставраторската намеса. Въпросът за сложността на техниката беше засегнат и в доклада на Т. Трифонов, засягащ проблемите при използването на сините пигменти в стенната живопис.

Значителен интерес възбуди докладът на арх. В. Китов върху новите моменти в изследването на архитектурата на Боянската църква, богато илюстриран визуално с архивен филм на НИПК и проектна документация. Отдадената почит и уважение към работата на екипа на арх. Г. Стойков, на когото дължим днешното състояние на архитектурния вид на църквата, беше придружено от някои критични бележки към направеното досега, както и към някои от новите архитектурни проекти за възстановяването на автентичния по възможност вид на църквата. Става въпрос за несъстоятелността на един от проектите за премахването на възрожденската пристройка, както и за проблемите около мястото на стълбата, водеща към втория етаж на църквата и нейната реконструкция. В това отношение, принос представлява и опитът за реконструкция на олтарните прегради на Боянската църква, направен в доклада на ст. н. с. Ив. Гергова, независимо от недостатъчния брой намерени конзоли и части от олтарни плочи, съхранени в музея. Възможната възстановка на олтарните прегради на долната и горната църкви, предприета от автора на базата на сравнения със съвременни на Бояна паметници, се нуждае от по-нататъшна разработка и подкрепа с евентуален чертеж, а поради значението си изисква по-голямо внимание от съответните институции, отговарящи за реставрирането на паметника.

Вторият кръг от доклади беше концентриран върху историческата и изкуствоведската проблематика на стенописната украса на Боянската църква. Докладът на ст. н. с. Л. Мавродинова отново се спря на установеното в литературата клише за Боянските стенописи „като предвестник на Ренесанса“. Тя уточни понятието „ренесанс“ във византийското изкуство и характерните черти на Палеологовия ренесанс, с чието зараждане се свързва Боянската църква. Ефектното начало на доклада на проф. Елка Бакалова, засягащ националното ни предразположение към митотворчество, проявило се и в митологизиране на проблематиката и значението на живописта на Боянската църква, беше най-точно намереното въведение в същността на идеите, заложени в украсата на Боянската църква и връзката ѝ с Константинополските паметници от Палеологовата епоха. Акцентът в доклада беше поставен върху новооткритото изображение, представящо Йоан Дамаскин и идентифицирането на текста върху свитъка. Наличието на това изображение в боянските стенописи е пример за сходство с актуалната през втората половина на XIII в. в столичното изкуство на византийската империя тенденция на визуален интерес към химнографите и химничната поезия. Освен че образът показва връзките между идеите в литературата и живописта на средновековното изкуство, изборът му за включване в стенописната програма на Боянската църква е още едно доказателство за близостта ѝ към най-модерните нововъведения в паметниците на Константинополския кръг, наред със собствено специфичната ѝ архаизираща линия.

Изтъкнатият историк и просопограф, проф. Ив. Божилов в блестящ и аргументиран стил развенча легендарно-романтичния подход на по-старите автори в доклада си: „Портретите от Боянската църква — легенди и факти“. Той резюмира сигурните данни в наличните извори, отнасящи се до севастократор Калоян или по-скоро до Константин Тих, като подчерта колко недостатъчни са всъщност те. След като коментира и опроверга „сръбската връзка“ на ктитора, декларирана в ктиторския надпис, както и идентификацията му от друга версия с лицето от известния в науката гроб на Калоян, той подчерта, че е напълно възможно севастократорът Калоян да е съвсем различна друга фигура в нашата история. Ценните идеи в неговия доклад предпазват от свободни увлечения в интерпретацията на фактите и трябва да бъдат взети предвид от всеки, който се занимава с въпросите на историческото ситуиране на паметника, причините за неговата поява и за личността на самия ктитор. Корекции на установени мнения и нови предположения бяха изказани и в доклада на д-р Ст. Смядовски: „В Боянската църква — 30 години след проф. Иван Гълъбов“. Авторът предложи нови четения и идентификации на текстове от стенописната украса, коригиращи някои предположения на проф. Иван Гълъбов. Палеографският анализ на ктиторския надпис, показващ според него, наличието на три ръце на писачи, би могло да промени в съвсем различна насока трактовката на стила на ателието и майсторите, изпълнили поръчката. Докладът на ст. н. с. Б. Пенкова: „За коммеморативния характер на стенописите в параклиса на втория етаж на Боянската църква“ съдържаше няколко приносни моменти. На първо място — бяха идентифицирани фрагменти от стенописната украса, което позволи да бъде възстановена нейната иконографска програма. На второ място, иконографската програма на стенописите беше свързана с функцията на параклиса като поминален, подкрепено със сравнения от редица византийски паметници. Новата интерпретация на авторката дава възможност за развитие в интерпретацията на украсата на двуетажните църкви-гробници във византийската традиция, за които се смяташе досега, че притворът на първия етаж има поминален характер.

Краткото време на конференцията, липсата на доклад от една цяла област от историческите науки като археологията, както за съжаление и неосъществяването на очакваното присъствие на проф. Олег Грабар, не позволиха на участниците и организаторите да разгледат всички проблеми детайлно и в дълбочина. До известна степен тези пропуски ще бъдат преодоляни с публикуването на материалите от конференцията в специален брой на списание „Проблеми на изкуството“. По този начин, надяваме се, че повдигнатите наболели въпроси за консервацията и реставрацията на архитектурата и стенописите, както и за функционирането на Националния музей „Боянска църква“ в културния живот на страната, няма да останат на нивото на регистриране, а ще се окажат стъпка по пътя за осмисляне и опазване на националното ни наследство от институциите и културната общественост.

О. МИНАЕВА

Международна конференция, посветена на 200-та годишнината от откриването на Олбия

През 1794 г. академик А. С. Паллас установил по археологически, нумизматични и епиграфски данни точното местоположение на гръцката колония Олбия. Кръглата годишнина беше отбелязана с Международна конференция, която се проведе от 5 до 9. 09. 1994 г. в с. Парутино, Николаевска област (Украйна).

В работата на конференцията, организирана от Института по археология към Националната академия на науките на Украйна и Управлението на културата в Николаевска област взеха участие специалисти от Украйна, Русия, България, Румъния, Полша и Франция, сред които П. Левек, П. Александреску и др. Заседанията се проведоха в новопостроения културен дом на селото. Те бяха обединени в четири основни тематични групи:

I. Олбия.

II. Хората на Олбия и съседните райони.

III. Херсонес и неговата област.

IV. Охрана, опазване и реставрация на археологическите паметници.

Първият ден от конференцията беше посветен на археологическите проучвания на Олбия през последните години. След тържественото откриване, участниците имаха възможност да видят документален филм за тази Северночерноморска колония.

Равносметка на резултатите от археологическите разкопки през периода 1972—1994 г. в археологическия резерват „Олбия“ направи ръководителят на експедицията С. Д. Крыжицкий. Като естествено продължение на този доклад се проведе екскурзия по територията на града, където ръководителите на отделните сектори представиха на място последните резултати от своите проучвания. Н. А. Лейпунская сподели интересни наблюдения и изводи от работата си в участъка „НГС“. Изхождайки от архитектурните особености на сградите, както и от характера на подемния материал, тя смята, че през елинистическата епоха това е било квартал на рибари и търговци. Участниците в конференцията разгледаха и откритите от В. Н. Назарчук останки от терасовидното разположено жилище от елинистическата епоха, издигнато върху основите на еднокамерна постройка от VI — началото на V в. пр. Хр.

Значителни резултати са постигнати при изучаването на културните слоеве от първите векове на нашата ера. Новите открития в участъка „Р—25“с ръководител В. В. Крапивина обогатяват знанията за отбранителната система на града, уточнена е реконструкцията на палеоморфологическата структура на Олбия.

Същият следобед беше организирано посещение в археологическия музей и лапидариум на резервата „Олбия“, а вечерта завърши с концерт на артисти от музикалния театър в гр. Николаев.

Изнесените в следващия ден на конференцията научни съобщения и доклади засегнаха няколко различни подтеми: Една група доклади беше посветена на изследователите на Олбия (Г. А. Станицина — Киев); на неиздавани планове на града (В. А. Папанова-Берединск) или споменаването му в записките на руските пътешественици (Н. А. Кухар-Онышко, Николаев, М. И. Золотарьов — Севастопол, С. Б. Буйских — Киев).

А. Вонсовеч (Варшава) представи задълбочен анализ на организацията на пространството на много гръцки колонии по Черноморското крайбрежие и изтъкна съществуващите закономерности. На въпроса за основаването на Олбийския полис и фазите на неговото развитие се спря Б. Браво (Варшава).

Основните резултати от проучването на некропола на Олбия бяха представени от неговия дългогодишен изследовател Ю. И. Козуб. База за сравнение предостави докладът на К. Панайотова (София), посветен на най-новите открития в Аполония Понтика, в който основно място заемат материалите от некропола на Западнопонтийската колония.

Един от основните проблеми, предмет на изследване на Олбийската експедиция, е проучването на хората на полиса. Бяха направени интересни съобщения за нови открития в северната част на прилежащата на Олбия територия (Н. В. Головачева, К. К. Марченко, Е. Я. Рогов — Санкт Петербург), за стопанската дейност на жителите на този район (В. П. Былкова — Херсон) или на населението на Долното Побужие в края на III—IV в. (В. В. Крапивина — Киев).

Докладите, посветени на керамиката, засягаха предимно античния импорт в Долното Побужие (С. А. Данилченко — Санкт Петербург, М. Анжелеску — Букурещ, Т. Л. Самойлова, Г. В. Батизат — Одеса) или местния ѝ — Понтийски произход (М. Менуку-Адамещяну — Букурещ).

Заслужава да се отбележат докладите, в които се анализират контактите и влиянието на окръжаващата Олбия среда (С. Д. Крыжицкий — Киев, А. В. Гудкова — Одеса, В. В. Крапивина — Киев, Ю. В. Болтрик — Киев), както и сравнителната характеристика на некрополите на местните племена (Е. Ф. Редина — Одеса). Интерес предизвика докладът на М. Кръстева (София) за разпространението на култа към Дионис по данни от надгробните могили в района гр. Шипка.

Проблематиката, която засегна Х. Буюклиев (Стара Загора) в съобщението си за късноантичната пътна станция Карасура в Тракия, беше естествено свързана с поставените от Т. Сарановски (Варшава) въпроси за историята на римските гарнизони в Сарматия и Таврида.

Част от докладите на румънските специалисти представляваха изследвания в областта на архитектурата (М. Мержияну-Кърстою) и изкуството в Истрия (М. Александреску-Виану), а съобщението на А. Аврам (Букурещ) беше върху оракулни надписи от Калатис.

По третата подтема бяха изслушани докладите на специалистите, изследващи Херсонис и неговата област. С особен интерес бяха посрещнати съобщенията върху консервационно-реставрационните работи в Олбия (А. С. Беляева, И. А. Костюк — Киев) и проблемите по охраната на археологическите паметници (С. В. Иванов, И. А. Снытко — Николаев, В. Б. Пиворович — Херсон).

На заключителното заседание бяха обобщени основните резултати от работата на конференцията. Беше подчертано изключителното значение на многогодишните (от 1902 г.) системни археологически проучвания на Олбия за развитието на античната археология и изследването на Понтийските колонии. Трябва да се отбележи много добрата организация на конференцията и възможността, която организаторите предоставиха на участниците за работа във фонда и библиотеката на археологическия резерват „Олбия“.

К. ПАНАЙОТОВА

СЪДЪРЖАНИЕ

Никола Теодосиев — Тракийски могилни гробници при Панагюрище 1

Людмил Вагалински — Нумизматични данни за спортни състезания в Римска Тракия . . . 6

Николай Овчаров — Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в. 19

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Мая Върбанова — За тройния съд и двата големи диска от Вълчитрънското съкровище . . . 25

Даниела Агре — Кръстовидна апликация от Великотърновско 29

Янко Димитров — Стратиграфията на Плиска и проучването на руската експедиция през 1977—1980 г. 37

Димчо В. Момчилов — Средновековни оръжия във фонда на Градски исторически музей — Карнобат 51

Георги Атанасов — Средновековна църква № 1 в Дръстър (Силистра) 58

Николай Илиев — Говедовъдството във Велики Преслав (IX—X в.) 66

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Кънчо Кънчев, Румен Иванов, Радослав Василев — ГОДИШНИК НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ. Т. VIII. С., 1992 72

Александра Димитрова-Милчева — L. BJELAJAC. TERRA SIGILLATA U GORNJOJ MEZIJI: IMPORT I RADIONICE VIMINACIUM-MARGUM. Archeoloski institut, Beograd. Posebna izdania, knjiga 23, 1990. 203 p. u 89 t. 76

Людмила Дончева-Петкова — ЕЛ. МАНЕВА. Средновековен накит од Македонија. Скопије, 1992, 279 с., 31 обр., карти I—II, 306 табла 78

Атанас Милчев — ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. — Сб. Плиска-Преслав. Т. V. Шумен, 1992, 77—104 79

Димитър Овчаров — За устройството и характера на Преславския царски дворец 81

Станислав Станилов, Живко Аладжов — UWE FIDLER. STUDIEN ZU GRÄBERFELDERN DES 6. bis 9. JAHRUNDERTS AN DER UNTEREN DONAU. Teil 1, 2, Band 11. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie der Freien Universität Berlin. Semunar für Ur-und Frühgeschichte. Verlag Dr. Rudolf Hadolf Habelt GMBH, Bonn . . 88

ПРЕГЛЕД

О. Минаева — Юбилейна научна конференция „Боянската църква — нови данни и проучвания", София, 15 юни 1994 г. 86

Кр. Панайотова — Международна конференция, посветена на 200-та годишнина от откриването на Олбия 87

SOMMAIRE

Nikola Theodossiev — Tumuli thraces près de Panagjurište 5

Ljudmil Vagalinski — Donnees numismatiques pour des competitions sportives en Thrace romaine 18

Nikolaj Ovčharov — La representation de l'aigle à deux têtes comme symbole de la dignité du souverain au XIVe s. 24

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Maja Vărbanova — Du triple recipient et des deux grands disques du trésor de Vălčitrăn . . . 29

Daniela Agre — Applique cruciforme de la region de Veliko Tărnovo 37

Janko Dimitrov — La stratigraphie de Pliska et les recherches effectuées par l'expédition russe en 1977—1980 51

Dimčo V. Momčilov — Armes médiévales dans le fonds du Musée municipal d'archéologie — Karnobat 58

Georgi Atanassov — Eglise médiévale No 1 à Drăstăr (Silistra) 64

Nikolay Iliev — L'elevage du bœuf à Veliki Preslav (IXe—Xe s.) 70

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Kănčo Kănčev, Rumen Ivanov, Radoslav Vassilev — ГОДИШНИК НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ. Т. VIII. С., 1992 72

Aleksandra Dimitrova-Milčeva — L. BJELAJAC. TERRA SIGILLATA U GORNJOJ MEZIJI: IMPORT I RADIONICE VIMINACIUM-MARGUM. Archeološki institut. Beograd. Posebna izdania, knjiga 23, 1990, 203 p. u 89 t. 76

Ljudmila Dončeva-Petkova — ЕЛ. МАНЕВА. СРЕДНОВЕКОВЕН НАКИТ ОД МАКЕДОНИЈА. Скопије, 1992. 279 с., 31 обр., карти I—II, 306 табла 78

Atanas Milčev — ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ. ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ В ДВОРЦОВИЯ ЦЕНТЪР НА ПЛИСКА. — Сб. Плиска-Преслав. Т. V. Шумен, 1992, 77—104 79

Dimităr Ovčarov — De l'organisation et du caractère du palais royal à Preslav 81

Stanislav Stanilov, Jivko Aladjov — UWE FIEDLER. STUDIEN ZU GRÄBERFELDERN DES 6. bis 9. JAHRHUNDERTS AN DER UNTEREN DONAU. Teil 1, 2. Band 11. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archologie der Freien Universitat Berlin. Seminar für Ur-und Frühgeschichte. Verlag Dr. Rudolf Hadolf Habelt GMBH, Bonn . . 83

REVUE

O. Minaeva — Conférence scientifique jubilaire „L'église de Bojana — nouvelles données et recherches", Sofia, le 15 juin 1994 86

K. Panayotova — Conférence internationale consacrée au 200e anniversaire de la découverte de Olbia 87

ГОДИШНО СЪДЪРЖАНИЕ

СТАТИИ

кн. с.
Вагалински, Людмил — Нумизматични данни за спортни състезания в Римска Тракия . . . . 3—4 6
Вачева, Красимира — Конструктивни и технически особености на отоплението на римските бани в България 1 1
Иванов, Румен — Долнодунавският лимес в карти от XV—XVIII в. 2 5
Ненова-Мерджанова, Росица — Съдове с форма на човешки или антропоморфен бюст от римските провинции Мизия и Тракия 2 1
Овчаров, Николай —Изобразяването на двуглав орел като символ на владетелско достойнство през XIV в. . . . . 3—4 19
Теодосиев, Никола — Тракийски могилни гробници при Панагюрище . . . . 3—4 1

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Агре, Даниела — Кръстовидна апликация от Великотърновско . . . . 3—4 29
Анчева, Радка — Водоснабдително съоръжение в крепостта Царевец 1 37
Атанасов, Георги — Ранносредновековна оловна иконка със св. Панталеймон 2 47
Атанасов, Георги — Средновековна църква №1 в Дръстър (Силистра) . . . . 3—4 58
Бояджиев, Явор — Датиране по радиовъглеродния метод на раннонеолитно жилище от Слатина (София) 2 19
Върбанова, Мая — За тройния съд и двата големи диска от Вълчитрънското съкровище . . . . 3—4 25
Георгиева, Петя — Проучвания на селище от преходния период от енеолита към бронзовата епоха при с. Ребърково, Врачанско 1 9
Герасимова-Томова, Василка — Печатът на българския велможа Рафаил 1 43
Димитров, Янко — Стратиграфията на Плиска и проучването на руската експедиция през 1977—1980 г. . . . . 3—4 37
Илиев, Николай — Говедовъдството във Велики Преслав . . . . 3—4 66
Кузманов, Георги — Късноантична баня в Никополис ад Нестум 2 24
Милчев, Атанас, Кина Койчева, Павлин Димитров — Ранновизантийска базилика при с. Крамолин, Ловешка област 1 26
Михайлов, Стамен — Ново четене на надписа от Кьолмен 2 41
Момчилов, Димчо В. — Средновековни оръжия във фонда на Градски исторически музей — Карнобат . . . . 3—4 51
Чернева-Тилкиян, Славка — Измерващи уреди от Филипопол 2 35

КРИТИКА И РЕЦЕНЗИИ

Димитрова-Милчева, Александра — L. BJELAJAC. TERRA SIGILLATA U GORNJOJ MEZIJI: IMPORT I RADIONICE VIMINACIUM - MARGUM. Archeoloski institut, Beograd. Posebna izdania, knjiga 23, 1990. 203 p. u 89 t. . . . . 3—4 76

SOMMAIRE DE L'ANNE

ARTICILES

t. p.
Vagalinski, Ljudmil — Données numismatiques pour des compétitions sportives en Thrace romaine . . . . 3—4 18
Vačeva, Krasimira — Particularités architecturales et techniques du chauffage des bains romains en Bulgarie 1 8
Ivanov, Roumen — Le limes du Bas-Danube sur les cartes des XVe—XVIIIe siècles 2 18
Nenova-Merdjanova, Rosica — Des vases en forme humain et anthropomorphe venant des provinces romines la Mésie et la Thrace 2 5
Ovčarov, Nikolaj — La représentation de l'aigle à deux têtes comme symbole de la dignite du souverain au XIVe s. . . . . 3—4 24
Theodosiev, Nikola — Tumuli thraces près de Panagjurište . . . . 3—4 5

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

Agre, Daniela — Applique cruciforme de la région de Veliko Tărnovo . . . . 3—4 37
Ančeva, Radka — Installation hydraulique dans la forteresse de Carevec 1 42
Atanassov, Georgi — Icône de plomb datée du haut Moyen-Age portant l'image de Saint Pantaleymon 2 51
Atanassov, Georgi — Eglise médiévale No 1 à Dràstar (Silistra) . . . . 3—4 64
Boyadjiev, Yavor — Datation au radiocarbone d'un logement du haut néolitique à Slatina (Sofia) 2 23
Vărbanova, Maja — Du triple récipient et des deux grands disques du tresor de Vălčitrăn . . . . 3—4 29
Georgieva, Petja — Recherches sur un habitat de la période de transition du énéolithique à l'âge du bronze, près du village de Rebarcovo 1 26
Gerasimova-Tomova, Vasilka — Le sceau du boyard bulgare Rafail 1 46
Dimitrov, Janko — La strarigraphie de Pliska et les recherches effectuées par l'expédition russe en 1977—1980 . . . . 3—4 51
Iliev, Nikolay — L'élevage du boeuf à Veliki Preslav (IXe—Xe s.) . . . . 3—4 70
Kouzmanov, Georgi — Les bains à Nicopolis ad Nestum datant de la Basse Antiquite . 2 35
Milčev, Atanas, Kina Kojčeva, Pavlin Dimitrov — Une basilique byzantine récente pres du village de Kramolin, dans la région de Loveč 1 36
Michailov, Stamen — Nouvelle interprétation de l'inscription de Keulmen 2 46
Momčilov, Dimčo V. — Armes médiévales dans le fonds du Musée municipal d'archéologie — Karnobat . . . . 3—4 58
Černeva-Tilkian, Slavka — Instruments de mesure de Philippopolis 2 41

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENSES

Dimitrova-Milčeva, Aleksandra — L. BJELAJAC. TERRA SIGILLATA U GORNJOJ MEZIJI: IMPORT I RADIONICE VIMINACIUM - MARGUM. Archeološki institut. Beograd. Posebna izdania, knjiga 23, 1990. 203 p. u 89 t. . . . . 3—4 76

Дончева-Петкова, Людмила — ЕЛ. МАНЕВА. Средновековен накит од Македонија. Скопије, 1992. 279 с., 31 обр., карти I—II, 306 табла . . . . 3—4 77
Джамбов, Иван — S. CURCIC. KING MILUTIN'S CHURCH AND ITS PLACE IN LATE BYZANTINE ARCHITECTURE. The Pensylvania State Universiti Press, 1989. 159 p., 127 ill. 2 55
Иванов, Румен — KURT GENSER. DER DONAULIMES IN OSTERREICH. Stuttgart-Aaler, 1990. 96 s., 69 Abb. . . 2 55
Кънчев, Кънчо — ВАСИЛ НИКОЛОВ. РАННОНЕОЛИТНО ЖИЛИЩЕ ОТ СЛАТИНА (СОФИЯ). С приноси от Елена Дочева, Иван Гацов, Мери Ковачева, Наталия Скакун, Лазар Нинов, Иван Стоилков-Бункера. С., 1992. — Разкопки и проучвания, XXV, 156, 74 образа, 25 таблици 1 47
Кънчев, Кънчо, Румен Иванов, Радослав Василев — ГОДИШНИК НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ, Т. VIII. С., 1992 . . . . 3—4 72
Милчев, Атанас — ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ. ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ В ДВОРЦОВИЯ ЦЕНТЪР НА ПЛИСКА. — Сб. Плиска-Преслав, Т. V. Шумен, 1992, 77—104 . . . 3—4 79
Николова, Лолита — S. BLAGOVA. BRONZE AGE IN THE BULGARIAN LANDS. BIBLIOGRAPHY 1878—1984. Thracia (Serdicae), 8, 1988, 155—246 . . . . 1 49
Николова, Лолита — M. GIMBUTAS. THE LANGAUGE OF THE GODDESS. San Francisco, 1989. XXIII p., 388 p., 492 tabl., 1 maps 2 53
Овчаров, Димитър — За устройството и характера на Преславския царски дворец . . . . 3—4 81
Станилов, Станислав, Живко Аладжов — UWE FIDLER. STUDIEN ZU GRABERFELDERN DES 6. bis 9. JAHRHUNDERTS AN DER UNTEREN DONAU, Teil 1, 2, Band 11. Universitätsforschungen zur prähistorischen archäologie der Freien Universität Berlin. Seminar für Ur-und Frühgeschichte. Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn 3—4 83
Хараламбиева, Анна — CZANAD BALINT. DIE ARCHAOLOGIE DER STEPPE: STEPPEN VOLKER ZWISCHEN VOLGA UND DONAY VOM 6. bis zum 10. Jh. Hrsg. Falko daim. — Wien; Koln; Bohlau, 1981, s. 304, Abb. 131, Karten I—VI 1 49

ПРЕГЛЕД

Джамбов, Иван — Национална научна конференция „Поселищен живот в Тракия през античността и средновековието", Хисар'93 . . . . 1 53
Минаева, Оксана — Юбилейна научна конференция „Боянската църква — нови данни и проучвания", София, 15 юни 1994 г. . . . . 3—4 86
Панайотова, Кръстина — Международна конференция, посветена на 200-та годишнина от откриването на Олбия . 3—4 87

Dončeva-Petkova, Ljudmila — ЕЛ. МАНЕВА. Средновековен накит од Македонија. Скопије, 1992. 279 с., 31 обр., карти I—II, 306 табла . . . . 3—4 78
Djambov, Ivan — S. CURCIC. KING MILUTIN'S CHURCH AND ITS PLACE IN LATE BYZANTINE ARCHITECTURE. The Pensylvania State Universiti Press, USA, 1979. 159 p., 127 ill. . . . 2 55
Ivanov, Roumen — KURT GENSER. DER DONAULIMES IN OSTERREICH. Stuttgart-Aaler, 1990. 96 s., 69 Abb. . . 2 55
Kănčev, Kănčo — ВАСИЛ НИКОЛОВ. РАННОНЕОЛИТНО ЖИЛИЩЕ ОТ СЛАТИНА (СОФИЯ). С приноси от Елена Дочева, Иван Гацов, Мери Ковачева, Наталия Скакун, Лазар Нинов, Иван Стоилков-Бункера. С., 1992. — Разкопки и проучвания, XXV, 156, 74 образа, 25 таблици 1 47
Kănčev, Kănčo, Roumen Ivanov, Radoslav Vassilev — ГОДИШНИК НА НАЦИОНАЛНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИ МУЗЕЙ. Т. VIII. С., 1992 . . . . 3—4 72
Milčev, Atanas — ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ. ВОДОСНАБДЯВАНЕ И КАНАЛИЗАЦИЯ В ДВОРЦОВИЯ ЦЕНТЪР НА ПЛИСКА. — Сб. Плиска-Преслав. Т. V. Шумен, 1992, 77—104 . . . . 3—4 79
Nikolova, Lolita — S. BLAGOVA. BRONZE AGE IN THE BULGARIAN LANDS. BIBLIOGRAPHY 1878—1984. Thracia (Serdicae), 8, 1988, 155—246 . . . . . . 1 49
Nikolova, Lolita — M. GIMBUTAS. THE LANGUAGE OF THE GODDESS. San Francisco, 1989. XXIII p., 388 p., 492 tabl., 13 maps 2 53
Ovčarov, Dimităr — De l'organisation et du caractère du palais royal à Preslav . . 3—4 81
Stanilov, Stanislav, Jivko Aladjov — UWE FIDLER. STUDIEN ZU GRABERFELDERN DES 6. bis 9. JAHRUNDERTS AN DER UNTEREN DONAU, Teil 1, 2, Band 11. Universitatsforschungen zur prahistorischen archaologie der Frein Universitat Berlin. Seminar fur Ur- und Fruhgeschichte. Verlag Dr. Rudolf Habelt GMBH, Bonn . . . . . . 3—4 83
Haralambieva, Anna — CZANAD BALINT. DIE ARCHÄOLOGIE DER STEPPE: STEPPEN VOLKER ZWISCHEN VOLGA UND DONAY VOM 6. bis zum 10. Jh. Hrsg. Falko daim. — Wien; Köln; Bohlau, 1981, s. 304, Abb. 131, Karten I—VI 1 49

REVUE

Djambov, Ivan — Conférence nationale sur „Les habitats en Thrace pendant l'Antiquite et le Moyen Âge", Hisar'93 . . . 1 53
Minaeva, Oksana — Conférence scientifique jubilaire „L'église de Bojana — nouvelles données et recherches", Sofia, le 15 juin 1994 . . . . 3—4 86
Panayotova, Krăstina — Conférence internationale consacrée au 200e anniversaire de la découverte de Olbia . . . . 3—4 87

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA POZNAŃ

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. АЛЕКСАНДРА ДИМИТРОВА-МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д-р ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Адрес на редакцията

Археологически институт и музей при БАН, София,
ул. „Съборна“ № 2, тел. 88-24-06

Адрес на администрацията
Издателство на БАН, 1113, ул. „Акад. Г. Бончев“, бл. 6

Технически редактор Донка Костова

Коректор Кирилка Тошкова

Дадена за набор ноември 1994 г. Подписана за печат май 1995 г. Печатни коли 11,50 Издателски коли 10,72
Формат 60 × 84/8 Издателски индекс 13861 Тираж 800 Поръчка № 3

Фотонабор — Издателство на БАН
Печатница на Издателството на Българската академия на науките

BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA
W POZNANIU
III
431267

ISSN 0324-1203

20203